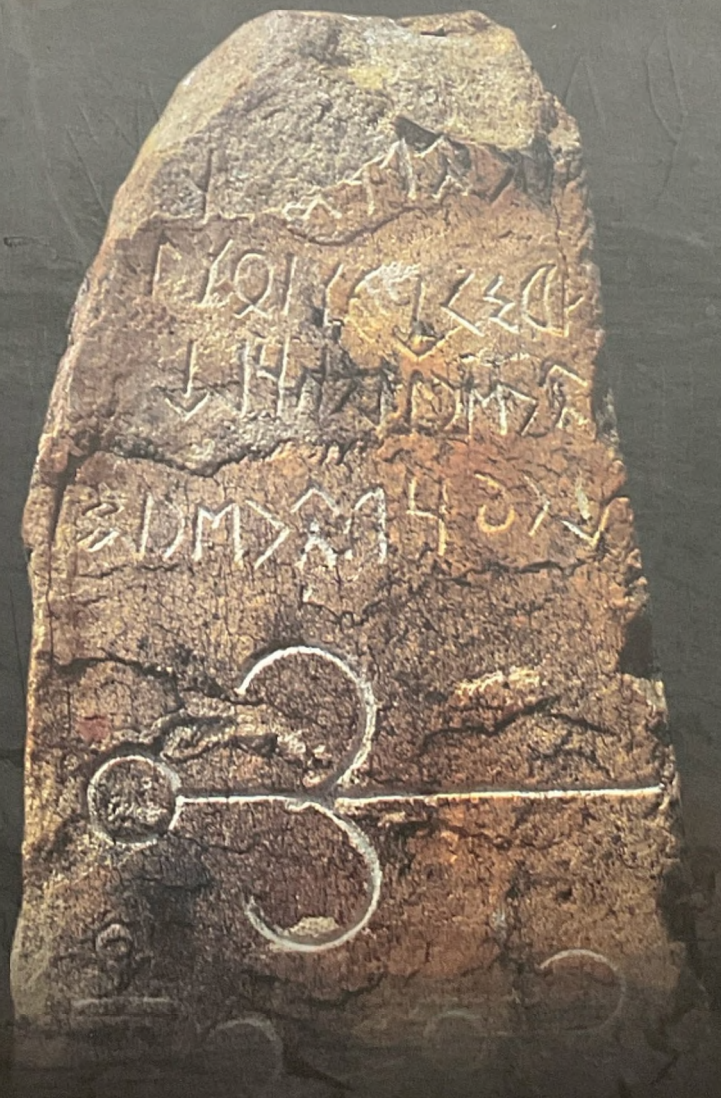
МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИЙН ӨВ

ARCHAEOLOGICAL RELICS OF MONGOLIA

-XII-

МОНГОЛЫН РУНИ БИЧГИЙН БАГА ДУРСГАЛ

THE SMALL MONUMENTS OF MONGOLIAN RUNIC INSCRIPTION

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗАР
СОЁЛЫН ЯАМ

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ТҮҮХ, УГСААТНЫ ЗҮЙН ХҮРЭЭЛЭН

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИЙН ӨВ

ARCHAEOLOGICAL RELICS OF MONGOLIA

ЕРӨНХИЙ РЕДАКТОР | EDITOR-IN-CHIEF

Г.ЭРЭГЗЭН | EREGZEN G.
С.ЧУЛУУН | CHULUUN S.

Улаанбаатар | Ulaanbaatar
2020

МОНГОЛ УЛСЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ

АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН ЭРДМИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН БАТАЛСНААР СОЁЛЫН ЯАМНЫ ДЭМЖЛЭГТЭЙГЭЭР ХЭВЛЭВ.

PRINTING APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL OF INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, MONGOLIAN ACADEMY OF SCIENCES.
PUBLISHED UNDER THE AUSPICES OF THE MONGOLIAN MINISTRY OF CULTURE

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИЙН ӨВ

ARCHAEOLOGICAL RELICS OF MONGOLIA

ЕРӨНХИЙ РЕДАКТОР
Гэлэгдоржийн ЭРЭГЗЭН
Сампилдондовын ЧУЛУУН

БОТИЙН РЕДАКТОР
Б.АЗЗАЯА, Н.ГЭРЭЛМАА

EDITOR-IN-CHIEF
Gelegdorj EREGZEN
Sampildondov CHULUUN

VOLUME EDITORS
AZZAYA B., GERELMAA N.

I БОТЬ.	VOL. 1.
МОНГОЛЫН ЧУЛУУН ЗЭВСЭГ	**STONE TOOLS OF MONGOLIA**
Б.ЦОГТБААТАР	TSOGTBAATAR B.
II БОТЬ	VOL. 2
МОНГОЛЫН БУГАН ХӨШӨӨ	**DEER STONES OF MONGOLIA**
Ц.ТӨРБАТ	TURBAT TS.
III БОТЬ	VOL. 3
МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ БУЛШ ОРШУУЛГА	**ANCIENT FUNERAL MONUMENTS OF MONGOLIA**
Г.ЭРЭГЗЭН	EREGZEN G.
IV БОТЬ	VOL. 4
МОНГОЛЫН ХАДНЫ ЗУРАГ	**ROCK ART OF MONGOLIA**
Н.БАТБОЛД	BATBOLD N.
V БОТЬ	VOL. 5
МОНГОЛЫН ХҮН ЧУЛУУ	**STONE STATUES OF MONGOLIA**
Ч.АМАРТҮВШИН, Б.БАДМА-ОЮУ	AMARTUVSHIN CH. , BADMA-OYU B.
VI БОТЬ	VOL. 6
МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ ШАВАР САВ	**ANCIENT CERAMIC POTTERIES OF MONGOLIA**
Ц.ТӨРБАТ	TURBAT TS.
VII БОТЬ	VOL. 7
ЭРТНИЙ НҮҮДЭЛЧДИЙН УРЛАГИЙН ДУРСГАЛ	**CULTURAL MONUMENTS OF ANCIENT NOMADS**
А.ОЧИР, Л.ЭРДЭНЭБОЛД	OCHIR A., ERDENEBOLD L.
VIII БОТЬ	VOL. 8
МОНГОЛ БА БҮС НУТГИЙН БУГАН ХӨШӨӨНИЙ СОЁЛ	**DEER STONES CULTURE OF MONGOLIA AND NEIGHBORING REGIONS**
Ц.ТӨРБАТ	TURBAT TS.
IX БОТЬ	VOL. 9
МОНГОЛ БА БҮС НУТГИЙН БУГАН ХӨШӨӨНИЙ СОЁЛ	**DEER STONES CULTURE OF MONGOLIA AND NEIGHBORING REGIONS**
Ц.ТӨРБАТ	TURBAT TS.
X БОТЬ	VOL. 10
МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ ХОТ СУУРИН	**ANCIENT SETTLEMENTS OF MONGOLIA**
Д.ЦЭВЭЭНДОРЖ	TSEVEENDORJ D.

МОНГОЛЫН РУНИ БИЧГИЙН БАГА ДУРСГАЛ

THE SMALL MONUMENTS OF MONGOLIAN RUNIC INSCRIPTION

The Recent Study on the Small Monuments of Mongolian Runic Inscriptions

XII БОТЬ

Улаанбаатар | Ulaanbaatar
2020

ННА 80
ДАА 400
Б-341

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИЙН ӨВ
ЦУВРАЛ ЗУРАГТ ЦОМОГ

ARCHAEOLOGICAL RELICS OF MONGOLIA
CATALOGUE SERIES

МОНГОЛЫН РУНИ БИЧГИЙН БАГА ДУРСГАЛ

- XII БОТЬ -

БОТИЙН РЕДАКТОР
Б.АЗЗАЯА, Н.ГЭРЭЛМАА

THE SMALL MONUMENTS OF MONGOLIAN RUNIC INSCRIPTION

- VOLUME 12 -

VOLUME EDITORS
AZZAYA B., GERELMAA N.

ЗОХИОГЧ | AUTHOR
Ц.БАТТУЛГА | BATTULGA TS.

ХЭВЛЭЛИЙН ЭХ, ДИЗАЙН | LAYOUT DESIGN
Б.Баясгалан | Bayasgalan B.

МОНГОЛЫН РУНИ БИЧГИЙН БАГА ДУРСГАЛ
The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription

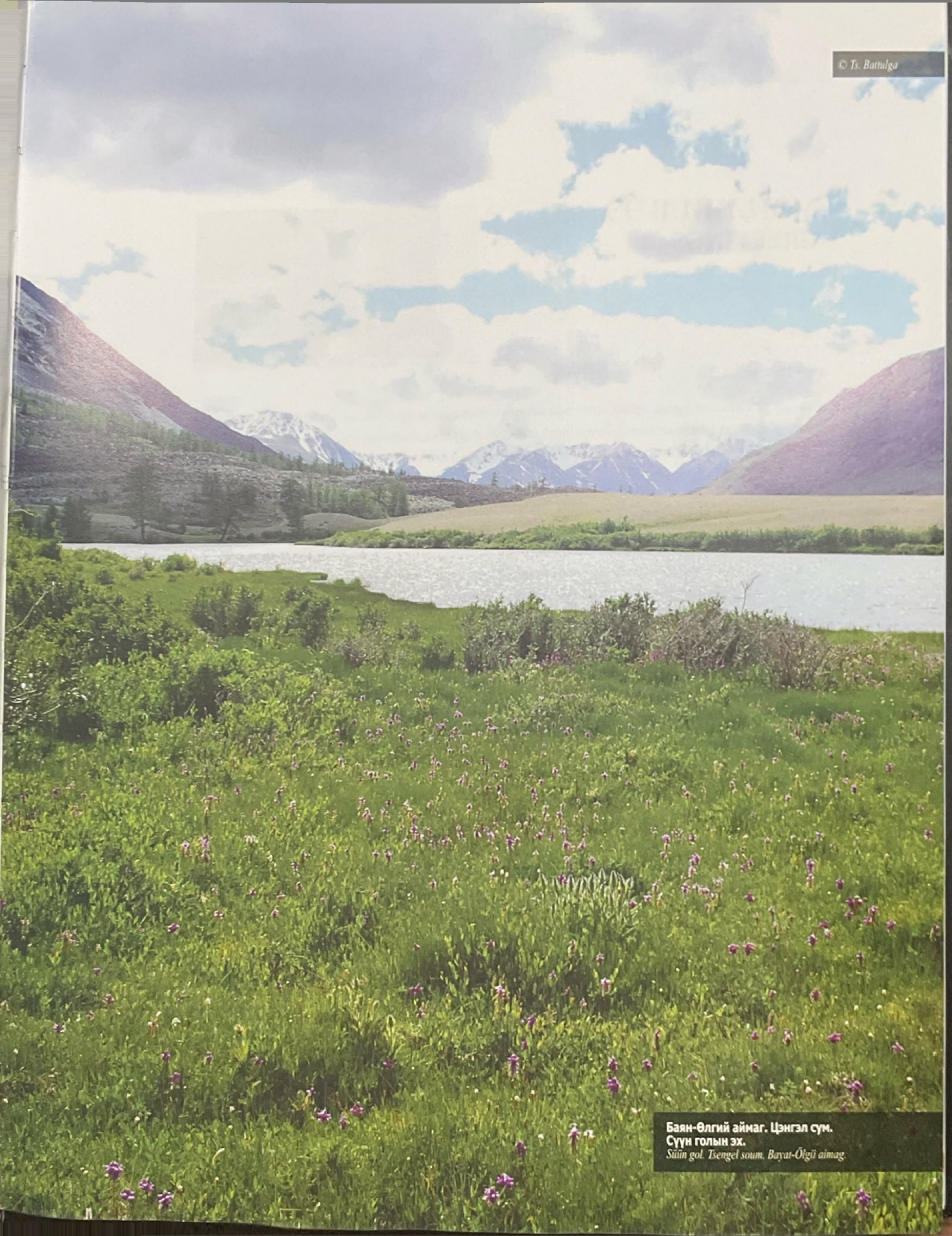
Хэвлэлийн хуудас: х.х 45.5
Цаасны хэмжээ: 280 x 210 / A4
Хэвлэсэн тоо: 300 ш

Pages: 45.5
Paper size: 280 x 210 / A4
Printed copies: 300

ISBN: 978-9919-20-873-8

© Энэхүү ном зохиогчийн эрхийн хуулийн дагуу хамгаалагдсан тул зохиогчийн зөвшөөрөлгүйгээр дахин хэвлэх, цахим хэлбэрээр болон хэвлэмэл байдлаар хэсэгчлэн хуулбарлах, хувилан олшруулахыг хориглоно.

© All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted in any form or by any means, including photocopying, or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher.

Баян-Өлгий аймаг. Цэнгэл сум.
Сүүн голын эх.
Süün gol. Tsengel soum. Bayat-Ölgii aimag.

МЭНДЧИЛГЭЭ
GREETINGS

Монголын түүхч, археологич эрдэмтдийн судалгааны үр дүнг олон нийтэд ойлгомжтой байдлаар таниулах, археологийн өв болсон дурсгал, олдворуудыг сурталчлах зорилгоор миний бие санаачлан эхлүүлсэн "Монголын археологийн өв" цувралын удаах боть хэвлэгдэх болсонд баяртай байна.

Цувралын XII боть "Монголын руни бичгийн бага дурсгал" бүтээлд 18 аймгийн нутгаас илэрсэн 159 дурсгалын гэрэл зураг, хэв дардас, уншлага тайлбар болон судалгааны тойм зэрэг өргөн агуулгатай мэдээлэл багтжээ. Анх удаа Монголын руни бичгийн бага дурсгалыг нэгтгэн хэвлүүлж буй нь бүтээлийн онцлогийг тодорхойлох бөгөөд Түрэг судлалд чухал ач холбогдолтой эрдэм шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн болно гэдэгт итгэлтэй байна.

Монгол Улсын Соёлын яамнаас түүх соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалт, судалгаа, сурталчилгааг хөгжүүлэх явдлыг онцгой анхаарч буй. Соёлын өв нь аливаа улсын өмнөх түүхийн бодит гэрч төдийгүй ирээдүйг харах чиг хандлагыг тодорхойлогч билээ. Соёлын яамнаас цаашид мэргэжлийн судлаач эрдэмтдийн судалгаа шинжилгээг өргөжүүлж, гүнзгийрүүлэх, бүртгэн баримтжуулах, хамгаалах, сурталчлах ажилд тасралтгүй дэмжлэг үзүүлж ажиллах юм.

Монголын Соёлын өвийг хадгалж хамгаалах, сурталчлан таниулах үйлс өргөжин хөгжихийн ерөөл өргөе.

Монгол Улсын Засгийн Газрын гишүүн,
Соёлын Сайд **С.ЧУЛУУН**

I am grateful that the subsequent volume of the "Archaeological Relics of Mongolia" series, which initiated by me, to present the results of the research by Mongolian historians and archaeologists with the aim of giving a better understanding of monuments and artifacts which are archaeological relics to the audiences .

"Small Monuments of Mongolian Runic Inscription", Vol. 12, contains a wide range of information, including photographs, rubbings, prints, readings, and survey reviews of 159 monuments from 18 provinces. It is the first time this catalogue "Small Monuments of Mongolian Runic Inscription" has been published and it will be a significant source for Turkic studies.

The Ministry of Culture of Mongolia is paying special attention to the preservation, protection, research, and development of historical and cultural heritages. Cultural heritage is not only a true witness to a country's past history but also a determinant of its vision for the future. The Ministry of Culture will continue to support the expansion, deepening, documentation, protection, and promotion of research by the scholars and researchers.

I wish that the preservation and promotion of Mongolia's cultural heritage to expand.

Member of the Government of Mongolia,
Minister of Culture **S. CHULUUN**

ӨМНӨХ ҮГ
FOREWORD

"Монголын археологийн өв" цувралын XII боть болох "Монголын руни бичгийн бага дурсгал" бүтээл хэвлэгдэж буйд баяртай байна. Манай хүрээлэнгээс эрхлэн хэвлүүлж ирсэн тус цуврал нь Монголын археологийн дурсгал, олдворын талаар олон нийтэд цэгцтэй ойлголт өгөх, судалгаа шинжилгээний ололт амжилтыг сурталчлан таниулах зорилготой билээ.

Монгол орон археологийн дурсгалаар нэн баялаг, түүний дотор эртний бичиг үсгийн дурсгал ч цөөнгүй бий. XIX зууны төгсгөлөөс гадаадын эрдэмтэн судлаачид анхааран судлах болсноор Хөшөө Цайдам, Хар балгас, Тоньюкукын гэрэлт хөшөө зэрэг өргөн агуулгатай бичээсийн дурсгалууд дэлхийд алдаршижээ. Эртний Түрэг, Уйгурын бичээсүүд Орхоны хөндий, Енисей мөрний сав газруудаас илэрч байсан тул анхандаа "Орхон-Енисейн бичиг" хэмээн нэрлэсэн ч эрдэм шинжилгээний ном бүтээлд "руни бичиг" гэдгээр нэрлэж нэгэнт хэвшжээ.

1894 онд академич В.Радловын бүтээл хэвлэгдсэнээс хойш 100 гаруй жилийн хугацаанд манай улсын нутгаас 200 шахам руни бичгийн дурсгал илэрч судалгааны эргэлтэнд орсон байна. Эдгээрийн дотор дээр өгүүлсэн өргөн агуулга, түүх хүүрнэх их бичээс бүхий алдарт гэрэлт хөшөөнүүдээс гадна цөөн үгтэй бага бичээсүүд дийлэнхийг эзлэх юм. Одоогоор Монгол Улсын нутгаас ийм бага бичээс бүхий руни бичгийн 159 дурсгал илэрч судлагдсан байна.

"Монголын руни бичгийн бага дурсгал" бүтээлд 18 аймгийн нутагт бүртгэгдсэн бага бичээсүүдийг бүгдийг хамруулснаар онцлог бөгөөд бичээсийн гэрэл зураг, хэв дардас, уншлагаас гадна байршил, илрүүлж судалсан байдал, одоо хадгалагдаж буй газар зэрэг холбогдох мэдээллийг багтаасан нь эрдэм шинжилгээний үнэтэй хэрэглэгдэхүүн болжээ. Бага бичээсийн дурсгалыг илрүүлсэн судлаачид бичээсийн агуулгыг товч тайлбарлах байдлаар нийтлүүлсэн нь олон. Харин ийм байдлаар нэгтгэж, системтэйгээр танилцуулсан нь үгүй тул уг бүтээл Монголын төдийгүй дэлхийн Түрэг судлалд чухал ач холбогдолтой, үнэтэй сурвалж болно гэдэгт итгэлтэй байна.

Эцэст нь руни бичгийн дурсгалуудыг биеэр үзэж, гэрэл зургаар баримтжуулан, хэв дардсыг авч, уншиж тайлах судалгааг гардан хийсэн номын зохиогч доктор Ц.Баттулга, бүтээлийг шүүн ариутгасан доктор Б.Аззаяа, Н.Гэрэлмаа нарт эрдмийн амжилт хүсье.

Номыг хэвлүүлэхэд дэмжлэг үзүүлсэн Соёлын яам, Сайд академич С.Чулуун болон дэмжиж тусалсан хүмүүс, хэвлэлийн эх бэлтгэлийг хариуцсан дизайнер Б.Баясгалан, үнэтэй санал зөвлөгөө өгсөн редакцийн зөвлөлийн гишүүдэд талархал илэрхийлж байна.

ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал,
доктор **Г.ЭРЭГЗЭН**

Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences is pleased to announce the publication of "Small Monuments of Mongolian Runic Inscription" in the catalogue series of "Archaeological Relics of Mongolia" as Volume 12. The goal of this series, published by our institute, is to provide the audiences with a better understanding of Mongolian archaeological monuments and artifacts and promote research achievements.

Mongolia is rich in archaeological monuments, including numerous ancient monuments with inscriptions. Since the end of the 19th century, foreign scholars have been paying particular attention to the studies of inscriptions of the Khushoo Tsaidam Monument, Khar Balgas Monument and Tunyukuk Monument and they became well-known in the world. Ancient Turkic and Uighur scripts found in the Orkhon Valley and the Yenisei River basin, thus firstly they were called the Orkhon-Yenisei script, but are now known as "Runic scripts" in the scientific works.

Since the publication of academician W.Radlov's work in 1894, almost 200 runic inscriptions have been discovered in Mongolia and studied scientifically. Besides the famous monuments with complete runic inscriptions as historical source material mentioned above, most of them have inscriptions with few words. So far, 159 runic inscriptions with such small inscriptions have been found and studied in Mongolia.

"Small Monuments of Mongolian Runic Inscription" is unique that includes all the inscriptions registered in 18 aimags. In addition, each inscription contains information such as study reviews, readings, photographs, rubbings, printed or drew copies and current locations are which makes it valuable scientific source. Scholars who discovered the small inscriptions have published a brief description of the contents of them. Since it has not been compiled and presented systematically before, this work will be a significant and valuable source not only for Mongolian Turkic studies but also for Turkic studies in the world.

Finally, I would like to wish success to Professor Ts. Battulga, an author of the book, who conducted research on runic inscriptions, photographed, imprinted and deciphered. I wish to thank B.Azzaya, PhD and N.Gerelmaa, PhD for their careful editing.

Also, I would like to express my sincerest gratitude to the Ministry of Culture and Minister Academician S.Chuluun for their support in publishing the book, B.Bayasgalan, a designer, and members of the editorial board for their valuable advice.

DR. G.EREGZEN,

Director of the Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences

- ГАРЧИГ -

УДИРТГАЛ 16

АРХАНГАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 24

Ажираг, Тууланын бичээс 28
Бага Хайрханы бичээс 30
Билгэ хааны тахилын онгоны зэл (балбал) чулууны бичээс 34
Көлтигиний гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс 36
Тариатын гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс 37
Их Хануй нуурын бичээс 38
Нумын ясан наалт дээрх бичээс 44
Тайхир чулууны бичээс. 45
Шавар тоосго дээрх бичээс. 53
Хиргисийн хоолойн дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс 54
Чөдрийн ясан чагт дээрх бичээс 55

БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 56

Бага Ойгурын бичээс. 59
Зүрх уулын бичээс 66
Зүүн оройн бичээс 70
Өртөөн булагийн бичээс 75
Тэхтийн бичээс. 78
Хар Магнайн бичээс 80
Шивээт Хайрханы бичээс. 82
Эрээн харганатын бичээс. 88

БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 92

Асгатын бичээс. 96
Бөмбөгөрийн бичээс 100
Гурван Мандалын бичээс. 106
Далтын бичээс 112
Олон нуурын бичээс 114
Соёо Хүрэнгийн бичээс. 116
Замын бууц (Улаан Цохиот)-ын бичээс 118
Хавцгайтын Хавцлын бичээс 122
Ханангийн бууцны бичээс 126
Хиргисийн овооны бичээс 127
Цохиотын бичээс. 132

БУЛГАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 138

"Алтан хүн (браектет)"-ий бичээс. 141
Арханангийн бичээс 142
Гурвалжин уулын бичээс 144

Их Асгат (Хөл Асгат)-ын бичээс. 148
Хангидай хадны бичээс. 154

ГОВЬ-АЛТАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 160
Алтан хадны бичээс 164
Бигэрийн бичээс 172
Бугатын бичээс 182
Давиртын бууцны бичээс. 186
Хөшөөт толгойн бичээс 188
Хулсана Амны бичээс. 190
Шаахар толгойн бичээс 191

ГОВЬСҮМБЭР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 194
Чойрын хүн чулууны бичээс 197

ДОРНОГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 198
Их Нартын бичээс 200

ДОРНОД АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ. 204
Зоосны бичээс 207

ДУНДГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 208
Дэл уулын бичээс 211
Дэрст Хөтөлийн бичээс. 223
Жиримтийн бичээс. 224
Их Бичигтийн бичээс. 230
Тамганы бичээс 233
Ханангийн бууцны бичээс 234

ЗАВХАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 236
Зүрийн овооны бичээс 239
Цэцүүхийн бичээс 242

ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 246
Өвөрхангайн бичээс 249
Тавьтын бичээс 250
Тэгшийн Хүрэн (Тэвш)-ийн бичээс 254
Хутаг уулын бичээс 256

ӨМНӨГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ 262
Байшинтын Харын бичээс 265
Далан уулын бичээс 268

Их Өлзийт уулын бичээс . . . 269
Сэврэйн бичээс . . . 272
Уртын голын бичээс . . . 273
Хотгорын бичээс . . . 276

СҮХБААТАР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 278
Донгойн Ширээн цогцолборын хөшөөдийн бичээс . . . 281

ТӨВ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 284
Мөнгөн савны бичээс. . . . 287
Налайхын бичээс. . . . 288
Мөнгөн аяганы бичээс . . . 289
Туньюкукийн тахилын шаазасны бичээс . . . 290
Улаанчулуутын бичээс . . . 291

УВС АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 298
Долоогойдойн гэрэлт хөшөөний бичээсөө . . . 301
Төмөр цоргын бичээс. . . . 304
Шанаган хэв (Ачит нуур)-ийн бичээс . . . 305

ХОВД АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 310
Бийрэгийн бичээс . . . 313
Дарвийн бичээс . . . 316
Өвөр дөрөлжийн бичээс . . . 322
Тариатын өвөлжөөний бичээс . . . 323
Хөгжим дээрх бичээс. . . . 324
Ямаан усны бичээс. . . . 328

ХӨВСГӨЛ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 338
Ивдэйн голын бичээс. . . . 341
Орук хадны бичээс. . . . 342

ХЭНТИЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ . . . 348
Рашаан хадны бичээс . . . 351
Цэнхэр Мандалын бичээс. . . . 352

ХОЛБОГДОХ НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ . . . 354

- CONTENTS -

INTRODUCTION 16

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ARKHANGAI AIMAG 24

The Ajirag and Tuulant Inscription 28

The Baga Khairkhan Inscriptions 30

The Inscription on the Balbal of the Bilge Khagan Memorial Complex 34

The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Kültigin Monument 36

The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Tariat Monument 37

The Ikh Khanui Nuur Inscription 38

The Inscription on the Bone Plate for Reinforcing Bow 44

The Taikhir Chuluu Inscriptions 45

The Inscription on the Clay Brick 53

The Inscription on the Roof Tile found in Khirgisiin Khooloi 54

The Inscription on the Bone Toggle of a Hobble 55

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BAYAN-ÖLGII AIMAG 56

The Baga Oigur Inscriptions 59

The Zürkh Uul Inscription 66

The Züün Oroi Inscription 70

The Örtöön Bulag Inscription 75

The Tekht Inscription 78

The Khar Magnai Inscription 80

The Shiveet Khairkhan Inscriptions 82

The Ereen Kharganat Stele 88

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BAYANKHONGOR AIMAG 92

The Asgat Inscription 96

The Bömbögör Inscription 100

The Gurvan Mandal Inscriptions 106

The Dalt Inscription 112

The Olon Nuur Inscription 114

The Soyo Khüren Inscription 116

The Zamiin Buuts (Ulaan Tsokhiot) Inscription 118

The Khavtsgaitiin Khavtsal Inscription 122

The Khanangiin Buuts Inscription 126

The Khirgisiin Ovoo Stele 127

The Tsokhiot Inscriptions 132

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BULGAN AIMAG 138

The Inscription of 'Golden Man' 141

The Arkhanan Inscription 142

The Gurvaljin Uul Inscription 144

The Ikh Asgat (Khöl Asgat) Inscriptions . . . 148
The Khangidai Inscription . . . 154

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN GOVI-ALTAI AIMAG . . . 160
The Altan Khad Inscriptions . . . 164
The Biger Inscriptions . . . 172
The Bugat Inscription . . . 182
The Davirtiin Buuts Inscription . . . 186
The Köshööt Tolgoi Inscription . . . 188
The Khulsana Am Inscription . . . 190
The Shaakhar Tolgoi Inscriptions . . . 191

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN GOVISÜMBER AIMAG . . . 194
The Inscription on the Stone Statue found in Choir . . . 197

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DORNOGOVI AIMAG . . . 198
The Ikh Nart Inscription . . . 200

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DORNOD AIMAG . . . 204
The Inscription on the Coin . . . 207

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DUNDGOVI AIMAG . . . 208
The Del Uul Inscriptions . . . 211
The Derst Khötöl Inscription . . . 223
The Jirimt Inscriptions . . . 224
The Ikh Bichigt Inscription . . . 230
The Inscription of the Stamp . . . 233
The Khanangiin Buuts Inscription . . . 234

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ZAVKHAN AIMAG . . . 236
The Züriin Ovoo Inscription . . . 239
The Tsetsüükh Inscription . . . 242

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ÖVÖRKHANGAI AIMAG . . . 246
The Övörkhangai Inscription . . . 249
The Tavit Inscription . . . 250
The Tegshiin Khüren (Tevsh) Inscription . . . 254
The Khutag Uul Inscription . . . 256

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ÖMNÖGOVI AIMAG . . . 262
The Baishintiin Khar Inscription . . . 265
The Dalan Uul Inscription . . . 268

The Ikh Ölziit Uul Inscription 269
The Sevrei Inscription 272
The Urtiin Gol Inscription 273
The Khotgor Inscription 276

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN SÜKHBAATAR AIMAG 278
The Steles of Dongoin Shiree Complex 281

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN TÖV AIMAG 284
The Inscription on the Silver Vessel 287
The Nalaikh Inscription 288
The Inscription on the Silver Cup 289
The Inscription on the Clay Piece of Tunyukuk Offering Site 290
The Ulaanchuluut Inscriptions 291

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN UVS AIMAG 298
The Doloogoidoi Stele 301
The Tömör Tsorgo Inscription 304
The Shanagan Khev (Achit Nuur) Inscriptions 305

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHOVD AIMAG 310
The Biireg Inscription 313
The Darvi Inscriptions 316
The Övör Dörölj Inscription 322
The Tariatiin Övöljöö Inscription 323
The Inscription on the Musical Instrument 324
The Yamaan Us Inscriptions 328

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHÖVSGÖL AIMAG 338
The Ivdein Gol Inscription 341
The Oruk Khad Inscriptions 342

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHENTII AIMAG 348
The Rashaan Khad Inscription 351
The Tsenkhermandal Inscription 352

BIBLIOGRAPHY 354

УДИРТГАЛ

Монгол орон эртний бичиг соёлын өлгий нутаг билээ. Тиймээс ч манай улсын нутаг дэвсгэрээс брахми, согд, руни, уйгур, хятан, зөрчин, монгол, нангиад, сири, араб, перс, төвд, санскрит, дөрвөлжин, тод, манж, ланз, соёмбо, вагиндра зэрэг хорь гаруй үсэг бичгийн олон арван дурсгал илэрч түүх, хэл соёлын судлалд чухал сурвалж, эх хэрэглэгдэхүүн болсоор байна.

Үсэг бичгийн үнэ цэнэтэй тэдгээр дурсгалуудаас руни бичгийн сурвалжууд олдож илэрсэн тоо, төрөл, сэдэв агуулгаараа ихээхэн ялгаатай билээ.

Монголын руни бичгийн дурсгалын судалгаа анх 1889 онд Н.М.Ядринцев (1842-1894)-ийн удирдсан Оросын Газарзүйн Нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн салбарын шинжилгээний анги ирж Орхоны хөндий дэх руни бичгийн томоохон дурсгалуудыг илрүүлж дэлхий дахинд мэдээлснээр(Ядринцев Н.М. 1892b, 1892a, 1901) эхэлсэн түүхтэй. Энэхүү нээлт, мэдээллийн мөрөөр Фин-Угорын нийгэмлэгээс А.Хейкел (Axel Olai Heikel, 1851-1924)-ээр удирдуулсан шинжилгээний анги 1890 онд (Heikel A. 1892), Оросын Шинжлэх Ухааны Академиас В.Радлов (Wilhelm Radloff, 1837-1918)-оор удирдуулсан судалгааны тусгай анги 1891 онд (Радлов В.В. 1892) тус тус ирж үл тайлагдах бичээсийн эх хэрэглэгдэхүүн цуглуулсан бөгөөд улмаар тайлан судлах их үйлс дэлхий дахинд өрнөсөн ажээ.

Нууц тайлагдашгүй хэмээн нэрлэж байсан уг бичгийн дурсгалыг Данийн хэлбичгийн их эрдэмтэн В.Томсен 1893 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдөр 38 үсэгтэй авианы бичгээр бичсэн болохыг тогтоосон нээлтээ мэдээлсэн ажээ (Thomsen V. 1894).

В.Радлов 1891 онд Монгол оронд ирж цуглуулсан эх хэрэглэгдэхүүн, өөрийн тогтоосон

INTRODUCTION

Mongolia is the birthplace of ancient literature and culture. Therefore, dozens of ancient Brahmi, Sogdian, Runic, Uighur, Chinese, Jurchen, Mongolian, Chinese, Syrian, Arabic, Persian, Tibetan, Sanskrit, 'Phags-pa, Clear Script, Manchu, Rañjanā script (Lantsa), Soyombo, and Vagindra scripts were discovered from the territory of our country and have become the important source material for the study of history, language and culture.

The runic script sources differ greatly in their number, type and subject from those valuable literary monuments.

The study of Mongolian runic inscriptions began in 1889 when a research team from the Eastern Siberian Branch of the Russian Geographical Institute led by N.M.Yadrintsev (1842-1894) discovered the major runic monuments in the Orkhon Valley and announced them to the world. Following this discovery and announcement, a research group led by A. Heikel (Axel Olai Heikel, 1851-1924) of the Finno-Ugrian Society Association in 1890, and a special research group led by Wilhelm Radloff (1837-1918) of the Russian Academy of Sciences in 1891 came and collected the source material for the unexplained inscriptions, and a large number of research has been done around the world.

On 15 December 1894, the great Danish linguist V.Thomsen announced that the unexplained inscriptions were written with 38-letter phonetic script.

W.Radloff was the first to read the full text of a monuments and put it into a scientific circulation, such as Költigin, Bilge Khagan etc., a classic monument of Mongolian runic inscriptions, based on the original materials collected in Mongolia in 1891 and the alphabet invented by V.Thomsen.

болон В.Томсены гаргасан цагаан толгойд тулгуурлан Монголын руни бичгийн сонгодог дурсгал болох Көлтигин, Билгэ хаан зэрэг томоохон гэрэлт хөшөөний бичээсийг анх удаа бүрэн хэмжээгээр тайлан уншиж шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулжээ.

Тэр цаг үеэс Монголын руни бичгийн сонгодог болон бага бичгийн дурсгалуудын судалгааны түүх эхэлсэн байна.

Монголын руни бичгийн судлалын түүхэн үечлэлийг *Монголын руни буюу Орхон хийгээд Енисейн бичиг судлалын нэгдүгээр үе (1889-1910–аад он), Монголын руни бичгийн судлалын хоёрдугаар үе (1930-1980-аад оны сүүл), Монголын руни бичгийн орчин үеийн судалгаа (1990-ээд оноос хойш)* гэж ангилах (Баттулга Ц. 2005:6) ба бага бичгийн дурсгалын судалгааны хүрээнд доорх байдлаар хураангуйлж дурдав.

1894-1895 он. В.Радловын "Атлас" хэмээн алдаршсан бүтээлд Көлтигин, Билгэ хаан, Туньюкук, Онги, Хар балгасын зэрэг Монголын руни бичгийн сонгодог дурсгалуудаас гадна Хойд Тамир (Тайхир чулуу)-ийн 10 бичээс, Их Асгат (Хөл Асгат) руни бичээс зэрэг бага дурсгалууд багтсан байна.

1936, 1938 он. Х.Н. Оркун "Эртний Түрэг бичээсүүд" хэмээх номын I ботид Көлтигин, Билгэ хаан, Туньюкук, Онги, Их Хөшөөт (Көличур), Шинэ ус (Моюнчур)-ын гэрэлт хөшөө, Сүүжийн даваан бичээсийг, II ботид Хар балгас I гэрэлт хөшөөний бичээснээс гадна Хойд Тамир (Тайхир чулуу)-ийн 10 бичээс, Их Асгат, Гурвалжин уулын бичээс, Улаанбаатар (Өргөөгийн) шавар ваар дээрх бичээс (Налайхын бичээс), Нэгэн хүн чулуу (Чойрын хүн чулуу) дээрх бичээс зэрэг бага дурсгалуудын уншлага, судалгааг танилцуулжээ.

1959 он. С.Е.Малов бүтээлдээ Онги, Могилян (Билгэ хаан), Моюнчурын гэрэлт хөшөөний бичээсийн хамт "Мелкие памятник (Бага бичээсүүд)" гарчигтайгаар Их Асгат I, II, Хойд Тамир (Тайхир) чулууны 10 бичээсийг дурджээ.

1968 он. Б.Ринчен "Монгол нутаг дахь хадны бичээс, гэрэлт хөшөөний зүйл" номын удиртгалд Н.Сэр-Оджав гуай *"БНМАУ-д түрэг бичээсийн дурсгалыг судалж байгаа нь"* хэмээх тойм бичсэн нь Монгол нутаг дахь руни бичгийн судлалын тухайн үеийн судалгааны тоймыг дотоод, гадаадын эрдэмтдэд мэдээлснээрээ ихээхэн ач холбогдолтой болжээ (Rintchen B. 1968:IX–XIII). Тэрбээр

From there on, the history of the study of classical and small Mongolian runic inscriptions has begun.

The historical chronology of Mongolian runic inscription is divided into *the first period of Mongolian runic or Orkhon and Yenisei script (1889-1910), the second period of Mongolian runic script (1930-late 1980s), and the modern study of Mongolian runic script (since 1990s)* and is summarized as follows in the study of small inscriptions' monuments.

1894 and 1895. W.Radloff included classic Mongolian runic inscriptions' such as Költigin, Bilge Khagan, Tunyukuk, Ongi, Khar Balgas etc. 10 inscriptions of Khoid Tamir (Taikhar Chuluu) and Ikh Asgat (Khöl Asgat) in his "Die alttürkischen Inschiften der Mongolei" book.

1936 and 1938. H.N.Orkun introduced the readings and research of classical monuments such as Költigin, Bilge Khagan, Tunyukuk, Ongi, Ikh Khöshööt, Shine Us, Süüjiin Davaa's inscription in the first volume of "Eski Türk Yazıtları (Ancient Turkic inscriptions)" and Khar Balgas 1st inscription, 10 ink inscriptions of Khoid Tamir (Taikhir Chuluu), Ikh Asgat inscription, Gurvaljin Uul inscription, Ulaanbaatar (Urga) inscription, Nalaikh inscription and Choir inscription in the second volume.

1959. S.E.Malov included a study Ikh Asgat inscriptions abd 10 link inscriptions of Khoid Tamir (Taikhir Chuluu) under the title "Small Monuments" along with the Ongi, Bilge Khan and Moyunchur steles.

1968. An overview named "Study of Turkic Inscriptions in the People's Republic of Mongolia" written by N.Ser-Odjav which was in the introduction to the book *"Les Dessigns Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolie"* by B.Rinchen, was overly influential information at that time for the domestic and foreign scholars about the runic script research in Mongolia. In his article, he has summarized the discovery and study of ancient inscriptions' monuments in Mongolia by our scholars from the 1950s to the early 1960s and stated *"Our articles cover some of the research work of the last few years and will continue to publish the survey review in future publications"*.

1978. B.Rinchen made a total of 27 monuments such as "Költigin Inscription, Inscription on the socle, Bilge Khagan Inscription, Tunyukuk Inscrip-

өгүүлэлдээ Монгол нутаг дахь эртний бичгийн дурсгалыг манай эрдэмтдээс 1950-аад оноос 1960 оны эхэн үе хүртэлх хугацаанд илрүүлж судалсан байдлыг товч дүгнэн өгүүлээд *"Бидний нийтэлж буй өгүүлэлд сүүлийн жилийн зарим нэгэн судалгааны ажил орсон бөгөөд бүгдийг багтаан оруулсан гэж үзэж болохгүй нь мэдээж бөгөөд дараа хэвлэгдэх дэвтэрт судалгааны тоймыг үргэлжлүүлэн нийтлүүлэх учрыг дурдана"* (Rintchen B. 1968:X) гэжээ.

1978 он. Б.Ринчен "Монгол ард улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас"-д *"Культегиний хөшөөний бичээс, хөшөөний суурь чулууны бичээс, Билгэ хааны бичээс, Мэргэн Тоньюкукийн бичээс, Тоньюкукийн тахилгат сүмийн шаваасны бичээс, Моюнчүр хааны бичээс, Тариатын бичээс, Куль-чүрийн бичээс, Хангидайн хадны бичээс, Ар ханангийн бичээс, Долоодойн булшны бичээс, Завхан Тэсийн бичээс, Хөл алгатайн бичээс, Сэврэйн бичээс, Дундговь, Музейд буй гарын тэмдгийн бичээс, Өвөр дөрөлжийн бичээс, Рашаан хадны бичээс, Бургалтайн ам (Цэнхэрмандал)-ны бичээс, Улсын нийтийн номын санд буй баринтагны оосрын чулуун тээгний бичээс, Тэгшийн улаан (Тэвш) бичээс, Маанытын бичээс, Яклагар хааны (Сүүжийн) бичээс, Долоон модны бичээс (Тариат) бичээс, Хар Балгасын бичээс, Бигэрийн бичээс, Тайхир чулууны бичээс, Байшин үзүүр (Дарви)-ийн бичээс, Чойрын бичээс"* зэрэг нийтдээ 27 дурсгалын бүртгэлийг гаргаж байршлыг газрын зураг тэмдэглэжээ (Ринчен Б. 1979). Энэ нь тухайн үед илрээд байсан руни бичгийн бага дурсгалыг багтаасан харьцангуй бүрэн бүртгэл болсон байна.

1990 он. Л.Болд "БНМАУ-ын нутаг дахь руни бичгийн дурсгал" номд сонгодог томоохон дурсгалуудаас гадна руни бичгийн шинээр илэрч судлагдсан 26 руни бичгийн бага дурсгалын судалгааны тоймыг дурдсан нь (Болд Л. 1986) Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалын тухайн үеийн бүрэн судалгаа болжээ. Уг бүтээл нь Монголын руни бичгийн дурсгалыг сонирхогч, судлагч нарын гарын авлага байв.

2005 он. Ц.Баттулга "Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд (Тэргүүн дэвтэр)" бүтээлд Монгол нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын тоймыг

Алтайн бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

Хангай, Хэнтийн бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

tion, Inscription on the clay piece of Tunyukuk offering site, Moyunchur (Shine Us) Inscription, Tariat Inscription, Kölichur Inscription, Khangidai Inscription, Arkhanan Inscription, Doloodoi Inscription, Zavkhan Tes (Züriin Ovoo) Inscription, Khöl Algatai Inscription, Sevrei Inscription, the stamp inscription kept in the Dundgovi Museum, Övör Dörölj Inscription, Rashaan Khad Inscription, Burgaltain Am (Tsenkhermandal) Inscription, Tegshiin Ulaan (Tevsh) Inscription, Maanit (Ongi) Inscription, Gurvaljin Uul Inscription, Yaklagar Khagan (Süüjiin Davaa) Inscription, Doloon Mod Inscription, Khar Balgas Inscription, Biger Inscription, Taikhir Inscriptions, Baishin Üzüür (Darvi) Inscription, Choir Inscription" in the "Atlas of Ethnography and Linguistics of the Mongolian People" and marked their location on the map. It is a relatively complete record, including a small collection of runic monuments that were discovered at the time.

1990. L.Bold gave an overview of newly discovered 26 runic inscriptions along with the classical large monuments in his book "Rock Inscriptions in the Territory of the People's Republic of Mongolia" which was a complete study of runic inscriptions discovered in the territory of Mongolia at that time. The book was a guide for scholars and researchers of Mongolian runic inscriptions.

2005. In a publication titled "Small Monuments of Mongolian Runic Inscription" written by Battulga Ts., an overview of runic monuments in Mongolia was introduced in accordance with the following chapters namely,

An overview of the study of runic inscriptions in the Altai region

An overview of the study of runic inscriptions in the Khangai, Khentii regions

An overview of the study of runic inscriptions in the Steppe region

An overview of the study of runic inscriptions in the Gobi region.

Ts.Battulga has given an overview of the monuments discovered since 2005 in his papers at the 10th and 11th International Conferences of Mongolic Scholars.

Dr. B.Azzaya has discussed and published articles on the study and registration of newly discovered runic inscriptions in Mongolia.

Тал хээрийн бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

Говийн бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм гэсэн үндсэн бүлэгт хуваан танилцуулжээ (Баттулга Ц. 2005:55–109).

2005 оноос хойш илрүүлсэн дурсгалын тухайд Ц.Баттулга Олон улсын Монголч эрдэмтдийн X, XI хурлын илтгэлүүддээ тоймлон өгүүлснээс (Баттулга Ц. 2012, 2017) гадна Монгол нутгаас шинээр илрүүлсэн руни бичгийн судалгаа, бүртгэлийн талаар доктор Б.Аззаяа илтгэл, өгүүлэл хэлэлцүүлж хэвлүүлсэн байна (Azzaya Badam 2010, 2017, 2018; Gerelmaa Namsrai, Azzaya Badam, and Otgonsuren Tseden 2019; Аззаяа Б. 2008a, 2008b, 2009, 2017, 2018; Баттулга Ц. and Аззаяа Б. 2009).

Баян-Өлгий аймаг. Улаанхус сум. Бага Ойгурын бичээс
The Baga Oigur Inscriptions. Ulaankhus soum. Bayan-Ölgii aimag.

Монголын руни бичгийн дурсгалын тархац

Монгол улсын 21 аймгаас Сэлэнгэ, Дархан уул, Орхон аймгаас бусад бүх аймгийн нутгаас руни бичгийн дурсгал илэрч бүртгэгдсэн байна.

Тэдгээрээс Архангай, Говь-Алтай, Баянхонгор аймгийн нутгаас руни бичгийн дурсгал харьцангуй олон тоотой илэрсэн ажээ.

Тус каталогт багтсан Монголын руни бичгийн дурсгалыг засаг захиргааны нэгжээр үзүүлбэл:

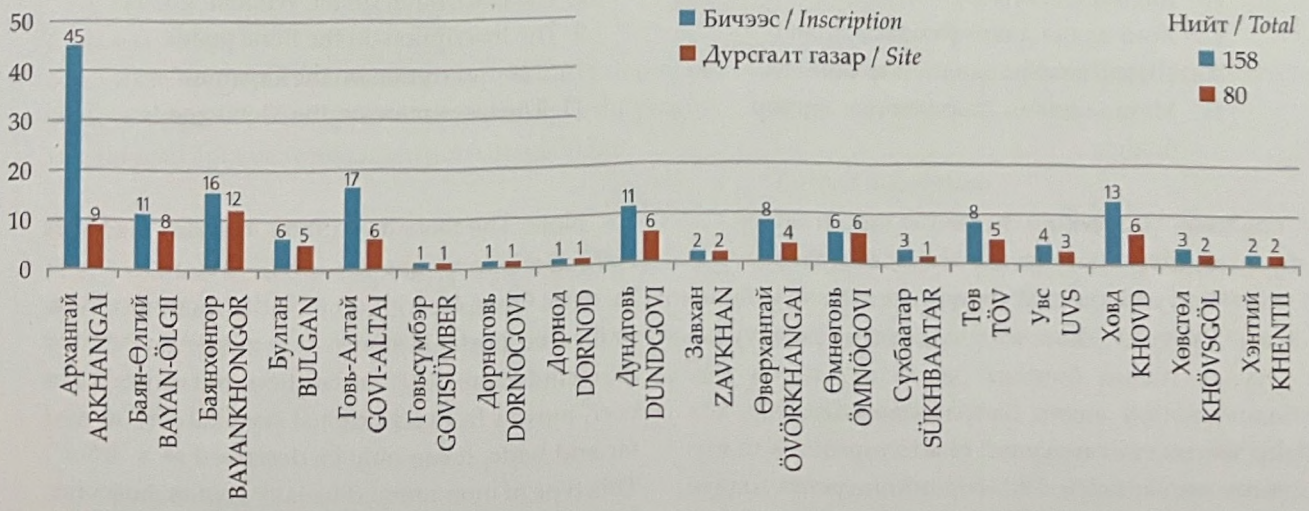
Distribution of Runic Inscriptions in Mongolia

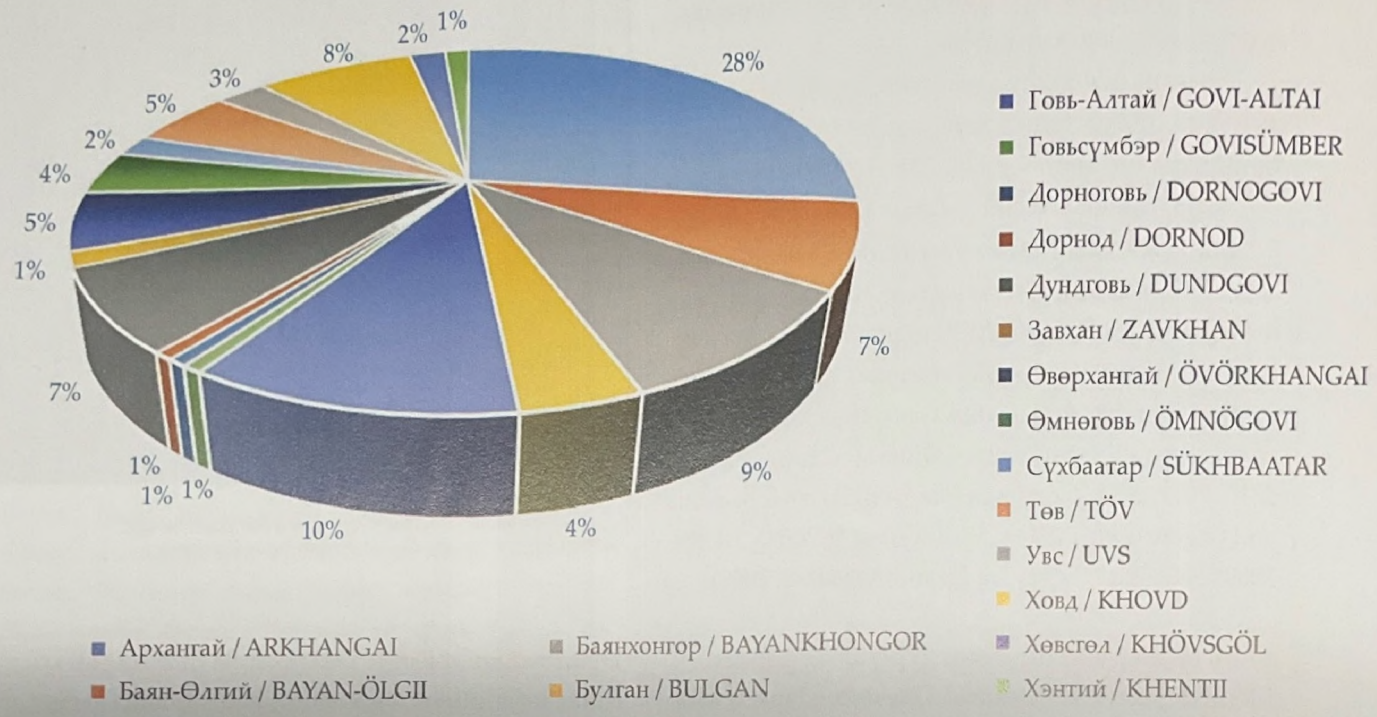
Runic inscriptions were found in all aimags except Selenge, Darkhan-Uul and Orkhon aimags.

Among them, a large number of runic inscriptions were found in Arkhangai, Govi-Altai and Bayankhongor aimags.

Representation of Mongolian runic inscriptions by administrative units:

Монголын руни бичгийн бага дурсгал каталогт хамруулсан бичээсийн тоо, дурсгалт газар

Монголын руни бичгийн дурсгалын ангилал

Монгол нутгаас илэрсэн, зөвхөн тус каталогт хамрагдсан руни бичгийн дурсгалыг чухам юун дээр бичиж тэмдэглэсэнд тулгуурлан доорх байдлаар ангилж байна. Үүнд:

1. Хөшөөний бичээс
2. Хадны бичээс
3. Чулуун дээрх бичээс
4. Мэлхий чулуун дээрх бичээс
5. Тахилын хавтангийн бичээс
6. Буган чулуу дээрх бичээс
7. Хүн чулууны бичээс
8. Модон эдлэл дээрх бичээс
9. Ясан эдлэл дээрх бичээс
10. Шавар вааран эдлэл дээрх бичээс
11. Металл эдлэл дээрх бичээс эдгээр болно.

Жич: "Хөшөөний бичээс"-т гэрэлт болон бусад хөшөө, зэл чулууны бичээс багтаав.

"Чулууны бичээс"-т хүн өргөж зөөж болохуйц чулуунд бичиж үлдээсэн дурсгалуудыг оруулав. Хадны бичээст багтах нэг төрөл мөн боловч нэгэнт анхны байрлалаас хөдөлгөж, хол ойр зөөсөн тул "чулууны" гэж тодорхойлж тодотгохоос өөр аргагүй. Энэ төрлийн дурсгал голдуу музейд хадгалагдаж байна. Чулууг зассан, эс зассаныг үл харгалзан энэ ангилалд оруулав.

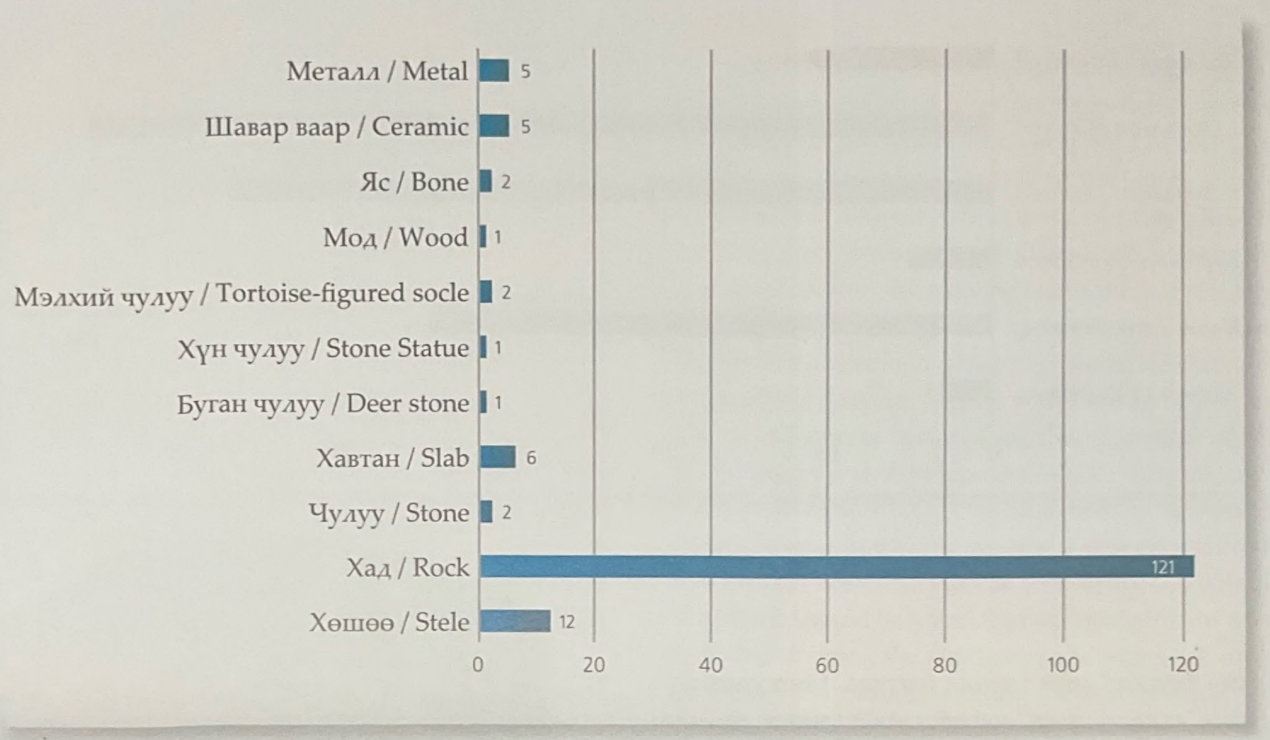
Classification of Mongolian runic inscriptions

The runic inscriptions found in Mongolia are classified as follows based on what they are inscribed on. These include:

1. The Stele Inscription
2. The Rock Inscription
3. The Stone Inscription
4. The inscription on the Tortoise-figured Socle
5. The Inscription on the Slab
6. The Inscription on the Deer-Stone
7. The Inscription on the Stone Statue
8. The Inscription on the Wooden goods
9. The Inscription on the Bone goods
10. The Inscription on the Ceramics
11. The Inscription on the Metal goods

Note: The Stele Inscription includes the steles and *balbal* inscriptions.

The Stone Inscription includes monuments inscribed on portable stones. It is a type that should be included in 'rock' inscription, but since it has been moved from its original position and moved far and wide, it can only be described as a "stone". This type of monument is usually kept in museums. The stone is included in this category, regardless of whether it has been flatten or not.

Монголын руни бичгийн дурсгалын бичгийн хэлбэр төрөл

Дурсгалын хэмжээ, агуулгаар нь руни бичгийн сонгодог дурсгал, бага дурсгал гэсэн хоёр зүйлд хуваан судалж байна. Харин бичиж үйлдсэн арга, бичлэгийн тиг хэлбэрт тулгуурлан доорх дөрвөн төрөлд ангилж болно. Үүнд:

- Сийлмэл бичээс
- Цохимол бичээс
- Зураасан болон зурчмал бичээс
- Бэхэн бичээс
- Хөөмөл бичээс

Сийлмэл бичээс

Хаад ихэс, цэргийн жанжид, язгууртан нарт зориулж босгосон руни бичгийн сонгодог дурсгалуудын үсгийн тиг, бичсэн арга уг төрөлд багтаж байгаа болно.

Цохимол бичээс

Үсэг тэмдэгтийг бичихдээ хад, чулууны өнгөн хэсгийг холцруулж, гүнзгий бус цохиж үйлдсэн бичээс "Цохимол бичээс"-ийн төрөлд хамаарна. Цохимол бичээс харагдах нь тодорхой мэт боловч ихэнх тохиолдолд дардас авах боломжгүй байдаг.

Зураасан бичээс

Хурц үзүүртэй багажаар үсэг тэмдэгтийг ганц удаа, огт давхарлахгүйгээр зурж бичсэн дурсгалууд "зураа-

Types of Mongolian runic inscriptions

According to the size and content of the monument, it is divided into two types: classical monuments and small monuments. However, it can be divided into the following four categories based on the method and type of writing used. These include:

- Engraved
- Carved
- Incised
- Scratched
- Ink-drawing
- Embossed

Engraved inscription

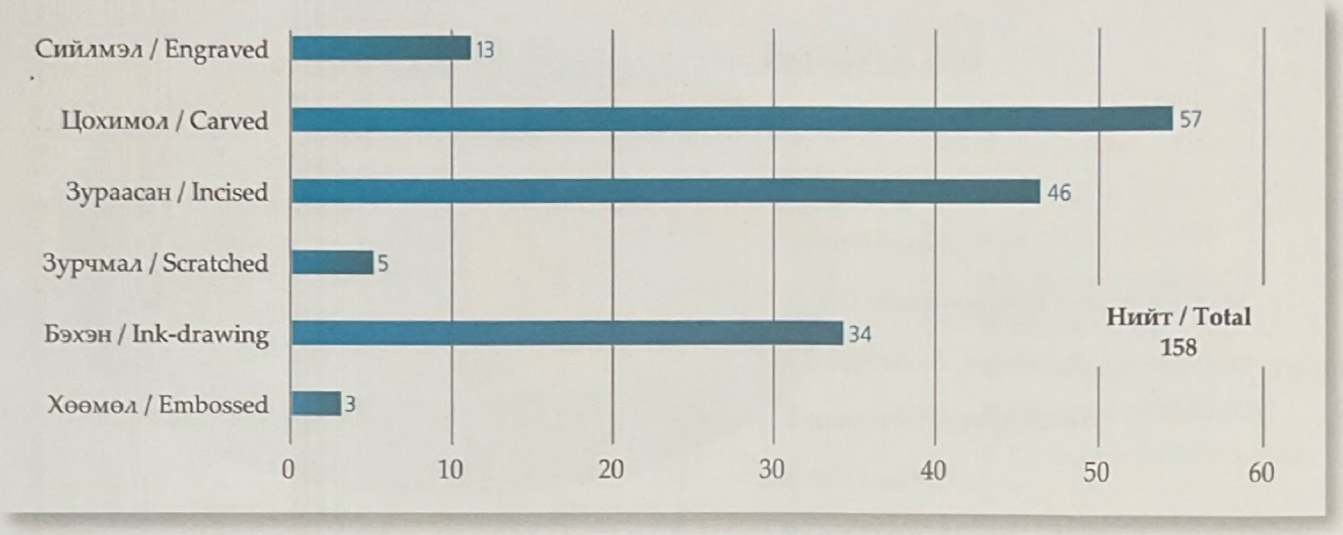
It is one of the classical runic inscriptions erected for kings, generals and nobles.

Carved inscription

It's a type of inscription made by gouging the surface of rock or stone and hitting them shallow. The inscription appears clear, but it is impossible to obtain a rubbing in most cases.

Incised inscription

Monuments that have been drawn with a sharp instrument once or without duplication are classified as "*incised inscriptions*". A single, "capillary" fine, dense and invisible if not carefully observed.

сан бичээс"-ийн төрөлд багтана. Ганц удаа зурсан *"хялгасан мэт"* нарийн, нягт сайн эс ажиглаваас харагдахгүй, олдохгүй байх онцлогтой.

Зурчмал бичээс

Хурц үзүүртэй багажаар зурж бичихдээ олон удаа зурж, зурчиж тодруулсан, гүнзгийлж сийлсэн бичээс *"Зурчмал бичээс"*-ийн төрөлд багтана.

Бэхэн бичээс

Архангай аймгийн Их Тамир сумын нутаг, Хойд Тамир голын хөвөөнд орших Тайхир чулууны бичээс *"Бэхэн бичээс"*-ийн төрөлд хамаарна.

Тайхир чулуунд хар, улаан бэхээр бичсэн 34 орчим руни бичээс байх бөгөөд одоогоор бэхээр бичсэн руни бичгийн томоохон цогц, цор ганц дурсгалд зүй ёсоор тооцогдож байна.

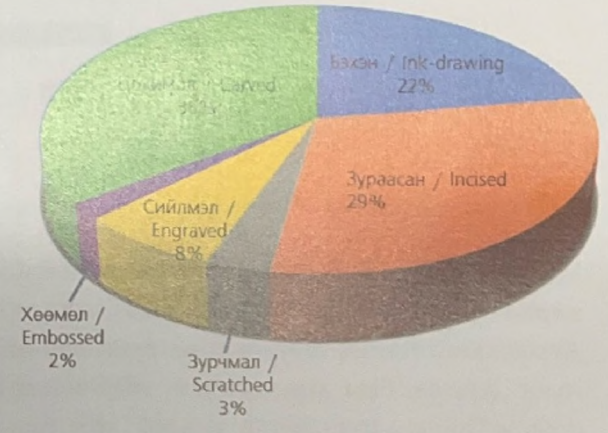
Эртний нүүдэлчдийн бэх, бэхийн соёл, бэхэн бичгийн уламжлал лавтай Түрэг, Уйгурын үед нэгэнтээ тогтож хэвшсэн байсныг Тайхирын бэхэн бичээс гэрчилж байна.

Хөөмөл бичээс

Металл эдлэл дээрх бичээсийг төвийлгэн товойлгох аргаар бичсэн байх бөгөөд тэдгээр бичээсийг үйлдсэн аргаар нь "Хөөмөл бичээс"-ийн төрөлд хамруулав.

Тэмдэглэх нь,

Алс, аглагт орших, цөөн мөрөөс бүтэх, ихэвчлэн ганц хоёр мөр, үсэг тэмдэгтүүд нь тодорхой бус, олж судлахад ч бэрхтэйгээс гад-

Scratched inscription

Monuments that have been drawn, scribbled, engraved many times with a sharp instrument are classified as *"Scratched inscription"*.

Ink-drawing inscription

The Taikhir Chuluu inscription on the bank of the Khoid Tamir River in Ikh Tamir soum of Arkhangai aimag belongs to the *"Ink-drawing Inscription"* category.

There are about 34 runic inscriptions in black and red ink on the curved stone, which is currently considered to be the only large collection of runic inscriptions in ink.

The Taikhir Chuluu inscriptions denotes that the ancient nomadic ink, ink culture, and ink inscribing tradition were established during the Turkic and Uighur periods.

Embossed inscription

The inscriptions on the metal goods are usually embossed, and these inscriptions classified as "*Embossed inscriptions*" by the method of their writing type.

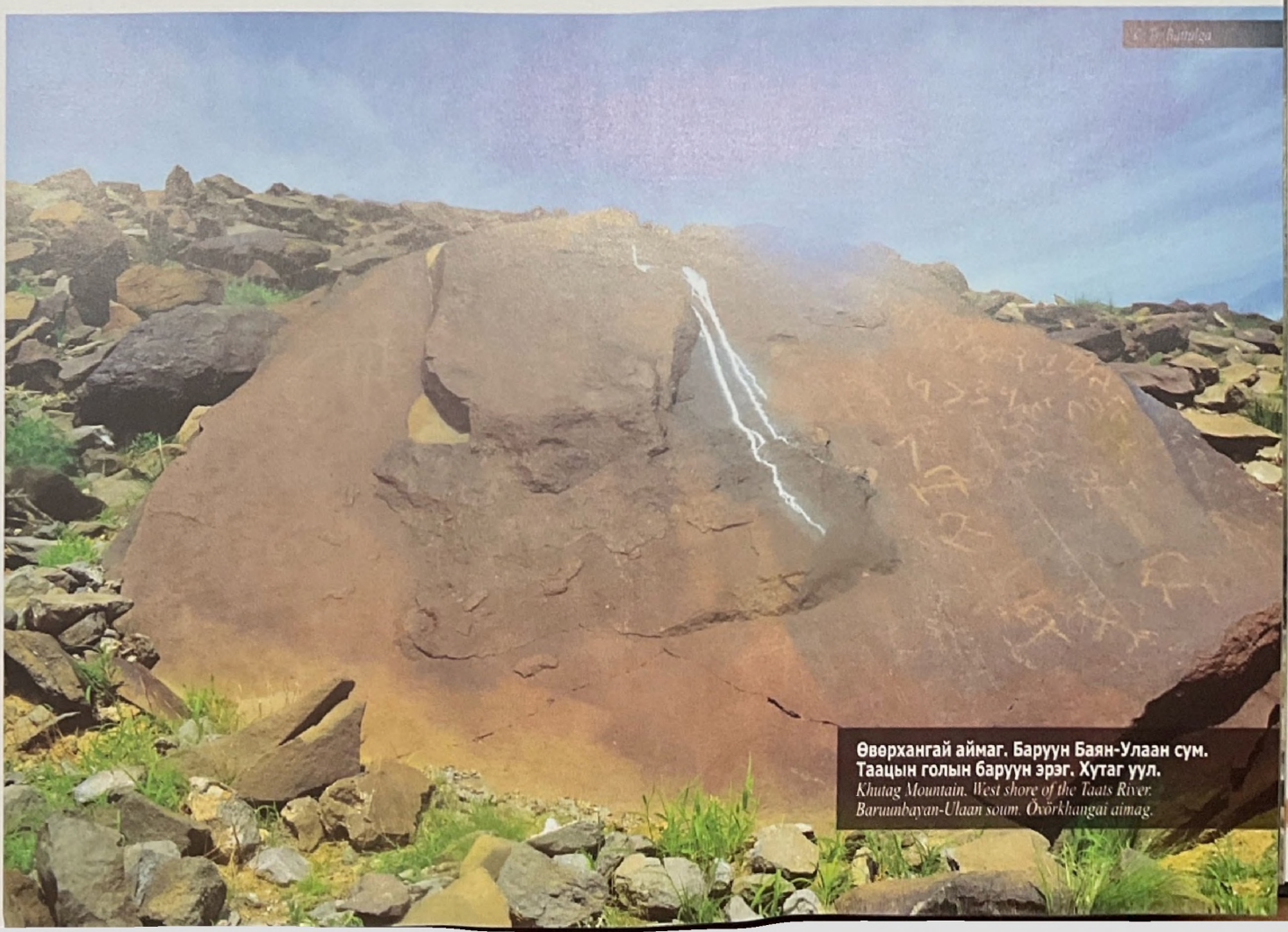
на мөнгө санхүү, нөр хичээнгүй хөдөлмөр, их цагаа хугацаа шаардах тул бага бичгийн дурсгалуудыг тухайлж судалсан эрдэмтэд тун цөөн ажээ. Тиймээс ихэвчлэн Монголын руни бичгийн сонгодог дурсгалуудын орчуулга, хэлзүйн онцлог, түүхэн үйл явдлыг тодруулсан судалгаа түлхүү хийсээр ирсэн байна. Монголын төдийгүй ер руни бичгийн гарал, хөгжлийн зүй тогтлыг системтэй судлахад руни бичгийн бага дурсгалууд чухал ач холбогдолтой сурвалж, эх хэрэглэгдэхүүн болох нь дамжиггүй. Тухайлбал, сонгодог дурсгалуудад тохиолдохгүй үсэг тэмдэгт, хэлзүйн өвөрмөц хэв шинж, үгийн утга хэрэглээг бага бичгийн дурсгалуудаас үзэж болно. Гагцхүү сургаар дам судлах бус, өөрийн нүдээр үзэж үсэг тэмдэгтийг зөв тогтоох нь уг дурсгалыг уншиж тайлахаас ч илүү ач холбогдолтойг тэмдэглэе.

Сүүлийн хорь гаруй жилийн турш удаа дараа нягталж цуглуулсан эх хэрэглэгдэхүүн, судалсан нөр их судалгааны үр дүнд тулгуурлаж үсэг тэмдэгт бүрийг нягтлан харьцангуй үнэн зөв, баттай тогтоосон дурсгалуудыг багтаасанд энэхүү эрдэм шинжилгээний катологийн үнэ, ач холбогдол оршино.

NOTES

There are very few scholars and researchers who have studied the small inscriptions in detail, as they are located in the wilderness, composed of few lines mainly one or two lines, as well as the letters are not clear and it is difficult to find them and it requires financing, hard work and time. Therefore, most of the research has been done on the translation of classical monuments of Mongolian runic inscriptions, their linguistic features, and historical events. Undoubtedly, small monuments of runic script are an important source and source material for the systematic study of the origin and development of not only Mongolian but also runic script. In other words, the use of letters, idioms, and word meanings that do not occur in classical monuments can be seen in the small monuments. It should be noted that watching by our own eyes and defining the characters and signs are more significant than simply reading the monuments.

The value and significance of this research catalog lies in the fact that it contains relatively accurate and well-established artifacts that have been carefully and accurately identified for each letter and symbol based on the original materials collected over the past two decades and the results of extensive research.

Өвөрхангай аймаг. Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул.
Khutag Mountain. West shore of the Taats River. Baruunbayan-Ulaan soum. Övörkhangai aimag.

Баян Цагааны хөндий, Их Тамир сум, Архангай аймаг
Bayan Tsagaan Khöndii, Ikh Tamir soum, Arkhangai aimag

I

АРХАНГАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ARKHANGAI AIMAG

© Ts. Battulga

Архангай аймгийн нутаг дэвсгэр Зүүн Түрэг хийгээд Уйгурын хаант улсын төр төвлөж, орд өргөөгөө байгуулж байсан стратегийн чухал газар нутаг юм. Тиймээс ч тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс тухайн үед холбогдох түүх археологийн олон арван гайхамшигт дурсгалууд илрүүлснээс эртний бичгийн 68 орчим (давхардсан тоогоор) дурсгал бүртгэгдсэн байна.

Бид Архангай аймгийн нутгаас илрүүлсэн Түрэг, Уйгурын үед холбогдох бичгийн дурсгалд руни бичгээс гадна согд, брахми, уйгур бичгээрх дурсгалуудыг хамруулсан болно.

Тэдгээр дурсгалуудыг дурдвал:

Түрэгийн I хаант улсын үед холбогдох согд, брахми бичигт гэрэлт хөшөө-1

Түрэгийн үед холбогдох руни бичигт гэрэлт хөшөө - 2

Уйгурын үед холбогдох руни бичигт гэрэлт хөшөө - 3

Бэхэн бичээс- 34

Уйгур бичгээр бичсэн бэхэн бичээс- 2

Зэл чулууны бичээс-1

Мэлхий чулууны бичээс-2

Хадны бичээс-1

Тахилын хавтан дээрх бичээс- 2

Шавар ваар дээрх бичээс- 2

Ясан дээрх бичээс- 2 тус тус буй ажээ.

Архангай аймгийн нутаг дахь Түрэг, Уйгурын руни бичгийн дурсгал

1. Ажираг, Туулантын бичээс
2. Бага Хайрханы бичээс (I-II)
3. Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний бичээс
4. Билгэ хааны балбалын бичээс
5. Их Хануй нуурын бичээс
6. Көлтигиний гэрэлт хөшөөний бичээс
7. Көлтигиний мэлхий чулууны бичээс
8. Моюнчур (Могойн шинэ усны)-ын гэрэлт хөшөөний бичээс
9. Нумын ясан наалт дээрх бичээс

The territory of the Arkhangai aimag is the main political and strategic region where the Eastern Turkic and Uighur Khaganates were concentrated. Therefore, there are many historical and archaeological monuments dated back to these periods that were found in this aimag. About 68 of them are ancient inscriptions.

In addition to the Turkic and Uighur period monuments discovered in Arkhangai aimag, we have included runic scripts in Sogdian, Brahmi and Uighur. These monuments include:

The monument of I. Turkic Khaganate with Sogdian and Brahmi inscription – 1

The monument of Turkic Period with runic inscription -2

The monument of Uighur Period with runic inscription -3

Ink-drawing runic inscription – 34+

Ink-drawing uighur inscription – 2

Runic inscription on the *Balbal* – 1

Runic inscription on the tortoise-figured socle – 2

Runic inscription on the rock – 1

Runic inscription on the slab – 2

Runic inscription on the ceramic – 2

Runic inscription on the bone – 1

The Runic Inscriptions related to Turkic and Uighur Period in Arkhangai Aimag

1. The Ajirag and Tuulant Inscription
2. The Baga Khairkhan Inscriptions
3. The Bilge Khagan Stele
4. The Inscription on the *balbal* of Bilge Khagan Memorial Complex
5. The Ikh Khanui Nuur Inscription
6. The Költigin Stele
7. The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Költigin Monument
8. The Moyunchur (Mogoin Shine Us) Stele
9. The Inscription on the Bone Plate for Reinforcing Bow

10. Тайхир чулуу (Хойд Тамир)-ны бичээс (34)
11. Тариатын гэрэлт хөшөөний бичээс
12. Мэлхий чулуун дээрх бичээс
13. Тоосгон дээрх бичээс
14. Хар балгасын I гэрэлт хөшөө
15. Хар балгасын II бичээс
16. Хиргисийн хоолойн дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс
17. Чөдрийн ясан чагт дээрх бичээс

Бусад бичээс:

18. Бугатын согд, брахми бичээст гэрэлт хөшөө
19. Бичигт Хангайн уйгур бичээс
20. Улиастайн дэнжийн уйгур бичээс

10. The Taikhir Chuluu (Khoid Tamir) Inscriptions
11. The Tariat Stele
12. The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Tariat Monument
13. The Inscription on the Clay Brick
14. The Khar Balgas Stele – I
15. The Khar Balgas Stele – II
16. The Inscription on the Roof Tile found in Khirgisiin Khooloi
17. The Inscription on the Bone Toggle of a Hobble

Others:

18. The Bugat Stele with Sogdian and Brahmi Inscriptions
19. Uighur inscription of Bichigt Khangai
20. Uighur inscription of Uliastain Denj

Баян Цагааны хөндий, Бага Хайрхан уул
Bayan Tsagaan Khöndii, Baga Khairkhan Mountain

Ажираг, Тууланын бичээс / The Ajirag and Tuulant Inscription

Байршил / Location	Архангай аймаг. Цэцэрлэг сум. Ажирагийн гол, Туулант голын бэлчир. At the confluence of the Ajirag and Tuulant River. Tsetserleg soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2012. Ц.Баттулга, А.Пүрэвжанцан, Б.Аззаяа 2012. Battulga Tsend, Pürevjantsan Agvaan, Azzaya Badam
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ажирагийн гол, Туулант голын бэлчир. At the confluence of the Ajirag and Tuulant Rivers.
Төрөл / Type	Тахилын хавтан дээрх бичээс (Саарал боржин чулуу) Inscription on slab (Gray granite)
Уншиж судалсан / Decoded by	2012. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2012. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3-5 см / 3-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 7+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	... 𐰾𐰃𐰇𐰚[𐰴]𐰉𐰴𐰍
Үсгийн галиг / Transliteration	l n č [ü] mTG ...
Үгийн галиг / Transcription	ilin äčüm atïγ ...
Орчуулга / Translation	улс [төр]-ийн эцэг минь нэрийг My Ancestor of the State, name
Он цаг / Dating	Түрэгийн үе / Turkic Period

References: Баттулга Ц., Пүрэвжанцан А., & Аззаяа Б. (2012). Ажираг, Туулант голын бэлчирийн тахилын онгон. Оюуны хэлхээ, Боть I (08), 103–105.

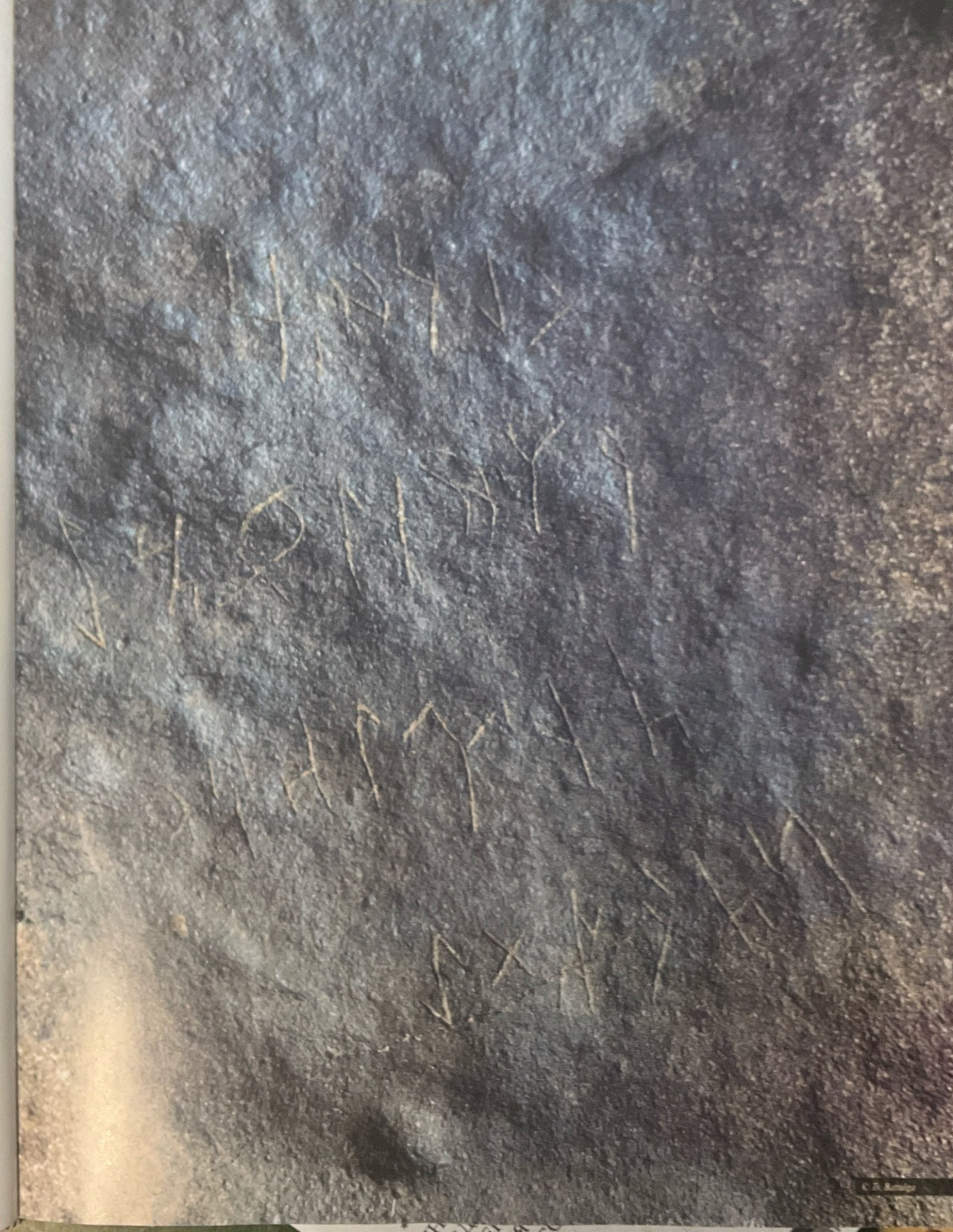
Бага Хайрханы бичээс / The Baga Khairkhan Inscriptions

Бага Хайрханы I бичээс / The Baga Khairkhan Inscription – I

Байршил / Location	Архангай аймаг. Их Тамир сум. Баянцагааны хөндий. Бага Хайрхан уул. Baga Khairkhan Mountain. Bayantsagaan Valley. Ikh Tamir soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2009. C Salicis, Y. Mollad нар 2009. C Salicis, Y. Mollad et al.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Баянцагааны хөндий. Бага Хайрхан уул. Baga Khairkhan Mountain. Bayantsagaan Valley.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2010. Р.Мөнхтулга / 2010. Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	1.6~1.9 см / 1.6~1.9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	26
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. 𐰺𐰴𐰞𐰆𐰣 II. 𐰋𐰇𐰃𐰍𐰼𐰆 III. 𐰺𐰆𐰍𐰃𐰋𐰼 IV.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ütknda II. tŋri QGN III. ylmsi bn a IV. WLRmz
Үгийн галиг / Transcription	I. ötükändä II. täŋri qaγan III. yälmäsi äbin a IV. olurmaz
Орчуулга / Translation	I. Өтүкэнд II. Тэнгэр хааны III. алгинч нь огт IV. суухгүй The reconnoitering patrol of Tengri Khagan will not dwell in the Ötüken.
Он цаг / Dating	742

References: (Munkhtulga R., 2010, pp. 1–3; Salicis C. & Mollad Y., 2009, pp. 35–47; Мөнхтулга Р., 2010, pp. 1–8, 2018, pp. 119–127).

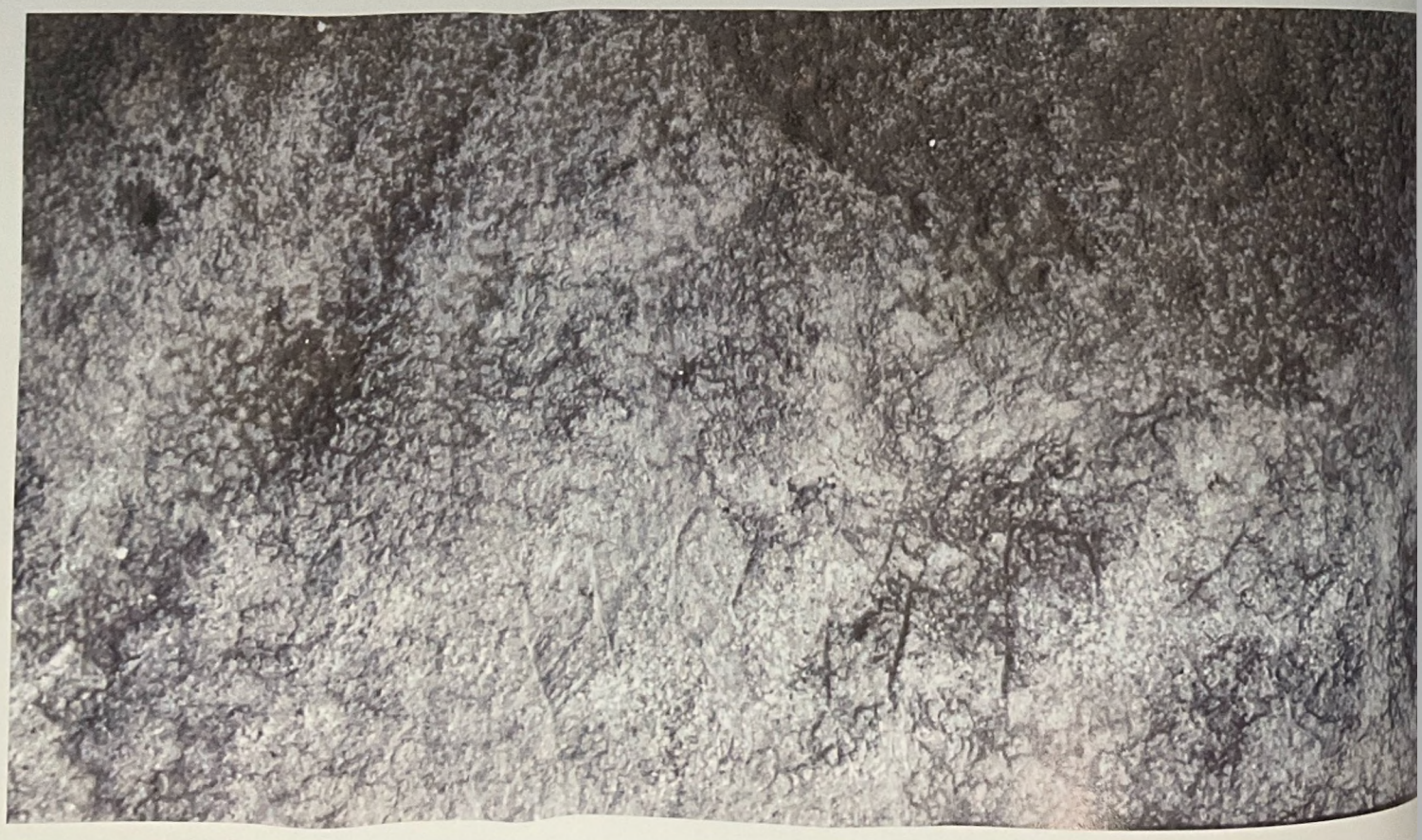

Бага Хайрханы бичээс / The Baga Khairkhan Inscriptions

Бага Хайрханы II бичээс / The Baga Khairkhan Inscription – II

Байршил / Location	Архангай аймаг. Их Тамир сум. Баянцагааны хөндий. Бага Хайрхан уул. Baga Khairkhan Mountain. Bayantsagaan Valley. Ikh Tamir soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Б.Арьяажав, Р.Мөнхтулга 2010. Ariyajav Batchuluun, Mönkhtulga Rinchinkhorol
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Баянцагааны хөндий. Бага Хайрхан уул. Baga Khairkhan Mountain. Bayantsagaan Valley.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2010. Р.Мөнхтулга / 2010. Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1.2~2.2 см / 1.2~2.2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	21
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰾𐰃𐰍𐰇𐰃𐰋𐰇𐰃𐰾𐰃𐰍𐰾𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	QmG BWDNQa li tŋri QGN rms
Үгийн галиг / Transcription	qamaγ bodunqa äli täŋri qaγan ärmis
Орчуулга / Translation	Хамаг иргэнд төр нь Тэнгэр хаан байжээ. For all the people, Tengri Khagan was the state.
Он цаг / Dating	742

References: *(Munkhtulga R. 2010:1–3; Salicis C. and Mollad Y. 2009:35–47; Мөнхтулга Р. 2010:1–8, 2018e:119–27).* *References: (Munkhtulga R. 2010:1–3; Salicis C. and Mollad Y. 2009:35–47; Мөнхтулга Р. 2010:1–8, 2018e:119–27).*

Бага Хайрхан уул
Baga Khairkhan Mountain

Билгэ хааны тахилын онгоны зэл (балбал) чулууны бичээс

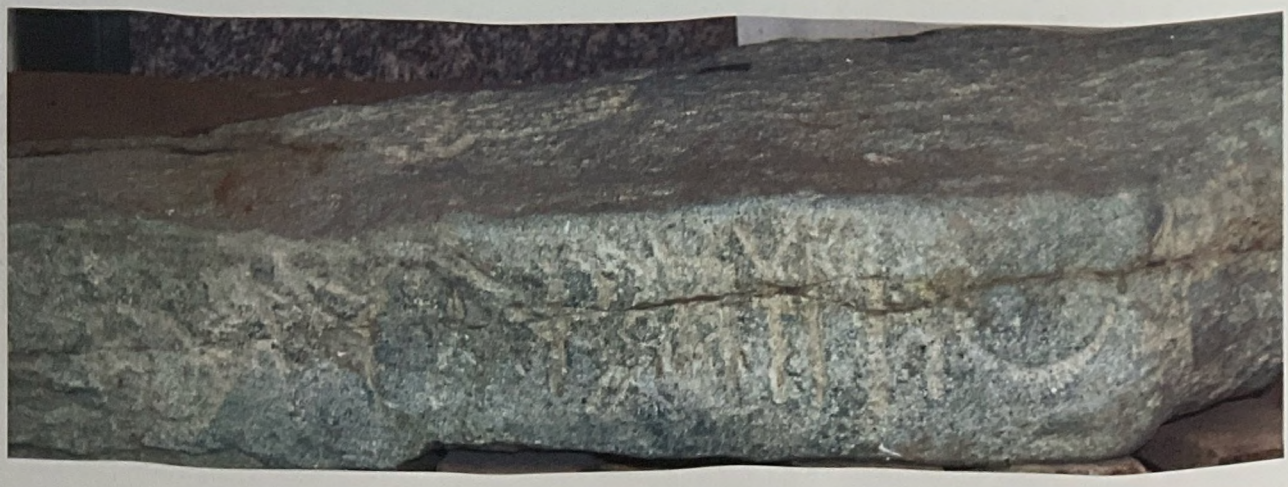
The Inscription on the Balbal of the Bilge Khagan Memorial Complex

Байршил / Location	Архангай аймаг. Хашаат сум. Хөшөө Цайдам. Khöshöö Tsaidam. Khashaat soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1890. В.Радлов, 2002. Женгиз Алйылмаз 1890. Radloff .W.W, 2002. Cengiz Alylmaz
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хөшөө Цайдам музей. Museum of Khöshöö Tsaidam.
Төрөл / Type	Зэл (балбал) чулууны бичээс / Inscription on *balbal*
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов 2002. Женгиз Алйылмаз 1894. W.W.Radloff, 2002. Cengiz Alyılmaz
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	8-9 см / 8-9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17 +(~ [19-20])
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	(I≫)ᛋᚱᛊᚿᛊᛋᛇ:ᛘᛝ:ᛋᛒᛘᛁᛉᚦᚺ
Үсгийн галиг / Transliteration	tüls šdŋ Tš BLBLi BWL (ms)
Үгийн галиг / Transcription	tölis šadïŋ taš balbalï bol(mïš)
Орчуулга / Translation	Төлис шадын чулуун балбал нь бол(ой). This is the stone *balbal* of the *Tölis Šad.*
Он цаг / Dating	735

References: (Cengiz Alyılmaz 2002:181–82; Radloff W.W. 1894a:243; Радловъ В.В. and Мелioранскій П.М. 1897:45)

© B. Azzaya

© Ts. Battulga

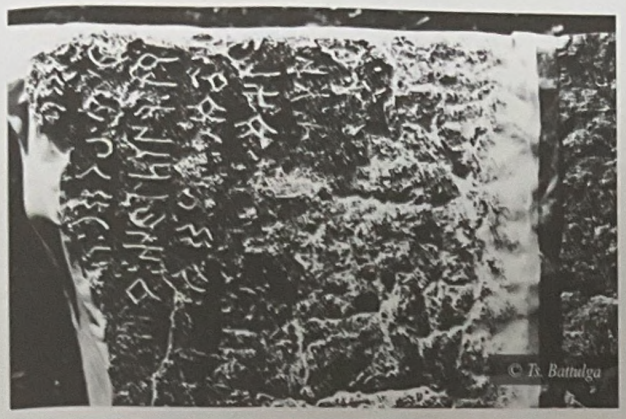
Билгэ хааны гэрэлт хөшөө
Bilge Khagan Stele

Көлтигиний гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс

The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Költigin Monument

Байршил / Location	Архангай аймаг, Хашаат сум, Хөшөө Цайдам. Khöshöö Tsaidam, Khashaat soum, Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1889. М.Н.Ядринцев 1889. Mikail Nikolovich Yadrintsev
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Архангай аймаг, Хашаат сум, Хөшөө Цайдам музей. Khöshöö Tsaidam Museum, Khashaat soum, Arkhangai aimag.
Төрөл / Type	Мэлхий чулууны бичээс / The Inscription on the Tortoise Socle
Уншиж судалсан / Decoded by	1969. Б.Базылхан / 1969. Bazylkhan Bukhat 1972. Ж.Матуз / 1972. Joseph Matuz 1999. А. Катаяама / 1999. Akio Katayama
Мөрийн тоо / Number of rows	8
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 48+~
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	...𐰋𐰺𐰾(𐰃)....1 ...(𐰋):𐰋𐰺𐰾𐰃:𐰴𐰾𐰀....2 ...𐰇𐰾𐰆:𐰇𐰀𐰍𐰾𐰾𐰇:𐰾𐰋....3 ...𐰺𐰺𐰆(𐰃):𐰋𐰺𐰆𐰾....4 𐰾𐰾 ...[𐰋] 𐰺𐰍𐰇𐰋....5 ...𐰺𐰍𐰇....6 ...𐰇𐰾𐰇....7 ...𐰾×....8
Үсгийн галиг / Transliteration	1. ...B W D N ... 2. ...g l r : B W D N: k ... 3. ...yi: k ü l t i g n: b i n ... 4. ...G T mN: B S D m... 5. ...k ü z m [Y]...G si 6. ... ü zm ... 7. ...ü l ü ... 8. ...di ...
Үгийн галиг / Transcription	1....bodun: ... 2....[b]äglär : bodun: k ... 3....[?] yi: köl tigin: b i n ... 4....basdïm... 5....közim [yasï]... 6.... özüm 7....ü l ü ... 8....di...
Орчуулга / Translation	1. ...ард иргэд... / ... people... 2. ...ноёд: ард иргэд / ... Bäglär (lords) 3. ... Көлтигин мянга... / ... Köl tigin thousand... 4. .....дарав би ... / ... I destroyed ... 5. ...нүдний минь [нулимс]... / ... [tears] in my eyes ... 6. ... би өөрөө ... / ... myself... 7. ...үхэл... / ... death... 8. ...-в ... / .....

References: (Ядринцев Н.М. 1892b, 1892a, 1901; Dimitriy Vasiliyev 1995; Rintchen B. 1968:40; Базылхан Б. 1969b; Joseph Matuz 1972; 片山章雄 (Akio Katayama) 1999)

Көлтигиний гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс
The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Költigin Monument

Тариатын гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс
The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Tariat Monument

Тариатын гэрэлт хөшөөний мэлхий чулуун суурь дээрх бичээс
The Inscription on the Tortoise-figured Socle of the Tariat Monument

Байршил / Location	Архангай аймаг, Тариат сум, Долоон модны ам. Doloon Modny Am, Tariat soum, Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1956. Ц.Доржсүрэн 1956. Dorjsüren Tsogdanzan
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн. Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences.
Төрөл / Type	Мэлхий чулууны бичээс / The Inscription on the Tortoise Socle
Уншиж судалсан / Decoded by	1974. М.Шинэхүү / 1974 Shinekhüü Maamdai 1982. Б.Базылхан / 1982. Bazylkhan Bukhat 1983. С.Г.Кляшторный / 1983. Kljashtornyj.S.G
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰆𐰃𐰆𐰉𐰚𐰃𐰉𐱅𐰆𐰋𐰇:𐰃𐰇𐰃𐰆
Үсгийн галиг / Transliteration	BWNi YRTGma b ük a TWTm
Үгийн галиг / Transcription	bunï yaratïγma bökä tutam
Орчуулга / Translation	Үүнийг бүтээсэн нь Бөкэ Тутам It was created by Böke Tutam.

References: (Шинэхүү М., 1974, 1975, 1980:23; Базылхан Б. 1982; Klyashtorny S.G. 1983; Кляшторный С.Г. 2010:44; Talat Tekin 1982, 1983; 片山章雄 (Akio Katayama) 1999:171, 172, 174; 정재훈 2005:427; Болд Л. 2006c:170; Каржаубай С. 2002:46, 50; 耿世民 2005; Напил Базылханұлы 2005b:145; Erhan Aydın 2011:58; Osman Mert 2009:193; Mehmet Ölmez 2012:254, 258; Аззаяа Б. 2013:156, 298).

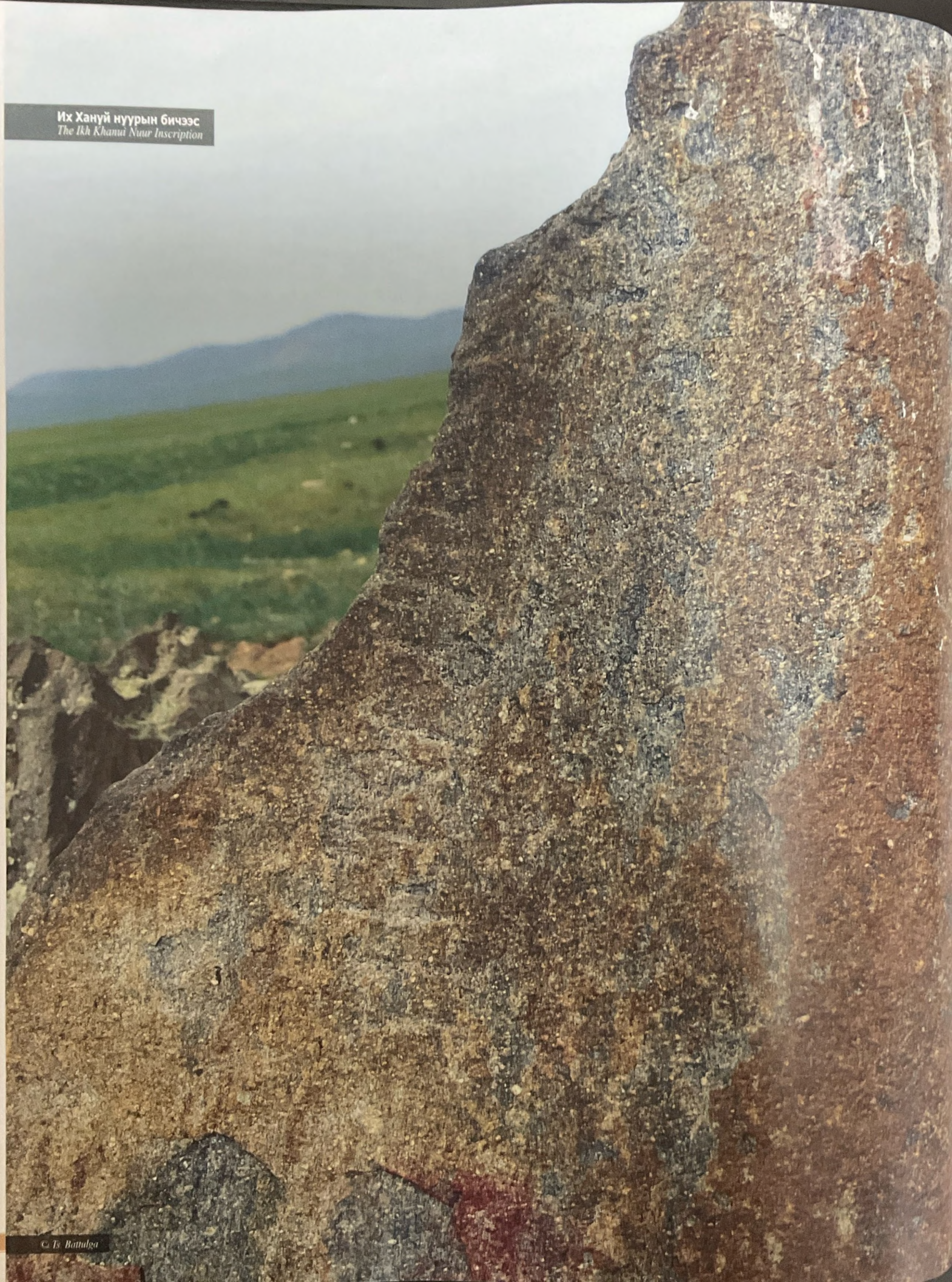
Их Хануй нуурын бичээс / The Ikh Khanui Nuur Inscription

Байршил / Location	Архангай аймаг. Эрдэнэмандал сум. Их Хануй нуурын хөндий. Ikh Khanui Valley. Erdenemandal soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1891. Д.А.Клеменц, С.М.Дудин 1891. D.A.Klements, S.M.Dudin
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Их Хануй нуурын хөндий. Ikh Khanui Valley.
Төрөл / Type	Тахилын хавтан дээрх бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов / 1894. W.W.Radloff 1934. Х.Н.Оркун / 1934. H.N.Orkun 1978. С.Г.Кляшторный / 1978. S.G.Klyashtorny 1990. Л.Болд / 1990. Bold Luvsandorj 1999. Такаши Оосава / 1999. Takashi Osawa
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 4-6 см, II. 5-6 см / I. 4-6 cm, II. 5-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~ 27 + / I. ~ 27 + II. ~ 9 + / II. ~ 9 +
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	…𐰇𐰺𐰤𐰃𐰴𐰇𐰽𐰃𐰾𐰴𐰇𐰴𐰼𐰤𐰺𐰃𐰾𐰇𐰺𐰃𐰴𐰇𐰽 .I 𐰽𐰇𐰇𐰺𐰤 𐰇𐰤𐰴𐰋 .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ... a sz kyn a bdzŋzn a BWnča QzGNW brt … II. ... YRTi brti a
Үгийн галиг / Transcription	I. ... a siz käyin a bädiziŋizin a bunča qazγanu bärt[i]… II. ... yaratï bärti a
Орчуулга / Translation	I. ... таны хойно урлалыг тань, ийнхүү бүтээлгэж өгөв ... II. байгуулж өгөв ... I. .... Your ornaments were crafted like this, after you II. .... was/were erected

References: (Harry Halén 1982:182; Hüseyin Namık Orkun 1938:103, 2011a:295; Radloff W.W. 1894a:259; Takashi Oosawa (大澤 孝) 1999; Бамбаев Б. 1927; Баяр Д. 1997:12–13; Болд Л. 1990a:38–39, 2006a:232; Войтов В.Е. 1996:114–15; Кляшторный С.Г. 1978b, 2003d:253–61; Напил Базылханұлы 2005a:129)

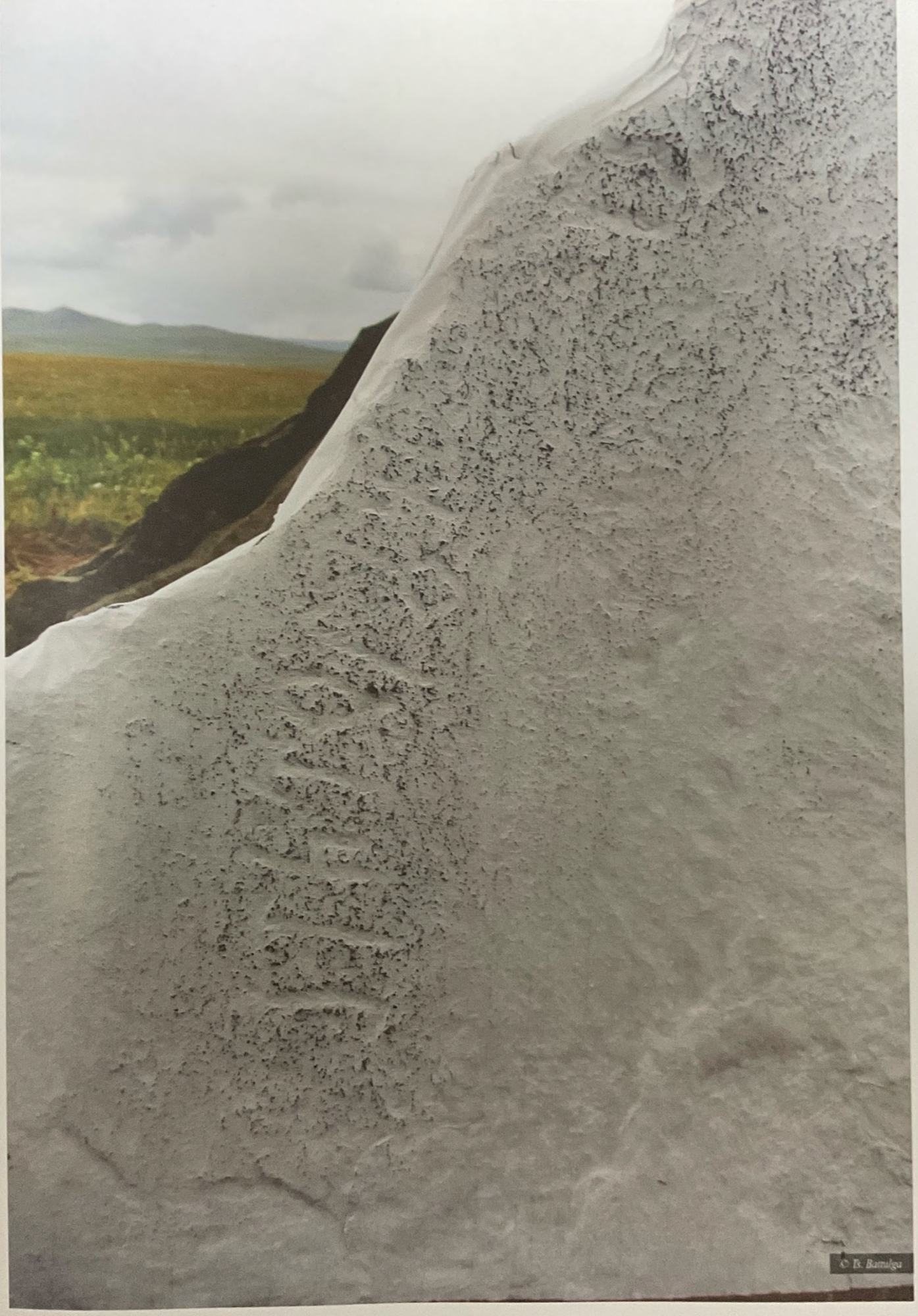

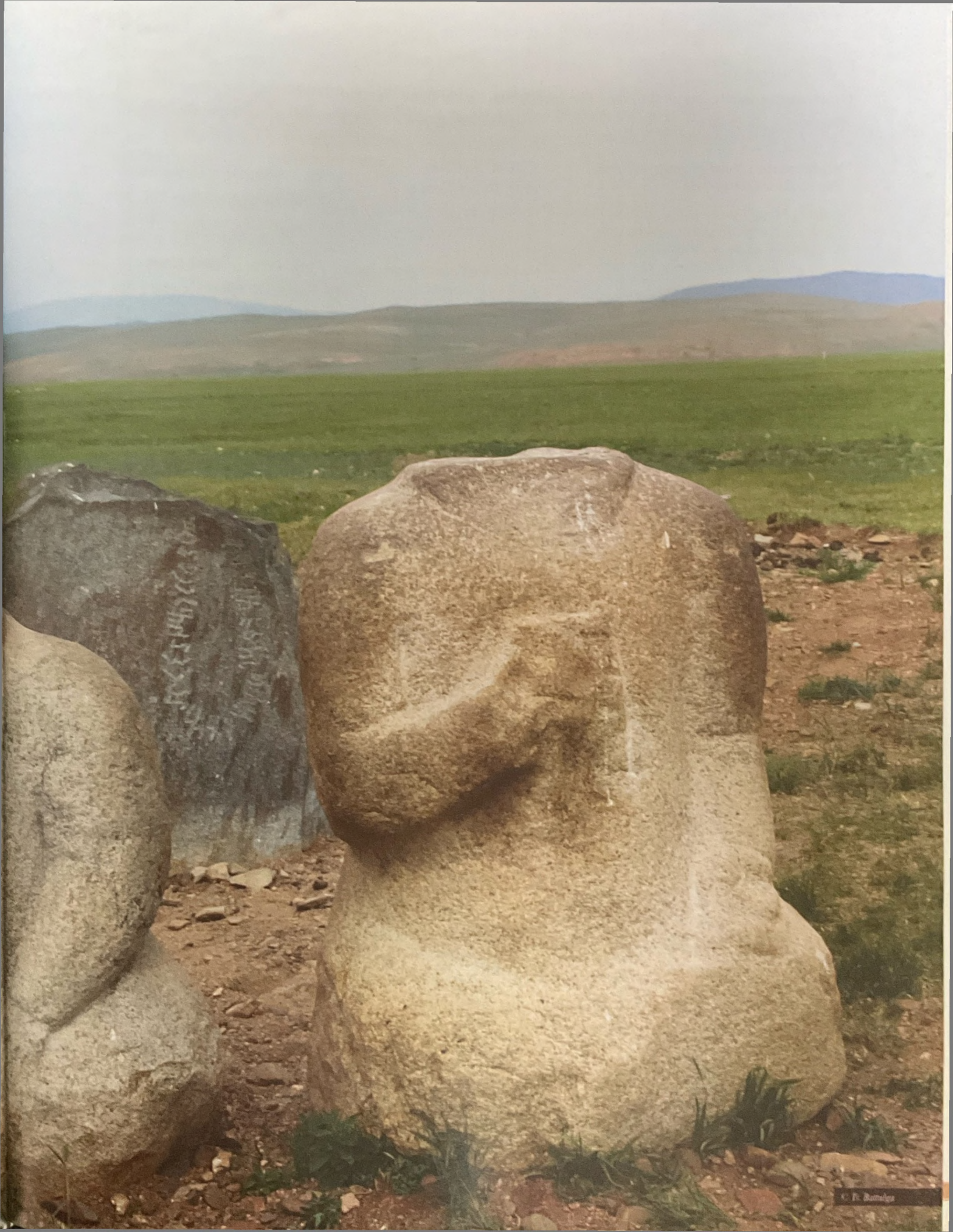
Их Хануй нуурын бичээс
The Ikh Khanui Nuur Inscription

© Ts. Battulga

© B. Battaglia

Их Хануй нуурын бичээс
The Ikh Khanui Nuur Inscription

Нумын ясан наалт дээрх бичээс / The Inscription on the Bone Plate for Reinforcing Bow

Байршил / Location	Архангай аймаг. Хотонт сум. Хулхийн амны Дөрвөлжин. Khulkhiin Amnii Dörvöljin. Khotont soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007. А.Очир *нар* 2007. Ochir Ayudai *et al.*
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Монголын Үндэсний музей. Дугаар: Y2007-2-39 The National Museum of Mongolia: Y2007-2-39
Төрөл / Type	Нумын ясан наалт дээрх бичээс / Inscription on bone plate
Уншиж судалсан / Decoded by	2007. Ц.Баттулга / 2007. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	0.6-0.7 см / 0.6-0.7 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰚𐰆𐰾𐰆𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	TWNWz
Үгийн галиг / Transcription	tunuz (tonoz: ~ tonuz)
Орчуулга / Translation	Тунуз (Тоноз, Тонуз) [хүний нэр] tunuz (tunoz~tonoz~tonuz) [Personal name]
Он цаг / Dating	Уйгурын үе / Uighur Period

References: (Battulga Tsend 2016f; Очир А. and Баттулга Ц. 2007)

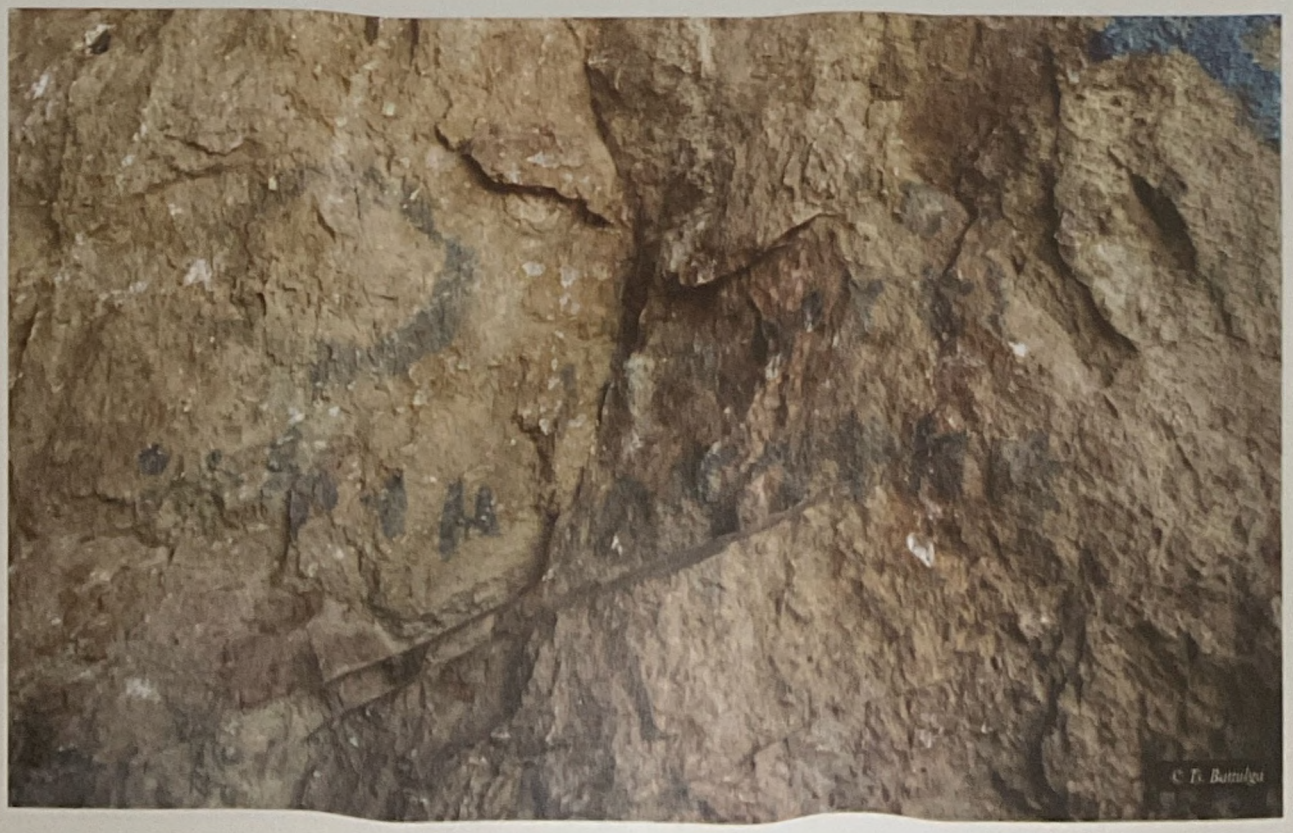

© A. Ochir

Тайхир чулууны бичээс / The Taikhir Chuluu Inscriptions

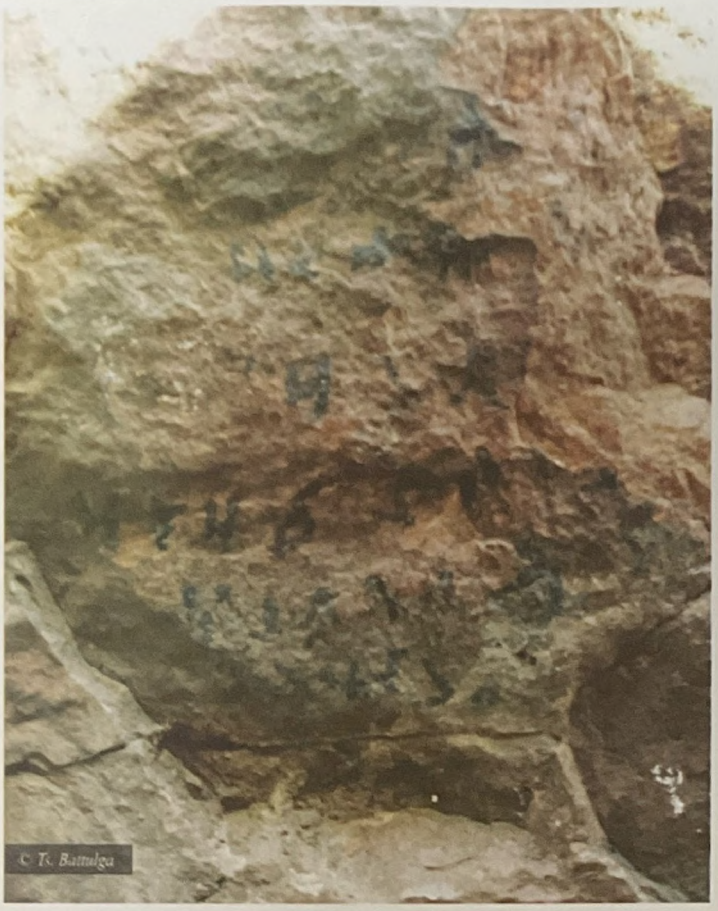
Байршил / Location	Архангай аймаг. Их Тамир сум. Хойд Тамир гол. Khoid Tamir River. Ikh Tamir soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1891. Д.А.Клеменц, С.М.Дудин 1891. Klements.D.A, Dudin.S.M
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тайхир чулуу (Хойд Тамир). Taikhir Chuluu (Khoid Tamir).
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Онцлог / Feature	Хар, улаан бэхээр бичсэн бэхэн бичээс Ink-drawing inscription on rock
Мөрийн тоо / Number of rows	34 хэсэг / 34 part
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов, / 1894. Radloff .W.W 1938. Х.Н.Оркун, / 1938. Orkun .H.N 1959. С.Е.Малов, / 1959. Malov .S.E 2001. С.Харжаубай, О.Ф.Серткая / 2001. Harjaubai Sartkhoja, Sertkaya .O.F 2007. Б.Аззаяа / 2007. Azzaya Badam
Агуулга / Height of character	Аян зам өлзийтэй байхыг ерөөж бэлгэдсэн, замын тэмдэглэл бичээсүүд зонхилно. Notes written by official visitors to pass through the area. The main meaning of these inscriptions is a good and blessed trip.

References: (Azzaya Badam 2012; Hüseyin Namık Orkun 1938; Osman Fikri Sertkaya and Harcavbay S. 2001; Radloff W.W. 1894a; Аззаяа Б. 2007; Малов С.Е. 1959; Пэрлээ Х. 1960)

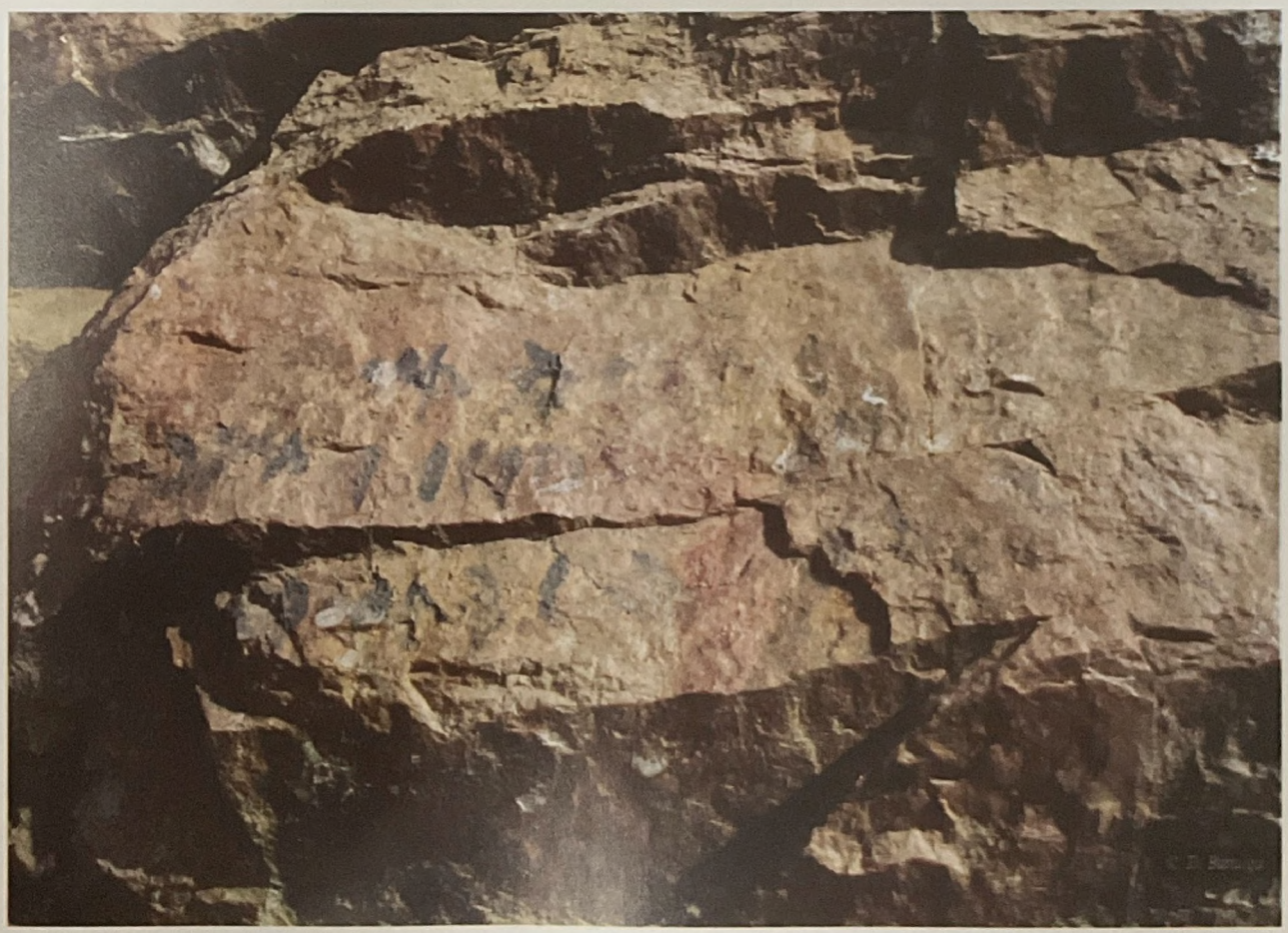

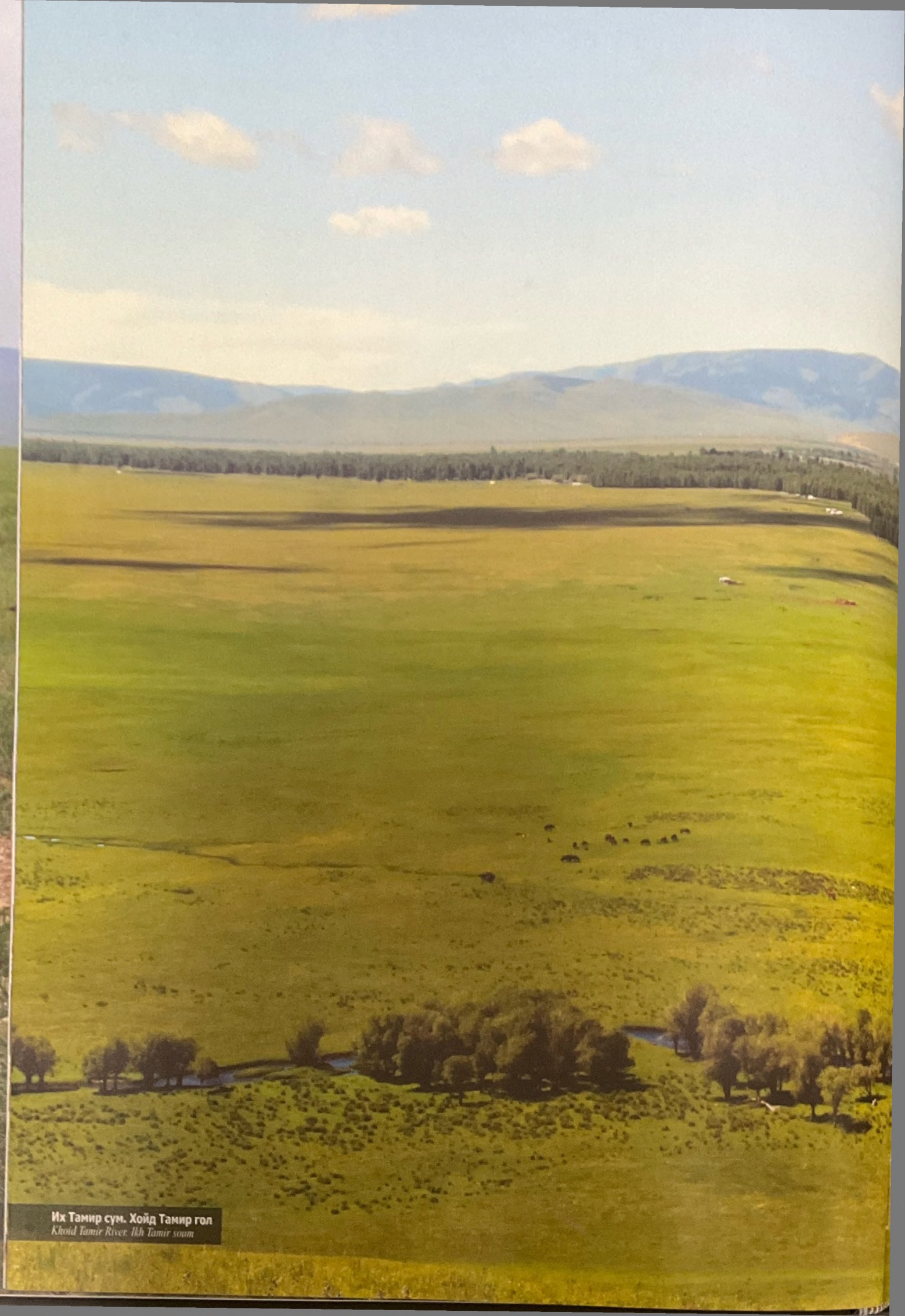

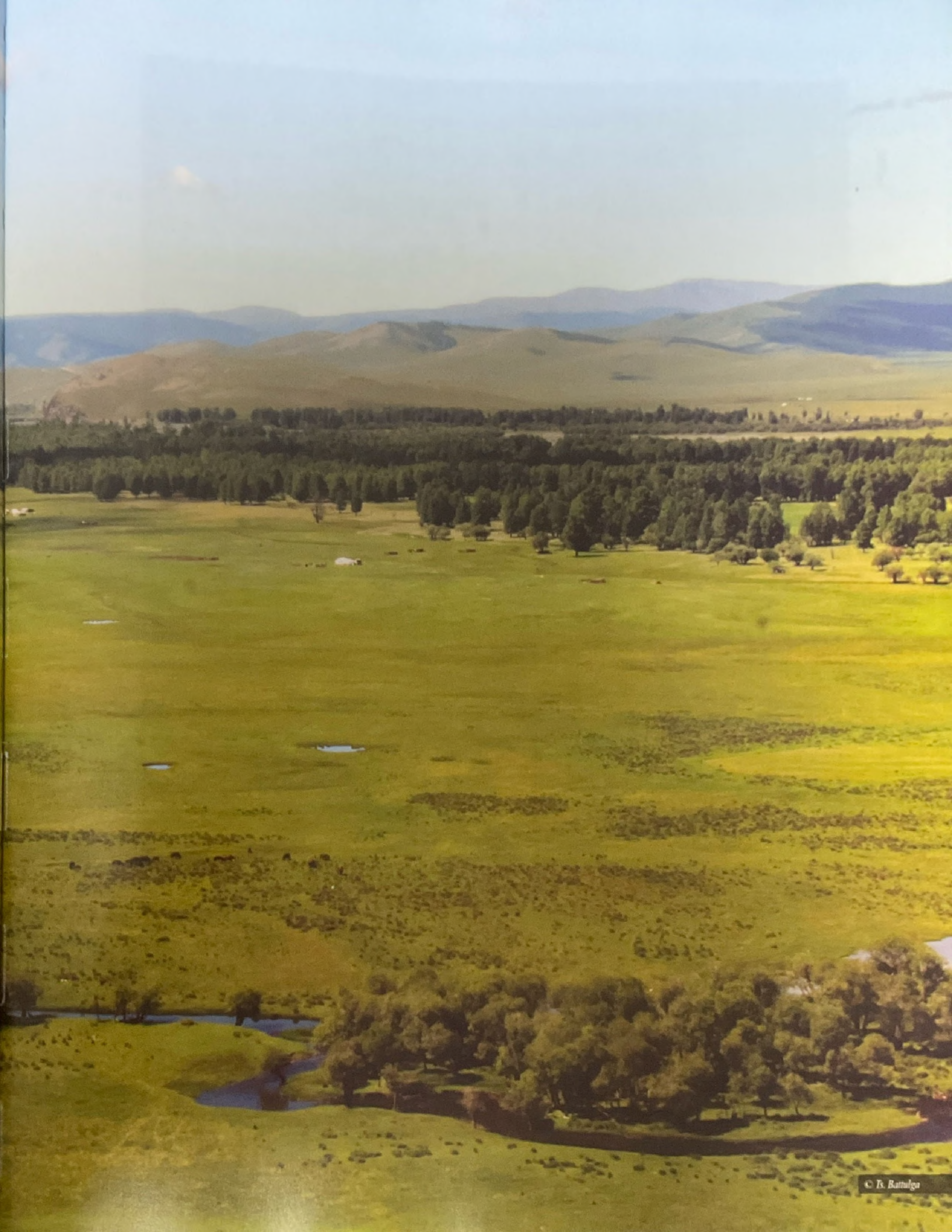

Тайхир чулууны бичээс
The Taikhir Chuluu Inscriptions

Их Тамир сум. Хойд Тамир гол
Khoid Tamir River. Ikh Tamir soum

© B. Battulga

Тайхир чулууны бичээс
The Taikhir Chuluu Inscriptions

Шавар тоосго дээрх бичээс / The Inscription on the Clay Brick

Байршил / Location	Архангай аймаг. Хашаат сум. Хөшөө Цайдам. Khöshöö Tsaidam. Khashaat soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007. Б.Гүнчинсүрэн, А.Энхтөр, Г.Номгуунсүрэн, А.Алтанбагана 2007. Günchinsüren Byambaa. Enkhtör Altangerel, Nomguunsüren Gonchigsüren, Altanbagana Adiyasüren
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хөшөө Цайдам музей. Museum of Khöshöö Tsaidam.
Төрөл / Type	Шавар тоосго дээрх бичээс / Inscription on clay brick
Уншиж судалсан / Decoded by	2007. Н.Баярхүү / 2007. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	3-4 см / 3-4 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 4 / I. 4 II. 6 / II. 6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. 𐰴[𐰋?]𐰴𐰍 II. 𐰴𐰋𐰃𐰴𐰍
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QW(R?)W II. QWmRW: k ...
Үгийн галиг / Transcription	I. qu(r?)ru II. qumaru ...
Орчуулга / Translation	I. Гэрээслэл, II. Гэрээслэл ... / Will

References: (Баярхүү Н. 2007)

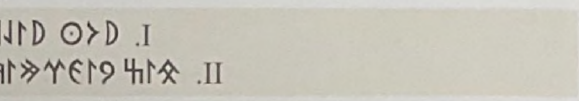
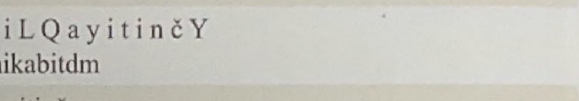

© N. Bayarkhüü

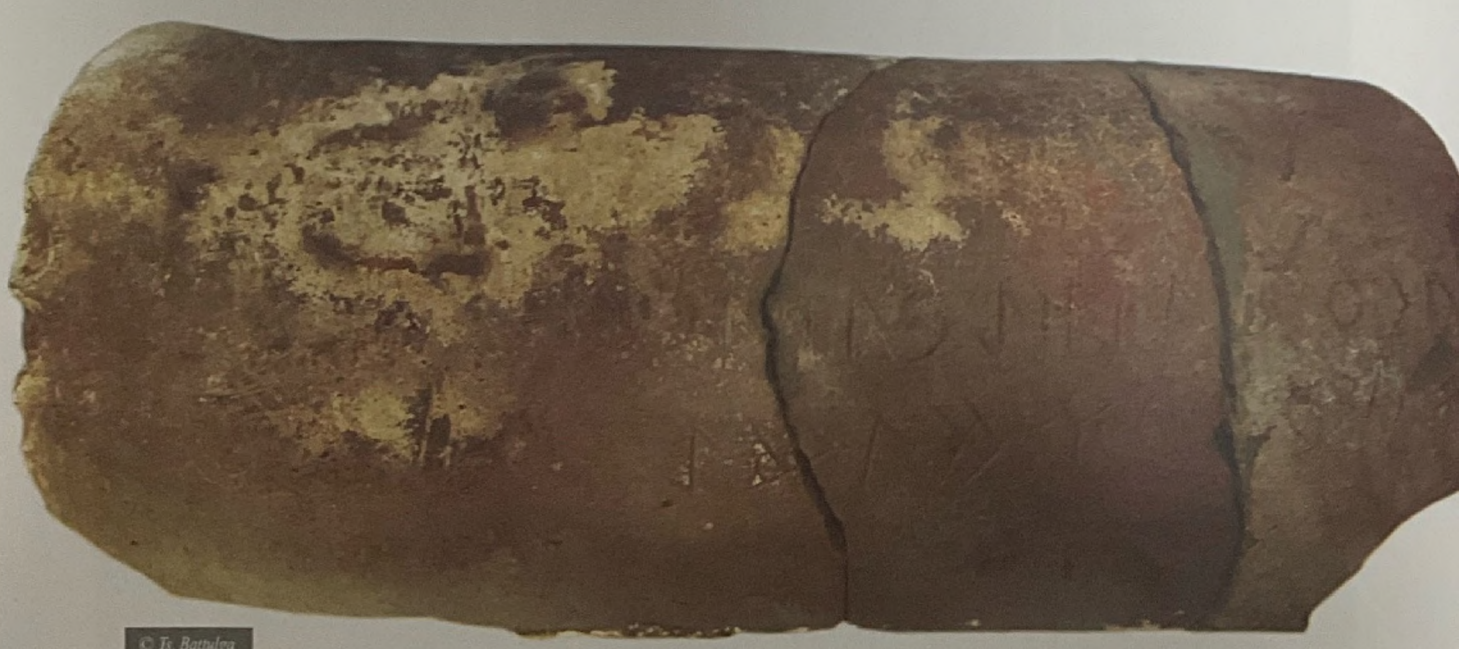

© A. Enkhtör

Хиргисийн хоолойн дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс
The Inscription on the Roof Tile found in Khirgisiin Khooloi

Байршил / Location	Архангай аймаг. Хотонт сум. Хиргисийн хоолой. Khirgisiin Khooloi. Khotont soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2011. А.Очир *нар* 2011. Ochir Ayudai *et al.*
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хөшөө Цайдам музей. Museum of Khöshöö Tsaidam.
Төрөл / Type	Дээврийн нөмрөг ваар дээрх / Inscription on the roof tile
Уншиж судалсан / Decoded by	2011. Ц.Баттулга / 2011. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 1-1.5 см / I. 1-1.5 cm II. 1.5-2 см / II. 1.5-2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 14 / I. 14 II. 15 / II. 15
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 .I .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. Y W n t Y i L Q a y i t i n č Y II. biz yigrmikabitdm
Үгийн галиг / Transcription	I. yont yïlqa yitinč ay II. Äbiz yigirmikä bitdim
Орчуулга / Translation	I. Морин жилд долоодугаар сар / I. In July, the Year of Horse II. Эбиз хоринд бичив би / II. On the 20th, Äbiz, I wrote
Он цаг / Dating	Уйгур / Uighur Period

References: (Battulga Tsend 2016d; Баттулга Ц. 2005d:173–77; Болд Л. 1990a:107; Очир А. et al. 2019:130–34; Очир А. and Баттулга Ц. 2011; Сэр-Оджав Н. 1960; Харжаубай С. 1979:33)

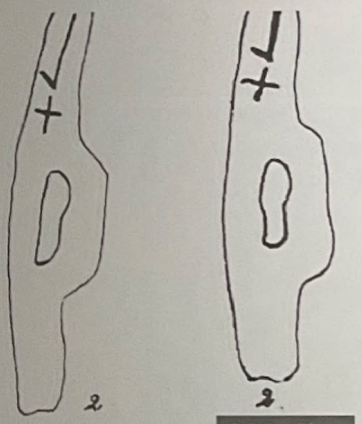
© Ts. Battulga

Хиргисийн хоолойн дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс
The Inscription on the Roof tile found in Khirgisiin Khooloi

© Ts. Battulga

Хиргисийн хоолойн дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс
The Inscription on the Roof tile found in Khirgisiin Khooloi

Чөдрийн ясан чагт дээрх бичээс
The Inscription on the Bone Toggle of a Hobble

© B. Bazylkhan

Чөдрийн ясан чагт дээрх бичээс / The Inscription on the Bone Toggle of a Hobble

Байршил / Location	Архангай аймаг. Эрдэнэмандал сум. Хана уул. Khana Mountain. Erdenemandal soum. Arkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1963. Д.Наваан. Г.Эрдэли 1963. Navaan Dorjpalam. Gizella Erdélyi
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тодорхойгүй Uncertain
Төрөл / Type	Чөдрийн ясан чагт дээрх бичээс Inscription on the bone toggle of a hobble
Уншиж судалсан / Decoded by	1963. Б.Базылхан / 1963. Bazylkhan Bukhat
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~0.5-1 см / ~0.5-1 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	2
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	×ᛚ
Үсгийн галиг / Transliteration	id
Үгийн галиг / Transcription	idi
Орчуулга / Translation	Эзэн / Owner

References: (*Базылхан Б. 1966*)

Цэнгэл (Жаргалант) хайрхан
Tsengel (Jargalant) khairkhan Mountain

II

БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BAYAN-ÖLGII AIMAG

Баян-Өлгий аймгийн нутаг дахь Түрэг, Уйгурын үед холбогдох дурсгалын бүртгэлээс үзвэл, морьтой оршуулга булш 128, хүн чулуутай болон хүн чулуутүй тахилын онгон 888, хүн чулуу 177, руни бичээс 12 буй ажээ.

Профессор Ц.Төрбатын удирдсан "**Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд I, Баян-Өлгий аймаг**" төслийн хүрээнд тус аймгийн нутаг дахь түүх, археологийн дурсгалыг анх удаа цогц байдлаар бүртгэн баримтжуулсан судалгааны номд энэхүү тоо баримт тэмдэглэгдсэн байх бөгөөд уг бүтээл нь эртний судлалд чухал ач холбогдолтой судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн, сурвалж болсоор буйг онцлон тэмдэглэе.

Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт өнөөгийн байдлаар

Хөшөө чулууны бичээс -1

Хадны бичээс -11

Увс аймгийн нуттаас зөөж авчирсан хөшөө чулууны бичээс-1 байх ажээ.

Баян-Өлгий аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Бага Ойгурын бичээс (I-II)
2. Дэлүүн сумын төвийн бичээс(?)
3. Зүрх уулын бичээс
4. Зүүн оройн өвөлжөөний бичээс
5. Олон нуурын бичээс (?)
6. Өртөөн булагийн бичээс
7. Тэхтийн бичээс
8. Хар магнайн бичээс
9. Шивээт Хайрханы бичээс (I-III)
10. Эрээн харганатын бичээс
11. Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын нутаг, Шанаган хэв (Ачит нуур)-ийн нэгдүгээр хөшөөний бичээс эдгээр болно.

In the book "Archaeological monuments of Mongolian Altai -I " based on the project led by Prof. Törbat Tsagaan, the outline of listed inscriptions found from Bayan-Ölgii related to the Ancient Turkic and Uighur period was recorded for the first time ever statistically. Those are shown below, thus, this book is considered as a significantly useful and important source of ancient historical studies.

Burials with horse -128

Memorial complexes with stone statue or without stone statue -888

Stone statue -177

Runic Inscription monuments – 12

Runic inscriptions found in Bayan-Ölgii aimag can be classified as follows:

Inscription on *small* stele – 1

Inscriptions on rock -11

Inscription transferred from Uvs aimag to Bayan-Ölgii -1.

The Runic Inscriptions in Bayan-Ölgii aimag

1. The Baga Oigur Inscriptions
2. The Delüün soum Inscription (?)
3. The Zürkh Uul Inscription
4. The Züün Oroi Inscription
5. The Olon Nuur Inscription (?)
6. The Örtöön Bulag Inscription
7. The Tekht Inscription
8. The Khar Magnai Inscription
9. The Shiveet Khairkhan Inscriptions
10. The Ereen Kharganat Inscription
11. The Shanagan Khev (Achit Nuur) Inscription –I

Бага Ойгурын бичээс / The Baga Oigur Inscriptions

Бага Ойгурын I бичээс / The Baga Oigur Inscription – I

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Улаанхус сум. Бага Ойгурын уул. Baga Oigur Mountain. Ulaankhus soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1996. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев 1996. Tseveendorj Damdinsüren. Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бага Ойгурын уул. Baga Oigur Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1998. Ц.Баттулга / 1998. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1.5-3 см / 1.5-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰉𐰆𐰉𐰍𐰃𐰇𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	T p T W N r g l
Үгийн галиг / Transcription	taptun (tapa tun) ärgil
Орчуулга / Translation	Таптун (Тапа Тун) нэхэгтүн Taptun (Tapa Tun) chase!

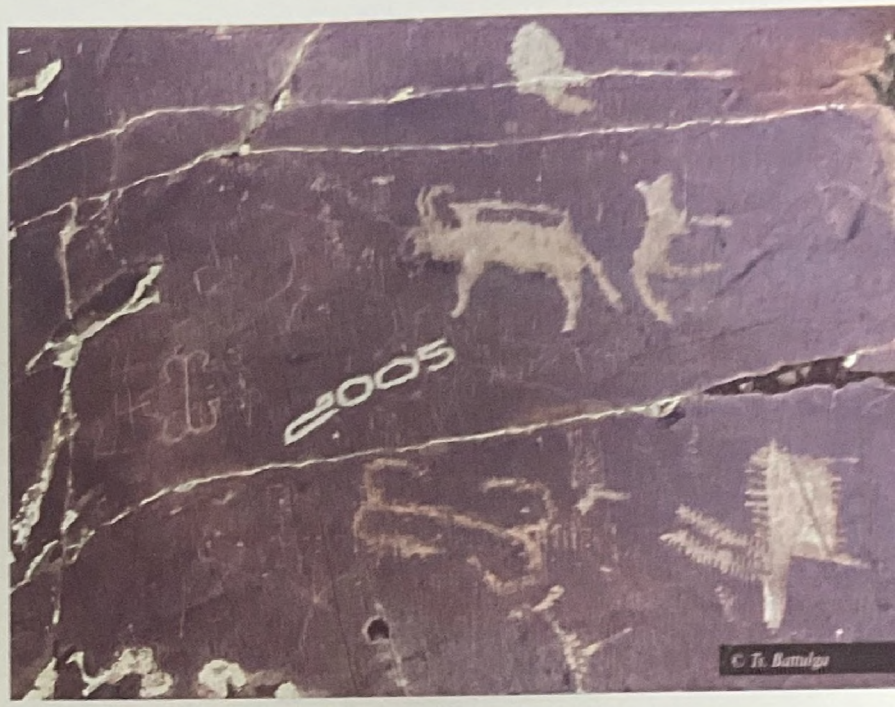
References: (Anon 1996:13–15; E.Jacobson-Tepfer, Kubarev V., and Tseveendorj D. 2006; Аззаяа Б. 2018b; Баттулга Ц. 1998a; Төрбат Ц., Баяр Д., et al. 2009:106–12)

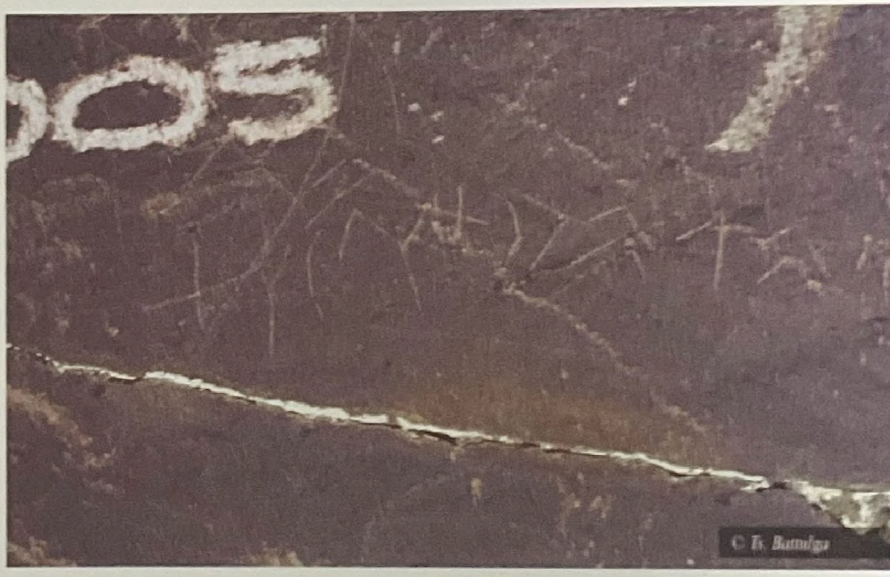

© Tr. Battulga

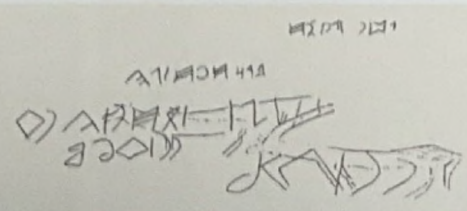

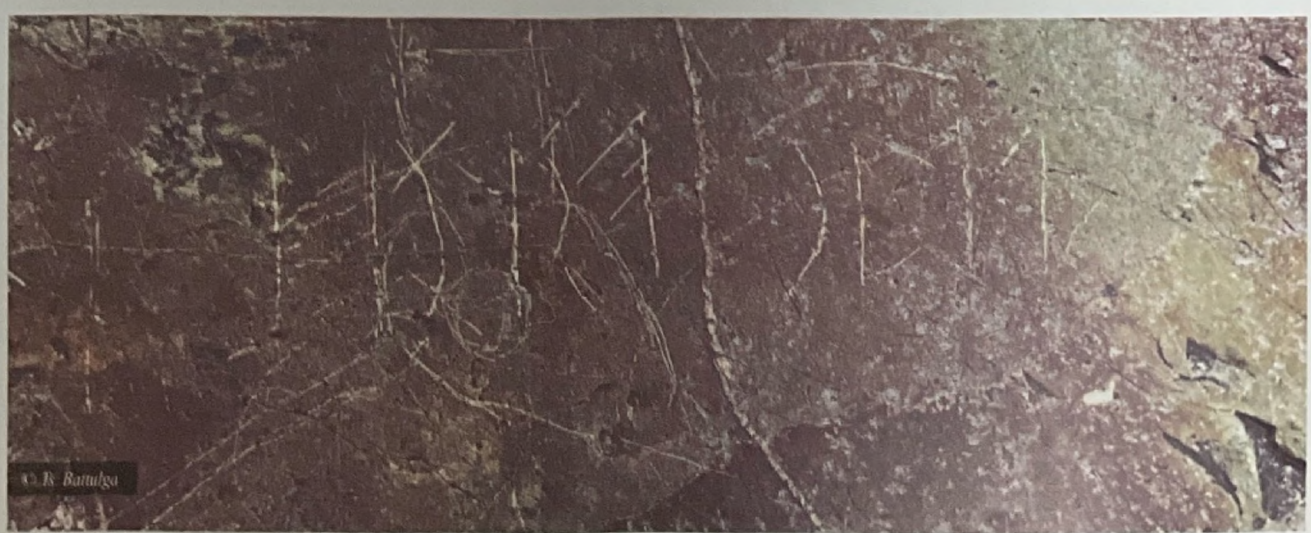
Бага Ойгурын бичээс
The Baga Oigur Inscriptions

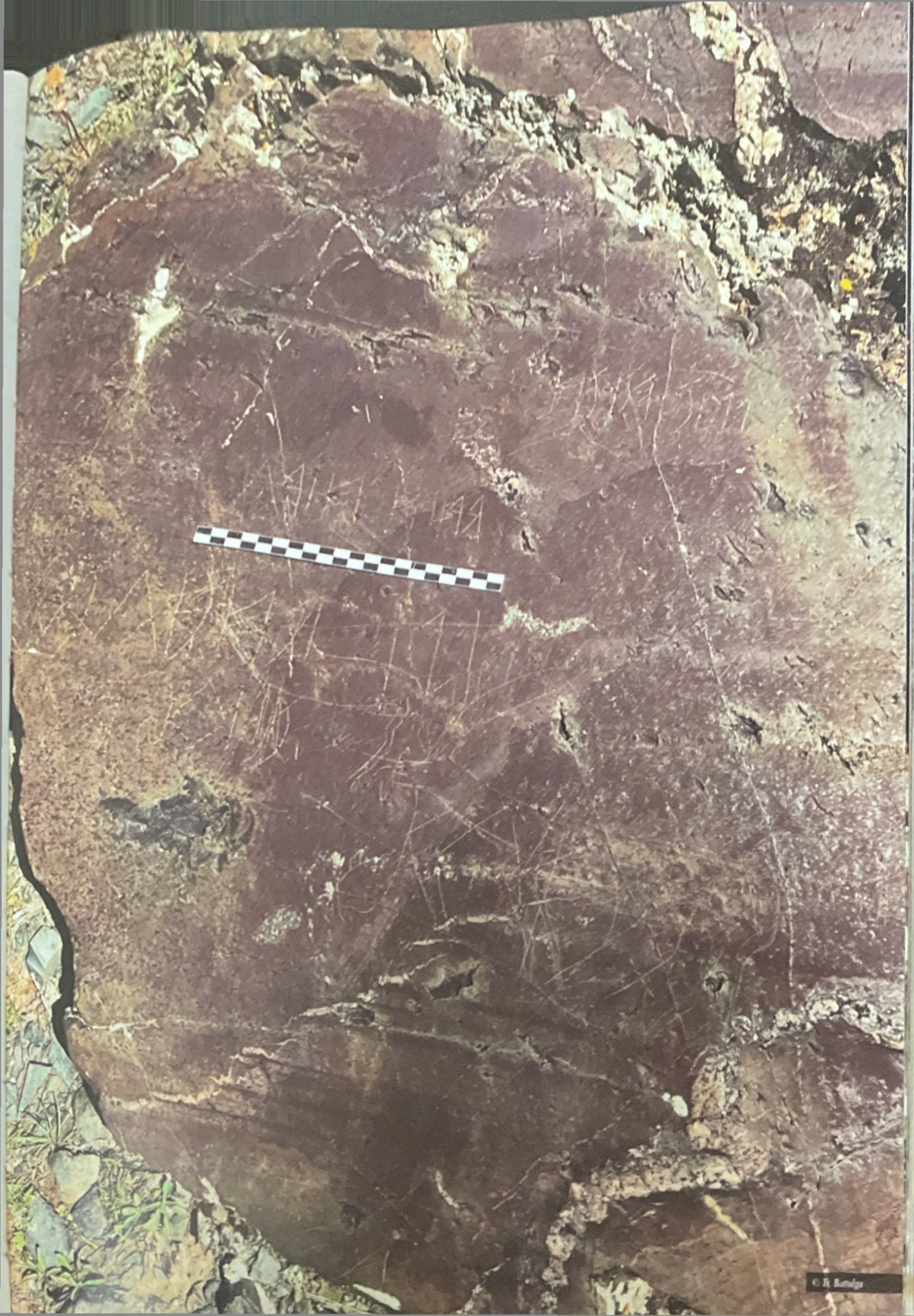
Бага Ойгурын бичээс / The Baga Oigur Inscriptions

Бага Ойгурын Адаг нуурын бичээс / The Baga Oigur, Adag nuur Inscription

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Улаанхус сум. Бага Ойгурын уул. Baga Oigur Mountain. Ulaankhus soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1996. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев 1996. Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бага Ойгур уул. Олон нуур. Адаг нуур. Olon nuur. Adag nuur. Baga Oigur Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2009. Ц.Баттулга / 2009. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	5
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 3-3.5 см / I. 3-3.5 cm II. 3-3.4 см / II. 3-3.4 cm III. 5-6 см / III. 5-6 cm IV. 5-5.5 см / IV. 5-5.5 cm V. 7-8 см / V. 7-8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	38
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үгийн галиг / Transcription	I. apa qan ägінčіŋiz II. käkmäziniz sapïγ III. äsis äsäniz yaγïnïm IV. yanïsïm bök V. anunla taba
Орчуулга / Translation	I. эцэг хан бөхийгсэд тэнь. II. Бүү хясагтүн (өширхөгтүн) хаяаг (хөршийг). III. нүгэл (?) эсэн мэнд бид өргөлийн минь IV. залбирал минь дүүрэн (бялхам). V. бэлдэцгээ хангалттай I. Those who bow to the Ancestor Qan. II. Do not despise (revenge) the side (neighbor) III. sin (?). We are safe and sound. IV. My offerings and my prayers are full. V. Be fully prepared.

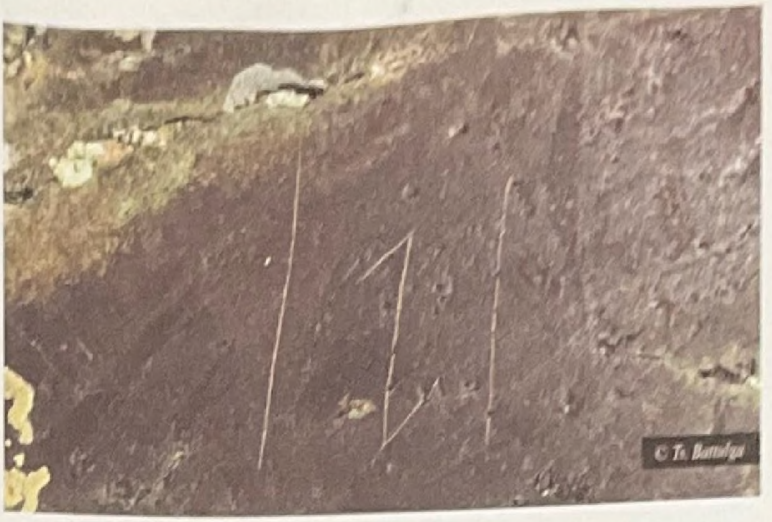
References: (*Баттулга Ц. 2009а*)

© R. Battaglia

Бага Ойгурын уул
Baga Oigur Mountain

Бага Ойгур уул. Адаг нуур
Baga Oigur Mountain. Adag nuur

Зүрх уулын бичээс / The Zürkh Uul Inscription

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг, Ногооннуур сум, Зүрх уул. Zürkh mountain, Nogoonnuur soum, Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1989, Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар 1989, Bayar Dovdoi, Erdenebaatar Dimaajaw
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ногооннуур сум, Зүрх уул. Zürkh Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1996, Ц.Баттулга / 1996, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2-3 см / 2-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱃𐰀𐰆𐰞:𐰚𐰇𐱃𐰇𐰾
Үсгийн галиг / Transliteration	š a m L W : b t g m
Үгийн галиг / Transcription	šamalu bitigim
Орчуулга / Translation	Шамалу, бичиг минь / Шамалу миний бичиг Shamalu, My Note

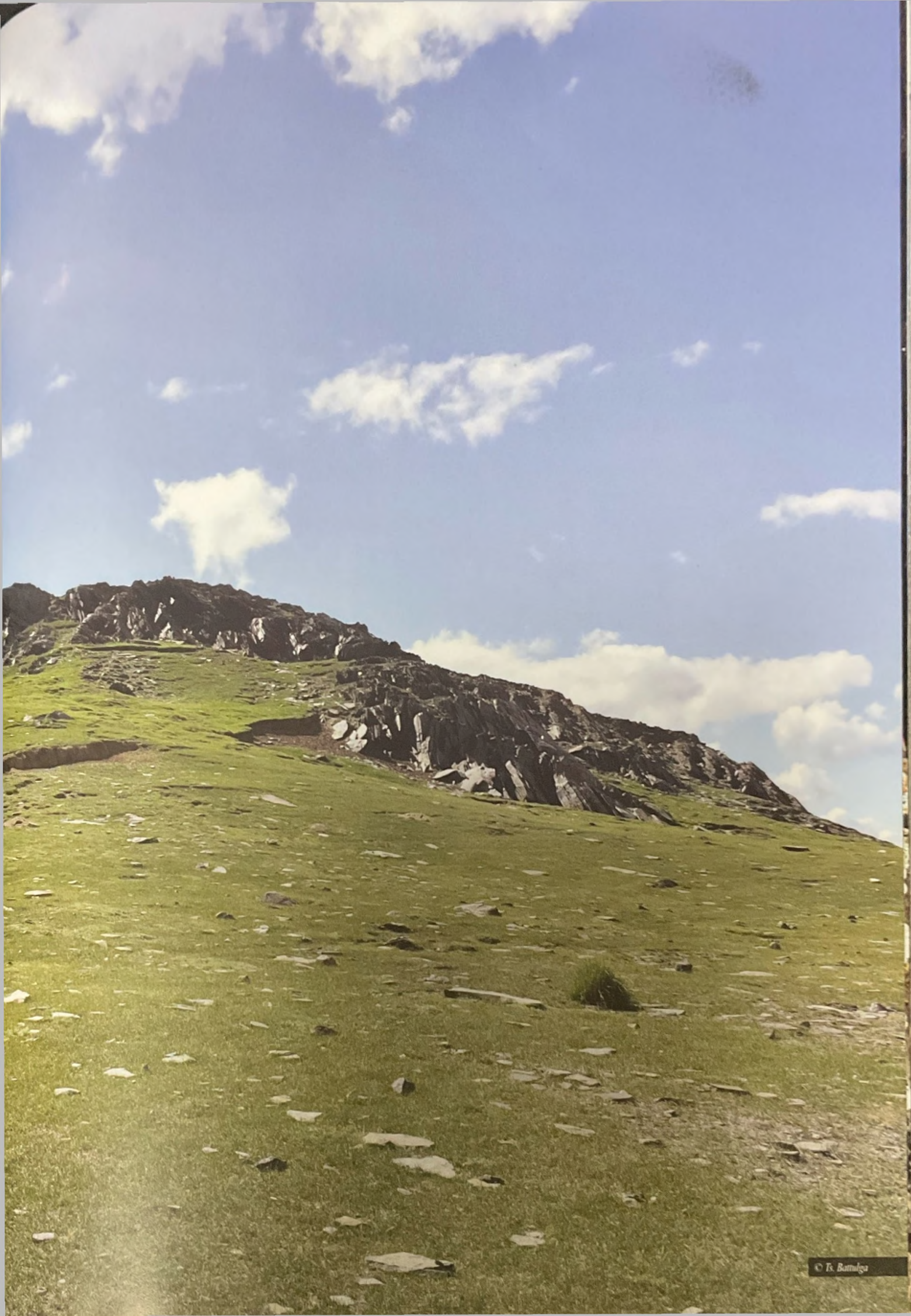
References: (Баттулга Ц. 1996; Баяр Д. 1990, 2013:179–82; Эрдэнэбаатар Д. 1994)

Ногооннуур сум. Зүрх уул
Zürkh mountain. Nogoonnuur soum

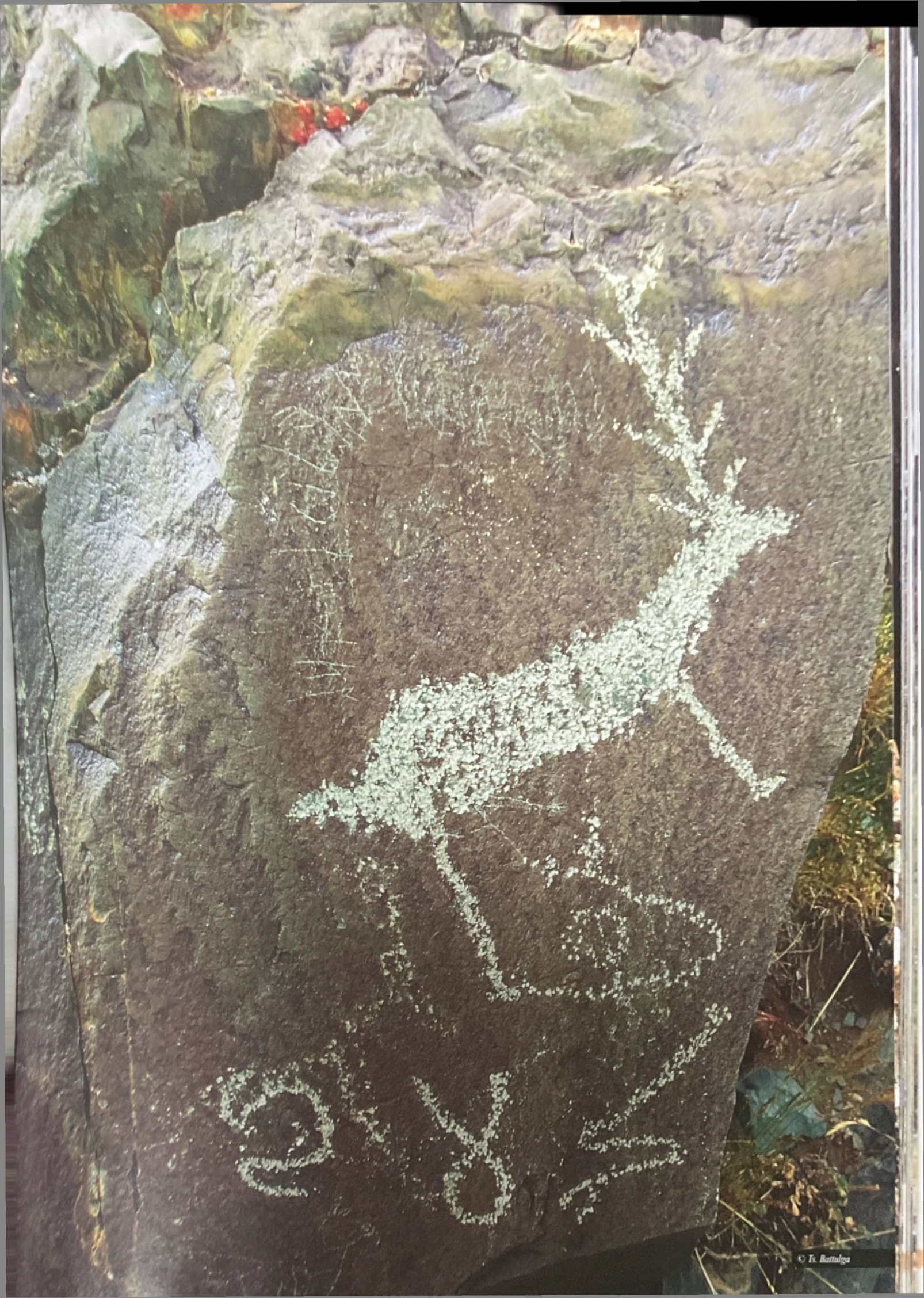

© T. Battulga

Зүүн оройн бичээс / The Züün Oroi Inscription

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг, Улаанхус сум, Бага Ойгур уул, Зүүн орой. Züün Oroi Wintercamp, Baga Oigur Mountain, Ulaankhus soum, Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1995, Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев 1995, Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бага Ойгур уул, Зүүн орой. Züün Oroi Wintercamp, Baga Oigur Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2-3 см / 2-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐰴𐰃 𐰚𐰀𐰺𐰼𐰖𐰍𐰃𐰉𐰇𐰃𐰺
Үсгийн галиг / Transliteration	ü t R s l N a y g n č r i t k R a
Үгийн галиг / Transcription	öt ara äsil ([äšil)? ana (aŋa)! yägän ača äri täk ara
Орчуулга / Translation	Сургаал хамтдаа сонс, ойлго зээ, ач (зээ ач, төрөл садан) эр(с) нь хамтдаа. Listen to the teaching together, realized it with grandchildren (grandchildren and relatives) and man (men) together.

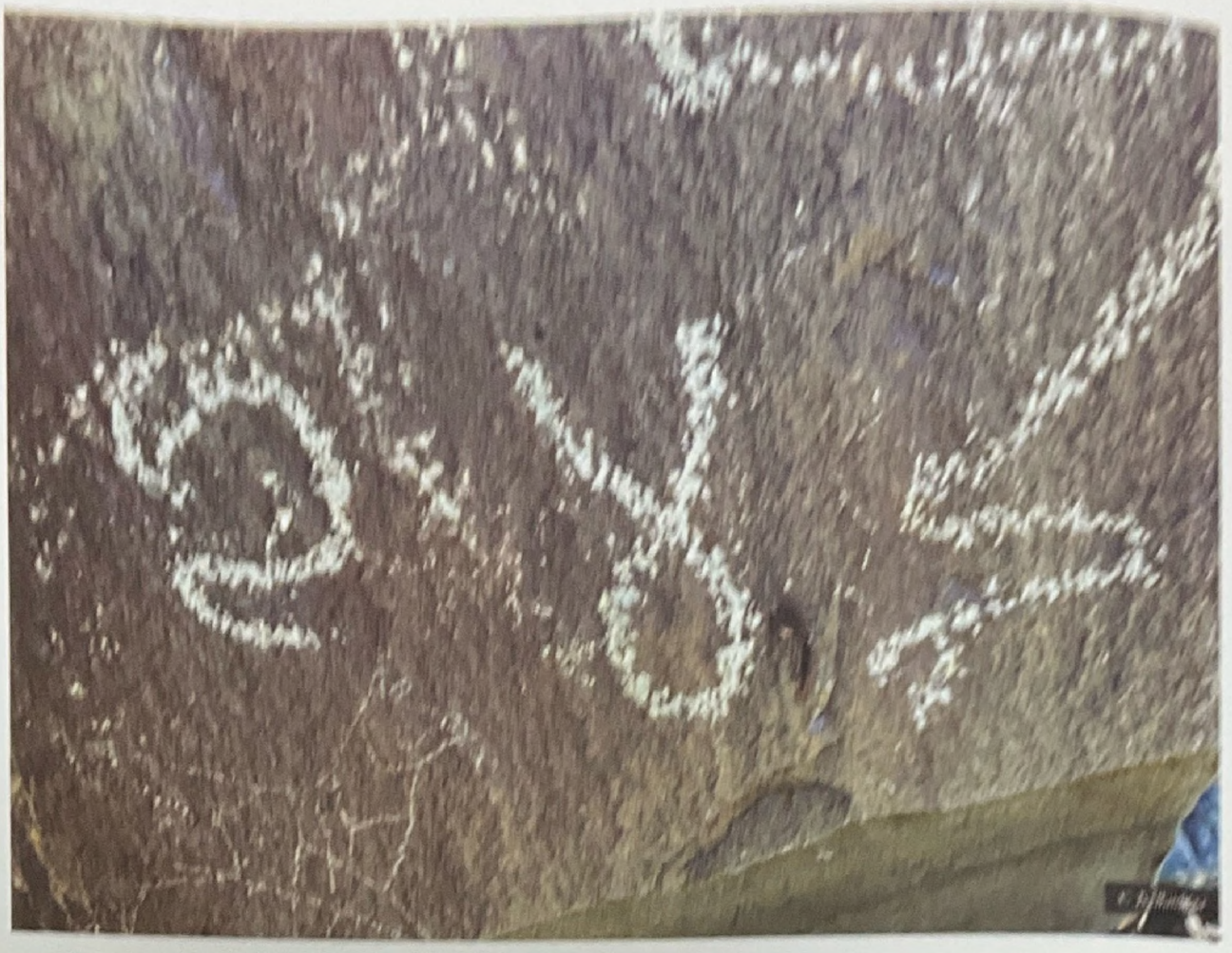
References: (*Цэвээндорж Д. and Баттулга Ц. 1997*)

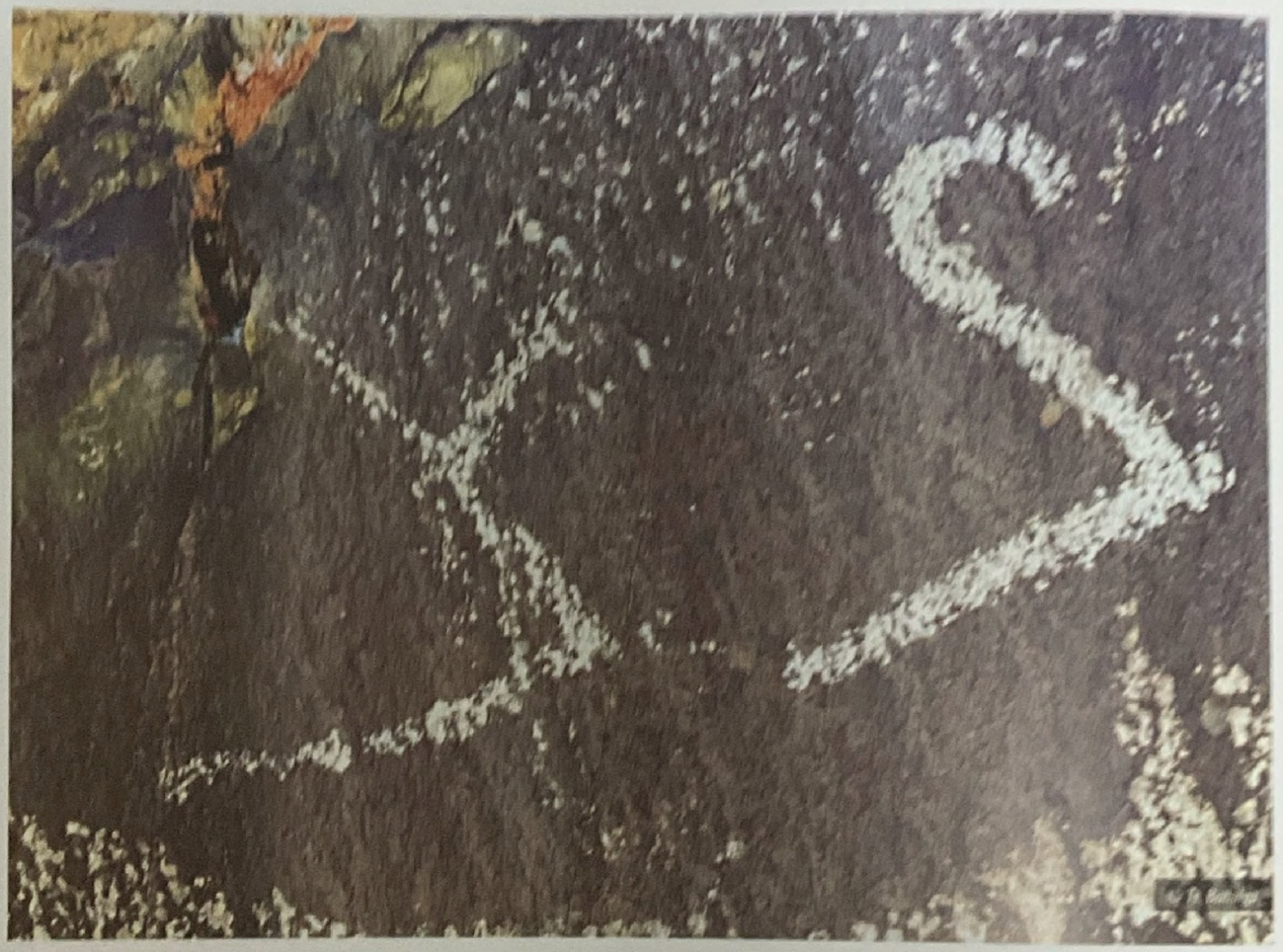

© Ts. Battulga

Бага Ойгур үүл. Зүүн орой
Xiǎo Ōuyì Jiānfēngtuán, Xuǎn Ōuyì Mǒnitǎn

© Ts. Battulga

Зүүн оройн бичээс, таига
The Züün Oroi Inscription and Tamga

Өртөөн булаагийн бичээс / The Örtöön Bulag Inscription

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг, Улаанхус сум, Өртөөн булаг. Örtöön Bulag, Ulaankhus soum, Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2005, Б.Напил 2005, Napil Bazylkhan
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Өртөөн булаг. Örtöön Bulag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2005, Б.Напил / 2005, Napil Bazylkhan 1997.
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰃𐰺𐰼𐰀𐰾𐰉
Үсгийн галиг / Transliteration	Q W T b r i a
Үгийн галиг / Transcription	qut bäri a
Орчуулга / Translation	Өлзий өг өө (Өлзий хүтэг хайрла аа). / Offer a blessing.

References: (Напил Базылханулы 2005a, Баттулга 2020)

Өртөөн булагийн бичээс
The Örtöön Bulag Inscription

Улаанхус сум. Өртөөн булаг
Örtöön Bulag. Ulaankhus soum

© Ts. Battulga

Тэхтийн бичээс / The Tekht Inscription

Байршил / Location	Баян Өлгий аймаг, Алтанцэгц сум, Сайр Цонх уулын Тэхт, Тэхтийн гол. Tekht River, Sair Tsonkh Mountain, Altantsögts soum, Bayan Ölgii aimag.
Илрүүлсэн / Year of discovery and discovered researcher	2006, Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай 2006, Bayarkhüü Noost, Iderkhangai Tömör-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тэхтийн гол. Tekht River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2006, Ц.Баттулга, Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай 2006, Battulga Tsend, Bayarkhüü Noost, Iderkhangai Tömör-Ochir
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3,5-4 см / 3,5-4 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	11
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰃𐰋𐰚𐰇𐰾𐰴𐰍𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	i r b č ä r p s nč nt a
Үгийн галиг / Transcription	irbič : ärip sančınt
Орчүүлга / Translation	Ирвэс хөөж жадлав / Snow leopard was chased and speared,

References: (Баттулга Ц., Баярхүү Н., and Идэрхангай Т. 2006)

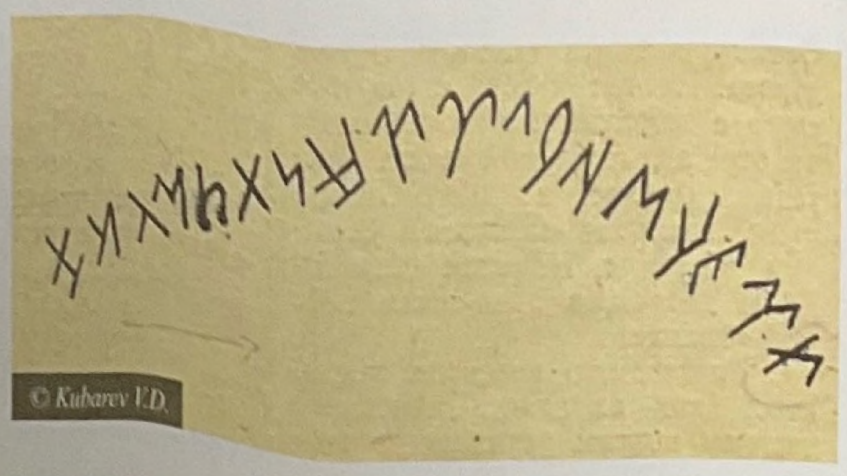

Хар Магнайн бичээс / The Khar Magnai Inscription

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Ногооннуур сум. Хар Магнай уул. Khar Magnai Mountain. Nogoonnuur soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1994. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев. 1994. Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Магнай уул. Khar Magnai Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1999. Ц.Баттулга / 1999. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~19-20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	([ᛋ]᛬ᛉᚺᛟ)ᛇ᛬ᛉᛉᚬᛟᚺᛉᚠᛉᚾᛈᛉᛉ
Үсгийн галиг / Transliteration	r r g k l ü r t y š r r m a (b t d m [z])
Үгийн галиг / Transcription	är ärig kälürti yaš är ärimä (bitidim [z])
Орчуулга / Translation	Цэрэг эрийг ирүүлэв (тэр). Залуу цэрэг эр[д]-ээ бичив би [бид?] [He] sent a soldier. We [I] wrote for the young soldier man.

References: (Баттулга Ц. 1999b, 2005d:59; Кубарев В.Д. 1994).

Хар Магнай уул
Khar Magnai Mountain

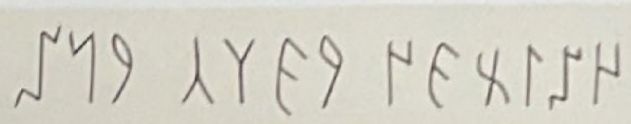

© Б. Батцэцэг

Шивээт Хайрхан
The Silvеet Khairkhan

Шивээт Хайрханы бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscriptions

Шивээт Хайрханы I бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscription – I

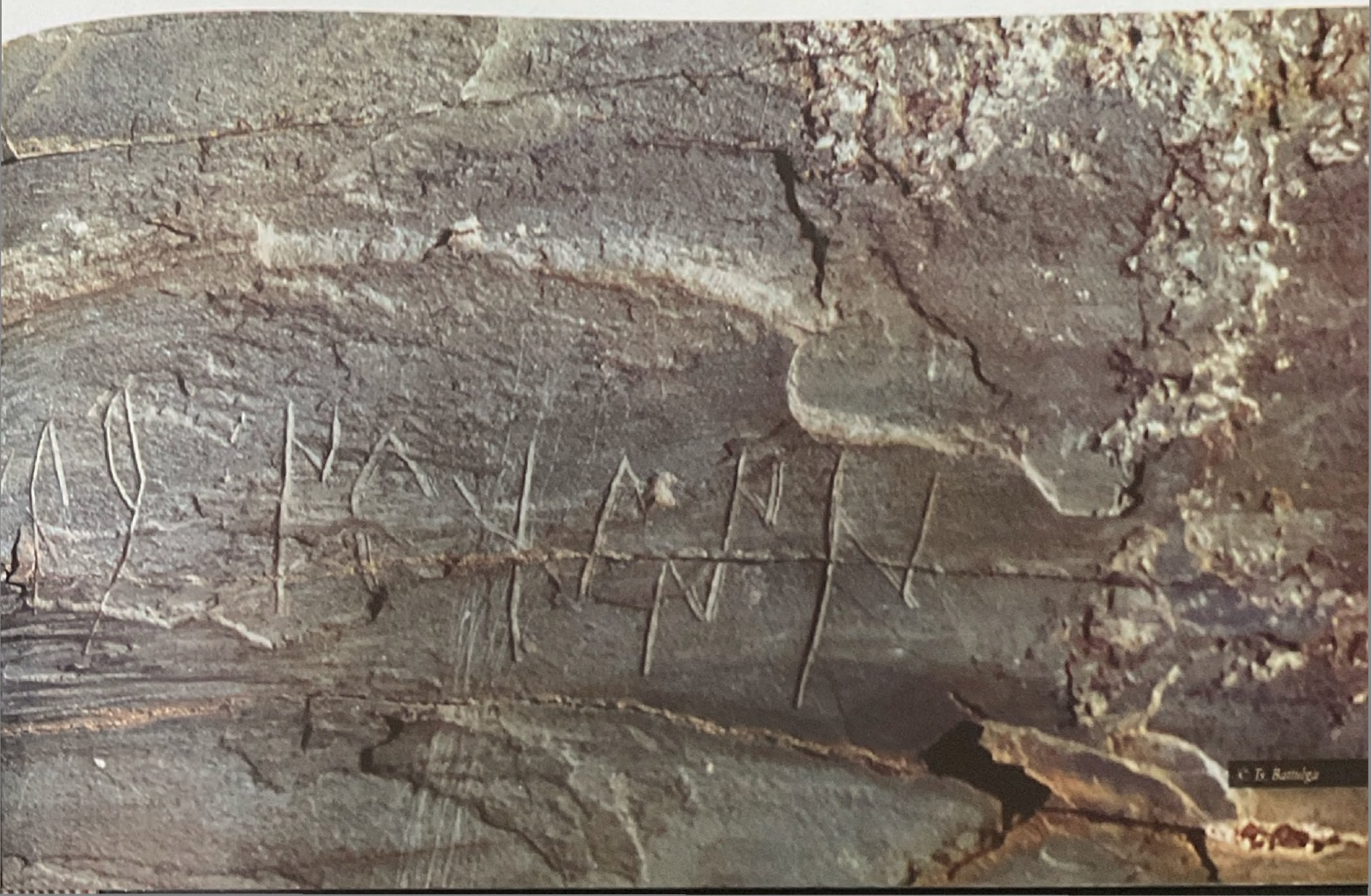
Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Цэнгэл сум. Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain. Tsengel soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1998. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев. 1998. Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Ц.Баттулга / 2008. Battulga Tsend 2010. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2010. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3-1.5 см / 3-1.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	ö n i z g ü: y g l č: y R n: k i: t ü r i ŋ
Үгийн галиг / Transcription	ön izägü: yägläč: yärän: iki: türiŋ
Орчуулга / Translation	Түрүү (эхний) мөрдүүл Йеглеч, Йерен хоёр цуглагтун тойрогтун. The reconnoitering patrols Yägläč and Yärän two should ....

References: (Battulga Tsend 2010; Баттулга Ц. and Аззаяа Б. 2010; Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., and Якобсон Э. 2010:32)

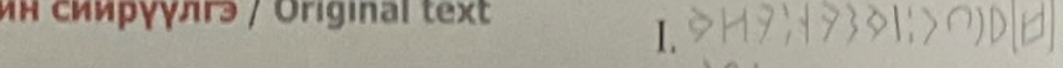
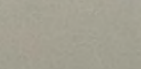
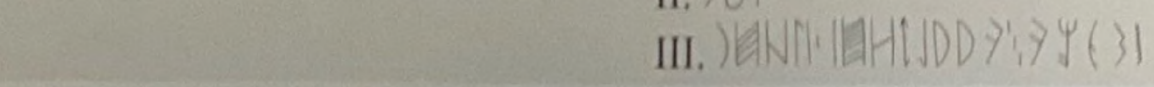

© Ts Battolga

© Ts Battolga

Шивээт Хайрханы бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscriptions

Шивээт Хайрханы II бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscription – II

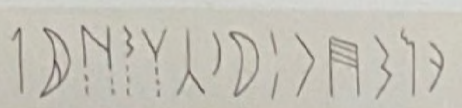
Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Цэнгэл сум. Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain. Tsengel soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1998. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев. 1998. Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Ц.Баттулга / 2008. Battulga Tsend 2010. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2010. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 7-2 см / 7-2 cm II. 2 см / 2 cm III. 5-3 см / 5-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 13, II. 3, III. 18
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II. III.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. [z?] Y N š W : ŋ m nč k ŋ : k t m II. s Y N III. ŋ nč g č k: k Y Y L uQ t z s s i Q z N
Үгийн галиг / Transcription	I. [az?] yana ašu: aŋma anča käŋä: kitim II. äs yan (~yin?) III. aŋa anča ägčikä: iki yayluq(~yaylïq) tizis [=tiziš] äsi qazan [qazγan]
Орчуулга / Translation	I. [бага?] дахин давж: түүнтэй минь тийнхүү уулз: яв[-агтун] өмнөөс минь II. Хувь асуу (?) III. Түүнд тийнхүү эгчид хоёр зуслан барилц, хувиа цуглуул (ав) I. [fewer?] pass again and meet him/her instead of me II. Ask for a spare? III. Conseqeuently, build two camps for the sister and collect your spares.

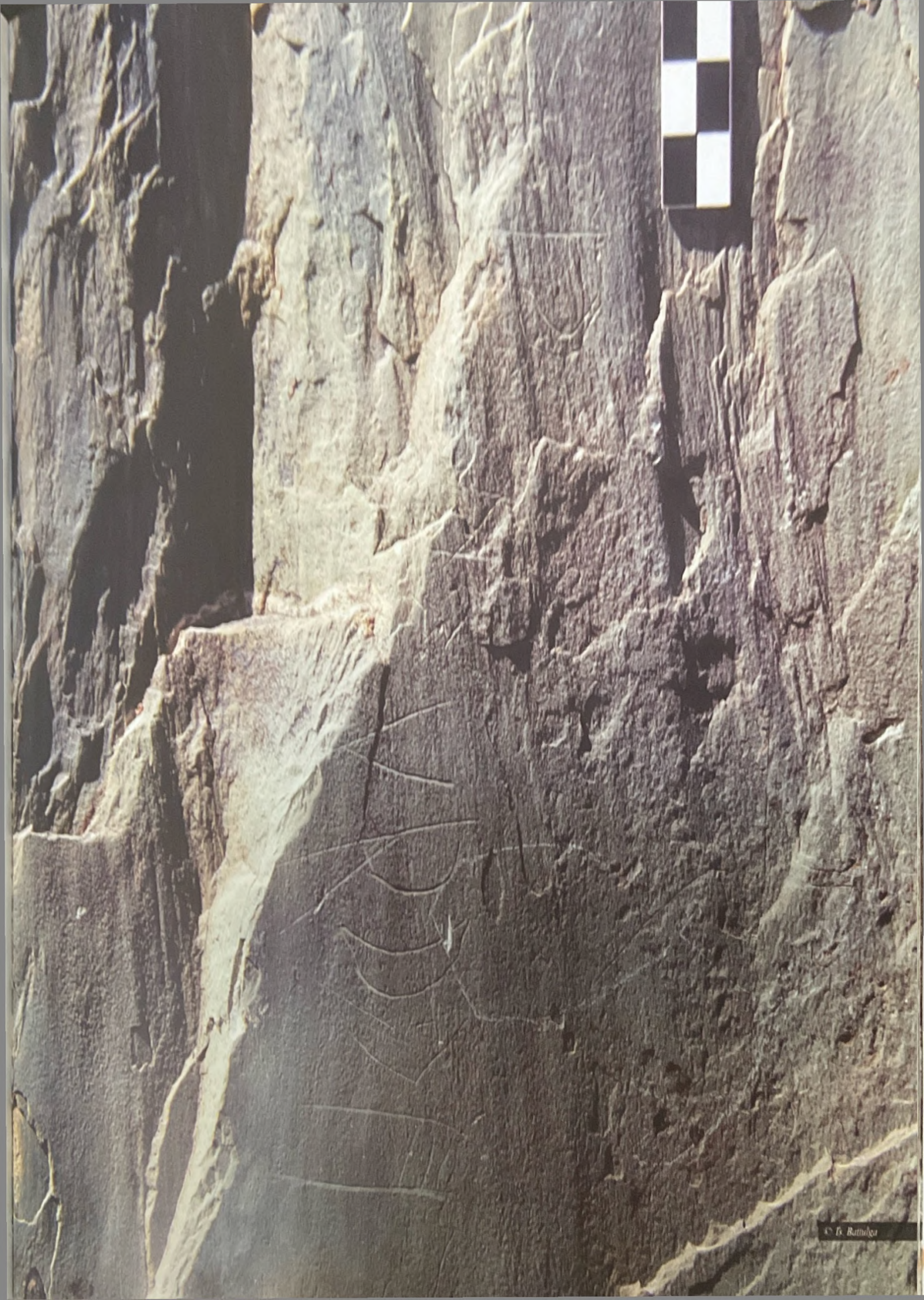

© Ts. Battulga

Шивээт Хайрханы бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscriptions

Шивээт Хайрханы III бичээс / The Shiveet Khairkhan Inscription – III

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Цэнгэл сум. Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain. Tsengel soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1998. Д.Цэвээндорж, Э.Якобсон, В.Д.Кубарев. 1998. Tseveendorj Damdinsüren, Esther Jacobson, Kubarev Vladimir Dmitrievich
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шивээт Хайрхан уул. Shiveet Khairkhan Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Ц.Баттулга / 2008. Battulga Tsend 2010. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2010. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	6-1.5 см / 6-1.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	13
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	k ŋ nč z W: Y N č l ŋ Q Y p
Үгийн галиг / Transcription	käŋä anča uzu: yana ač äliŋ qaya apa
Орчуулга / Translation	Уулз! Тийнхүү зам (гарам) дахин нээ (ол) хүрэгтүн Хая апа (Хаяа эцэг) [Хад эцэг]. Meet! Therefore discover a new path and reach. *Qaya Apa.*

© B. Battaglia

Эрээн Харганатын бичээс / The Ereen Kharganat Stele

Байршил / Location	Баян-Өлгий аймаг. Бугат сум. Хатуугийн гол, Эрээн Харганат. Ereen Kharganat. Khatuu River. Bugat soum. Bayan-Ölgii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1990. Д.Эрдэнэбаатар 1990. Erdenebaatar Dimaajaw
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хатуугийн гол, Эрээн Харганат. Ereen Kharganat. Khatuu River.
Төрөл / Type	Хөшөө чулуун дээрх бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	1995. Ц.Баттулга / 1995. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	5.5-9 см / 5.5-9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	14
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᠰᡞᡴᠨᡃᡏᡞᡏ᠄ᡍᡐᡒᡏ
Үсгийн галиг / Transliteration	kWnčWy: Ti kiknüča
Үгийн галиг / Transcription	kunčuy: atï kikän (kikin) üčä (öčä)
Орчуулга / Translation	Гүнж нэр нь Кикэн (Кикин) Үчэ (Өчэ) ~Кикинүчэ Princess' name is *Kiken (Kikin) Üče (Öče)* ~Kikinüče

References: (*Баттулга Ц. 2000; Эрдэнэбаатар Д. 1991, 1994*)

© Ts Battulga

Хатуугийн гол, Эрээн Харганат
Ereen Kharganat. Khatuu River

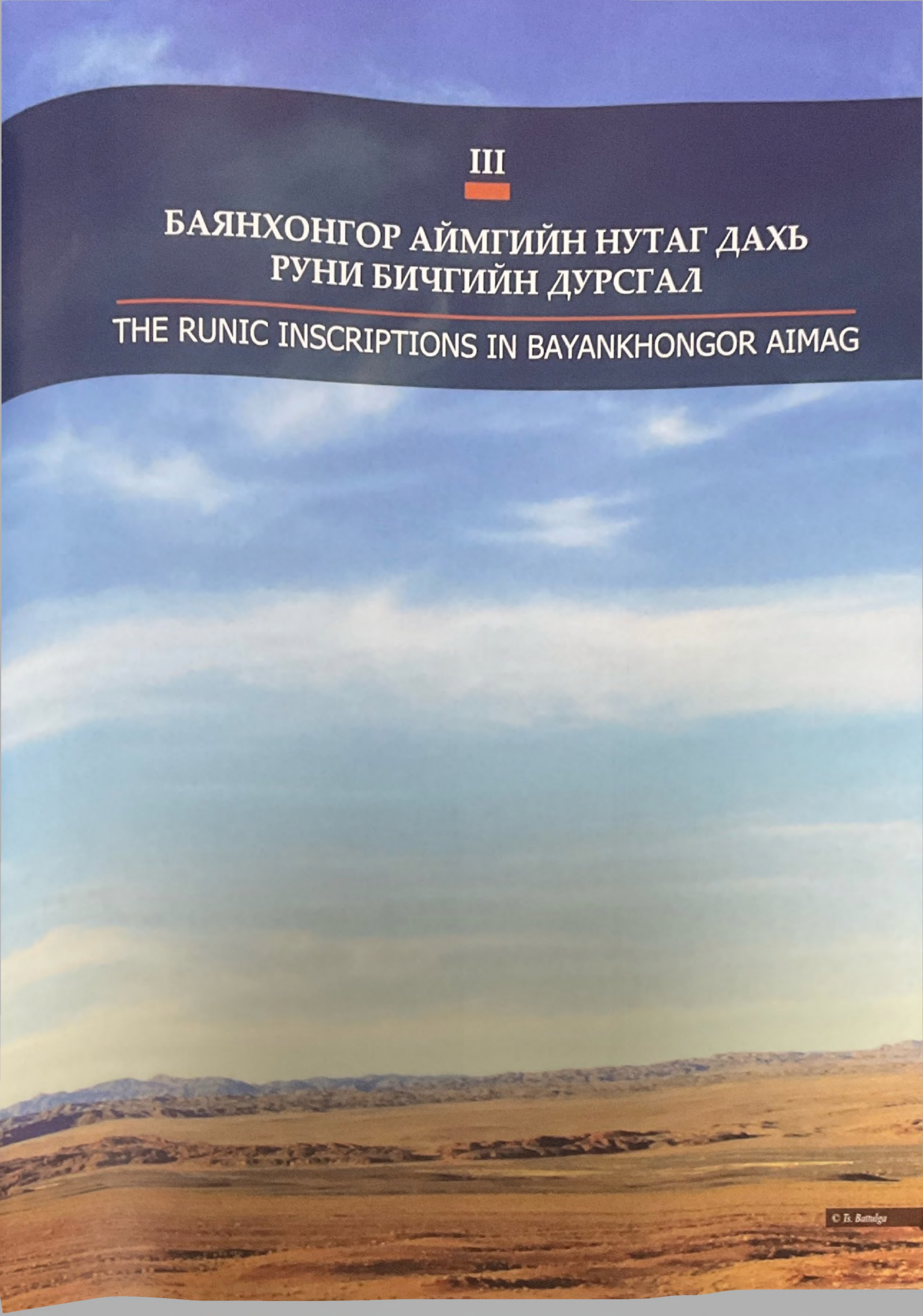
Эрээн харганатын бичээс
The Ereen Kharganat Stele

Байдрагийн уулс
Baidrag mountians

III

БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BAYANKHONGOR AIMAG

Баянхонгор аймгийн нутгаас руни бичгийн цоонгүй дурсгал илэрснийг цагаан толгойн үсгийн дарааллаар жагсаавал:;

1. Асгатын бичээс
2. Бомбогорийн бичээс
3. Гурван Мандлын бичээс: Дунд Мандалын бичээс
4. Гурван Мандлын бичээс: Адаг Мандлын бичээс
5. Далтын бичээс
6. Дунд Цохиотын бичээс
7. Дээд Цохиотын бичээс
8. Замын бууцын бичээс
9. Зааны Ангалын бичээс
10. Олон нуурын бичээс
11. Соёо Хүрэнгийн бичээс
12. Хавцгайтын хавцлын бичээс
13. Ханангийн бууцны бичээс
14. Хиргисийн овооны бичээс эдгээр болно.

Баянхонгор аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгал тооны хувьд харьцангуй олон боловч газарзүйн байрлалаараа гурван хэсэгт хуваагдаж байгаа нь ус гол, ургамал сайтай бэлчээр нутаг, цэрэг-улс төрийн тактик, стратегийн хувьд ямар их ач холбогдолтой болохыг илтгэнэ.

Бичээсүүдийн агуулгыг нэгтгэн үзвэл, албан хэргээр зоригч нарын замын тэмдэглэл, аян замд нас барсан нэр нөлөө бүхий хүний дурсгалд зориулсан хөшөөний бичээс гэсэн хоёр зүйл байна.

Баянхонгор аймгийн нутгаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалыг

1. **Байдраг голын сав дагуух бичээс** *(Адаг Мандал, Дунд Мандалын буюу Гурван Мандалын бичээс, Далтын бичээс, Хиргисийн овоо бичээс, Замын бууцын бичээс (Улаан цохиот))*
2. **Цагаан туруутын голын сав дагуух бичээс** *(Асгатын бичээс, Дээд, Дунд Цохиотын бичээс, Ханангийн бууцны бичээс, Олон нуурын бичээс)*
3. **Түйн голын сав дагуух бичээс** *(Соёо Хүрэнгийн бичээс, Хавцгайтын хавцлын бичээс, Зааны Ангалын бичээс)* гэсэн гурван хэсэгт хуваан үзэж болох юм.

There are more than dozens of inscriptions found in Bayankhongor aimag and the list follows by alphabetical order.

1. The Asgat Inscription
2. The Bömbögör Inscription
3. Gurvan Mandal Inscription: The Dund Mandal Inscription
4. Gurvan Mandal Inscription: The Adag Mandal Inscription
5. The Dalt Inscription
6. The Dund Tsokhiot Inscription
7. The Deed Tsokhiot Inscription
8. The Zamiin Buuts Inscription
9. The Zaanii Angal Insciption
10. The Olon Nuur Inscription
11. The Soyo Khüren Inscription
12. The Khavtsgaitiin Khavtsal Inscription
13. The Khanangiin Buuts Inscription
14. The Khirgisiin Ovoo Stele.

These inscriptions are not considered as small collection from an ancient time remains that have survived up to today. They could be divided into 3 different areas by their geographical point which shows the place where natural pasture of good source of grass and rivers, particularly important for military tactical strategy.

To divide into groups by their context, it could be : 1. Notes written by official visitors to pass through the area 2. The monuments dedicated for those who passed through during their trip.

The runic inscriptions found in Bayankhongor can be classified as follows:

1. **Along the Baidrag river** (inscriptions of Adag Mandal, Dund Mandal or Gurvan Mandal, Dalt and Stele of Khirgisiin Ovoo Ulaan Tsokiot (Zamiin Buuts))
2. **Along the Tsagaan Turuut river** (inscriptions of Asgat, Dund and Deed Tsokhiot, Khanangiin Buuts, Olon Nuur)
3. **Along the Tüi river** (inscriptions of Soyo Khüren, Khavtsgaitiin Khavtsal, Zaanii Angal)

© Ts. Bumtsa

Бууцагаан сум. Байдраг гол. Хиргисийн овоо
Khirgisiin Ovoo, Baidrag River, Buutsagaan soum.

Асгатын бичээс / The Asgat Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Цагаан Туруутын гол. Үнэгт. Асгат. Asgat. Ünegt. Tsagaan Turuut River. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2018. Г.Батболд, Б.Анхбаяр 2018. Batbold Gonchig, Ankhbayar Batsuuri
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Цагаан Туруутын гол. Үнэгт. Асгат. Asgat. Ünegt. Tsagaan Turuut River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	8-10 см / 8-10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	4
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	≫ᚴᛋᚲ
Үсгийн галиг / Transliteration	ïQ R i m
Үгийн галиг / Transcription	qïrïm
Орчуулга / Translation	Хөдөө хээр нутаг минь My steppe~countryside

References: (*Баттулга Ц., Анхбаяр Б., et al. 2019*)

© Ts. Battulga

Цагаан Туруутын гол. Үнэгт. Асгат
Asgat. Ünegt. Tsagaan Turuut River

© Tv. Battulga

Бөмбөгөрийн бичээс / The Bömbögör Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бөмбөгөр сум. Тайн нурууны Шивээт. Shiveet. Tain Mountain range. Bömbögör soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2005. Ц.Баттулга 2005. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тайн нурууны Шивээт. Shiveet. Tain Mountain range.
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	6 Хөшөөний магнайн бичээс (S): 5 Inscription at the uppermost part of the stele (S): 4 Баруун хажуугийн бичээс (W): 1 Inscription on the right side of the stele (W): 1
Үсгийн өндөр / Height of character	(S): I. 3.5-4 см / 3.5-4 cm II. 3.5-5 см / 3.5-5 cm III. 3.5-4 см / 3.5-4 cm IV. 3.5-4.5 см / 3.5-4.5 cm (W): 2-4 см / 2-4 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	(S): I. 5, II. 7, III. 11, IV. 11, V. 12 (W): 43
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	(S): [𐰴𐰃𐰺𐰚].1 𐰽(𐰃𐰚)𐰚𐰽𐰽𐰚𐰃 .2 𐰴𐰽𐰇𐰽𐰾 𐰃𐱁𐱅𐰴 .3 𐰃𐰃𐰼𐰺𐰃:𐰴𐰃𐰺𐰚 .4 𐰴𐰇𐰃𐰺𐰚:𐰽𐰼𐰃𐰚𐰃.5 (W): 𐰴𐰺𐰽𐰼𐰃𐰇𐰇𐰇:𐰃𐰽𐰽𐰇𐰼𐰃𐰇𐰃[𐰽𐰽𐰽𐰺]𐰃𐰼𐰼 𐰾𐰃𐰇𐰚𐰃:𐰾𐰽𐰇𐰇𐰚𐰃:𐰃𐰇𐰇𐰃𐰼𐰽𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	(S) 1. [T W LT N i] 2. LW T p ŋ T(WL) ŋ 3. ŋ Y nč W uQ g l s b l i 4. T W LT N i: L W Q R L uQ 5. uQ W B R p: T W LT N L D i (W) ü z a [tŋrk] a S Ra y r k a: y ü k n ü k m B R r t i Y ŋ L T u Q m YuQ:BSmlG: BWDNG
Үгийн галиг / Transcription	(S) 1. [tultonï] 2. alu tapïŋ tuluŋ 3. ilbislig qunčuyïŋ 4. tultonï: alu qarluq 5. qubarïp: tultonladï (W) üzä [täŋrik]ä asra yärkä:yükünüküm bar ärti yaŋïltuqïm yoq:basmïlïγ:bodunuγ

© Ts. Battulga

Орчуулга / Translation

(S) 1. [бэлэвсрэлийн хувцсыг] / 1. the mourning garment

2. аваад залбирагтун, бэлэвсрэгтүн = аваад тахигтун, гашуудагтун / 2. take and mourn

3. Илбислиг гүнжийн / 3. princess Ilbislig's

4. бэлэвсрэлийн хувцсыг авч Карлук

4. taking mourning garment, *Qarluq*

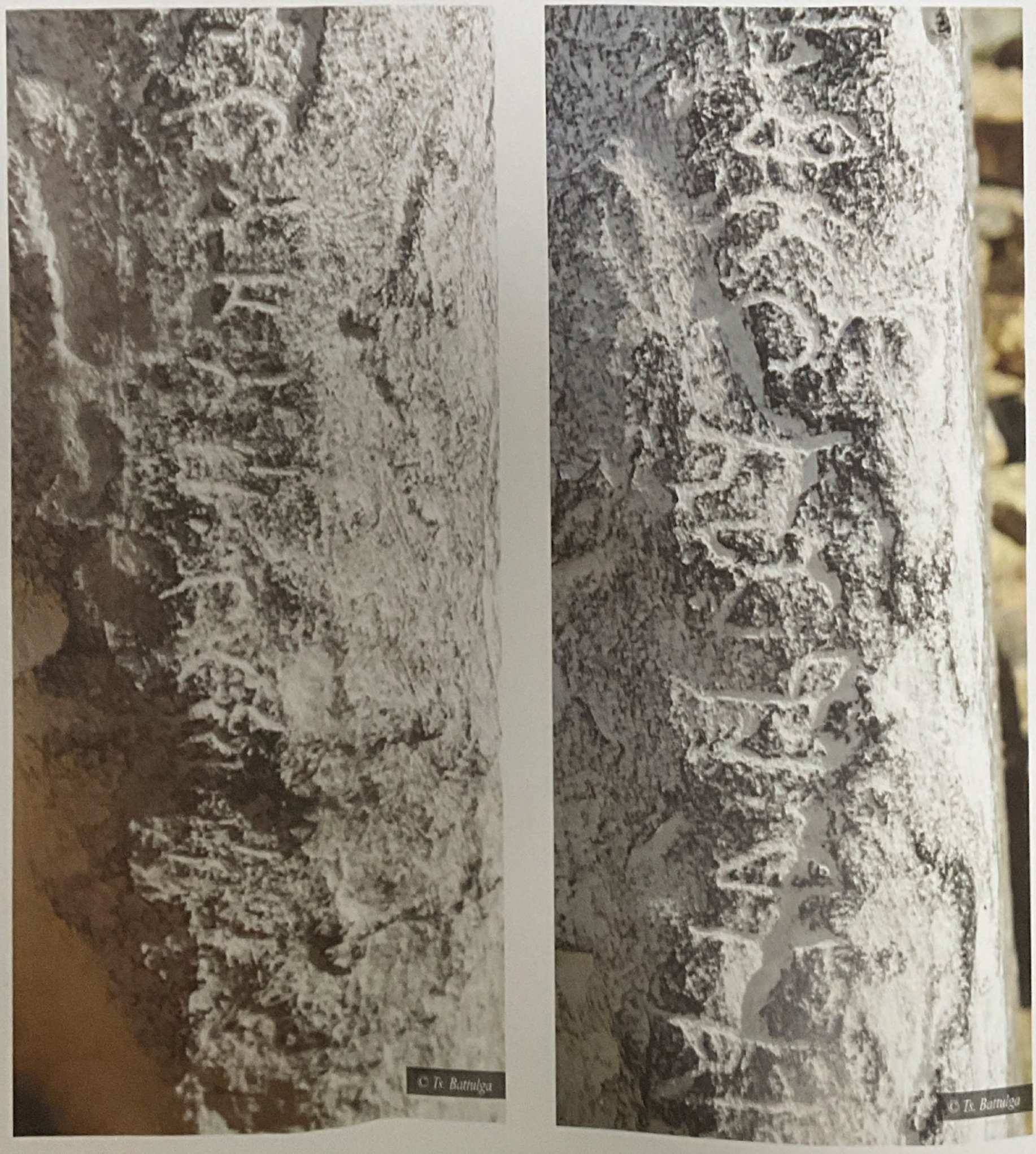
5. цуглаж бэлэвсрэв (гашуудав)

5. having assembled, and mourned

(W) Дээд тэнгэр, доод газарт залбирал минь байсан билээ. Алдаж (эндсэн) минь үгүй билээ. Басмылыг ардыг

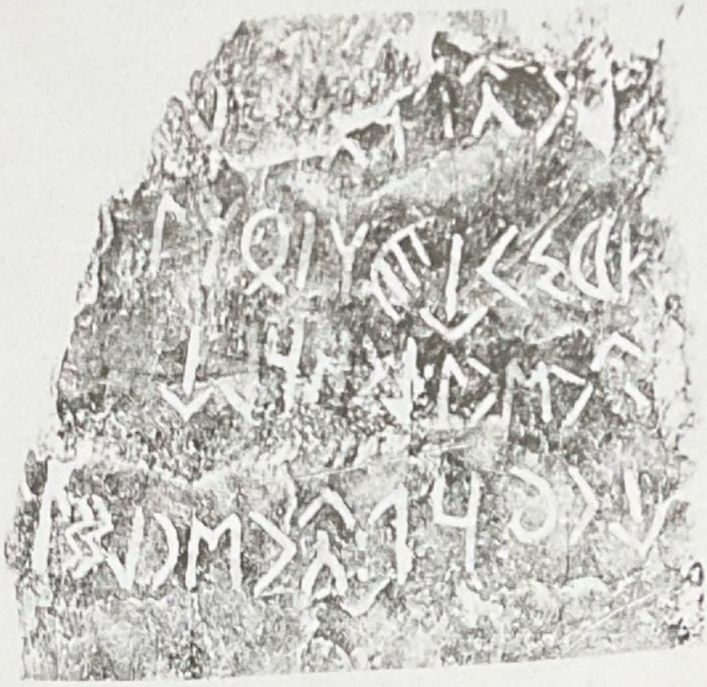
I have been prayed to Heaven above and Earth below. I have not erred. The Basmïl, People...

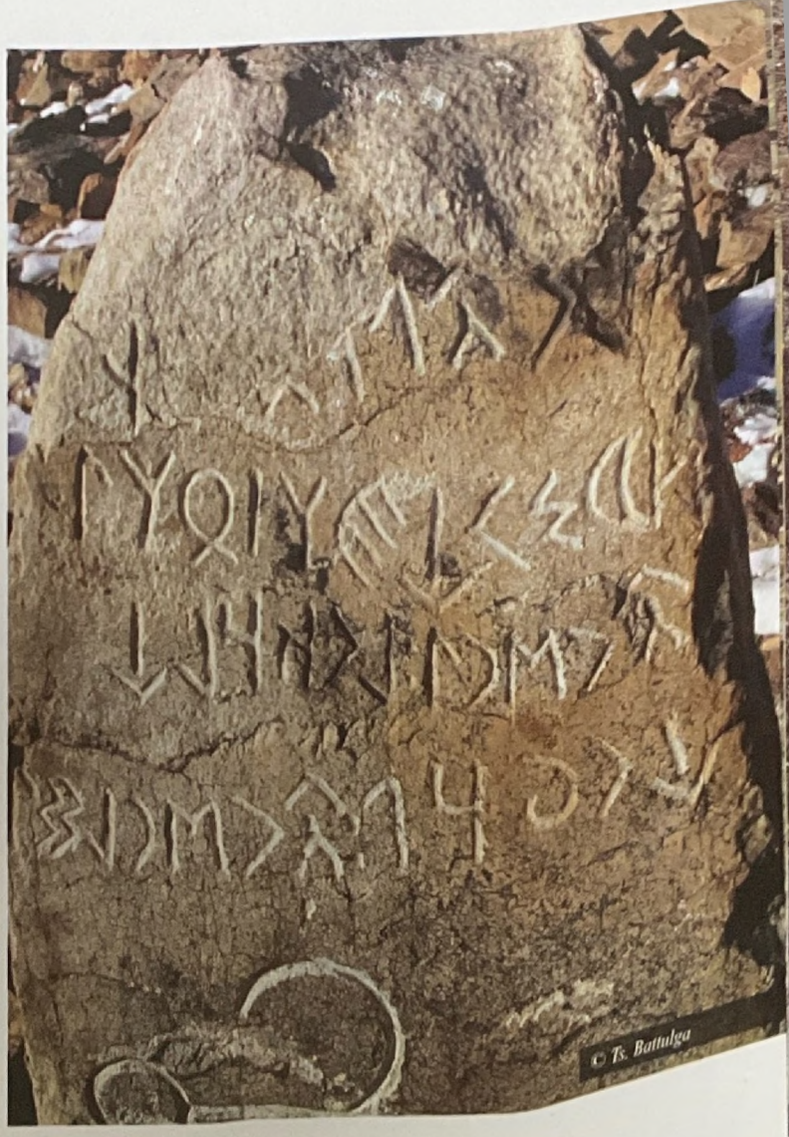
References: *(Battulga Tsend 2016c; Hatice Şirin 2010; Баттулга Ц. 2005b, 2005d:213; Гэрэлмаа Н. and Аззаяа Б. 2019; 鈴木宏節 (Suzuki Kosetu) 2010:7)*

Бөмбөгөрийн бичээс
The Bömbögör Inscription

Бөмбөгөрийн бичээс
The Bömbögör Inscription

Гурван Мандал уул. Дунд, адаг Мандал
Dund and Adag Mandal. Gurvanmandal Mountain

© Ts. Batmönkh

Гурван Мандалын бичээс / The Gurvan Mandal Inscriptions

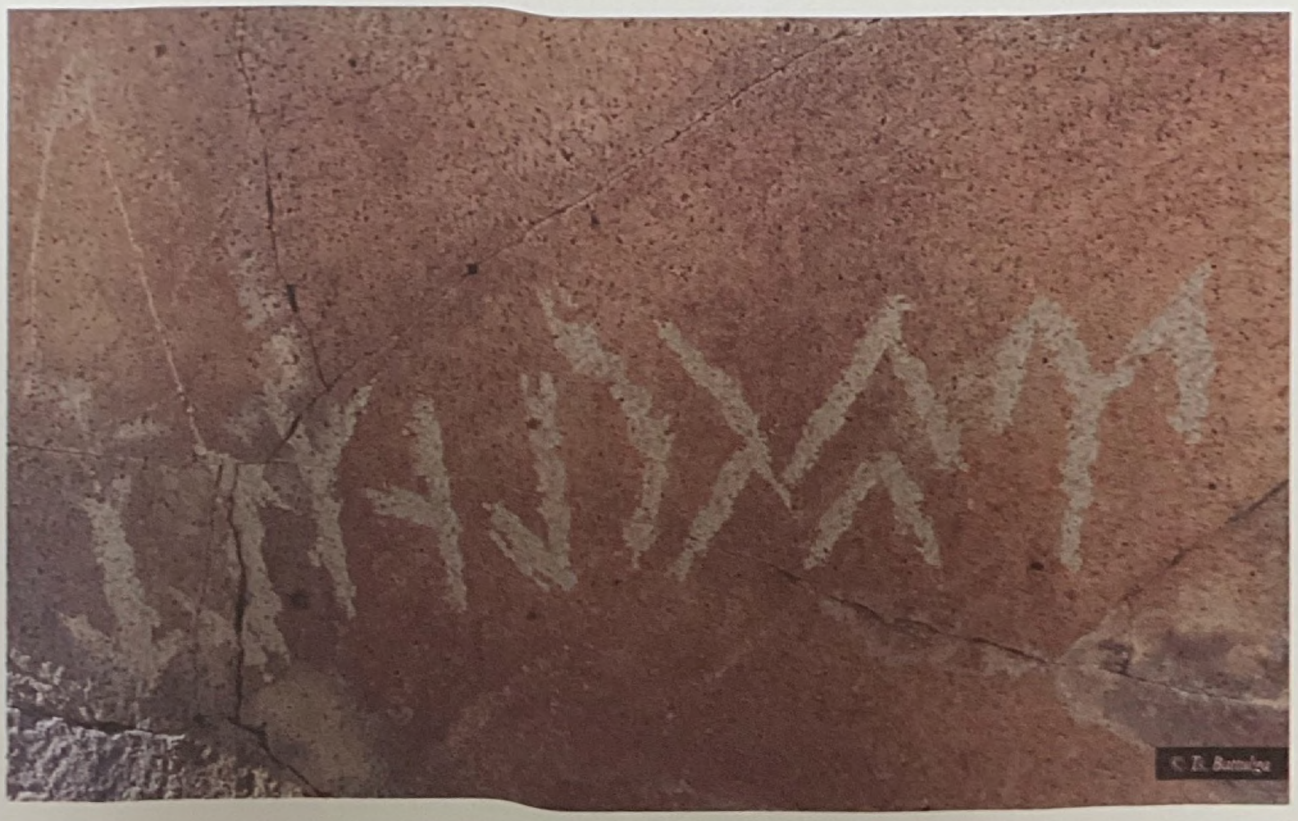
Дунд Мандалын I бичээс / The Dund Mandal Inscription – I

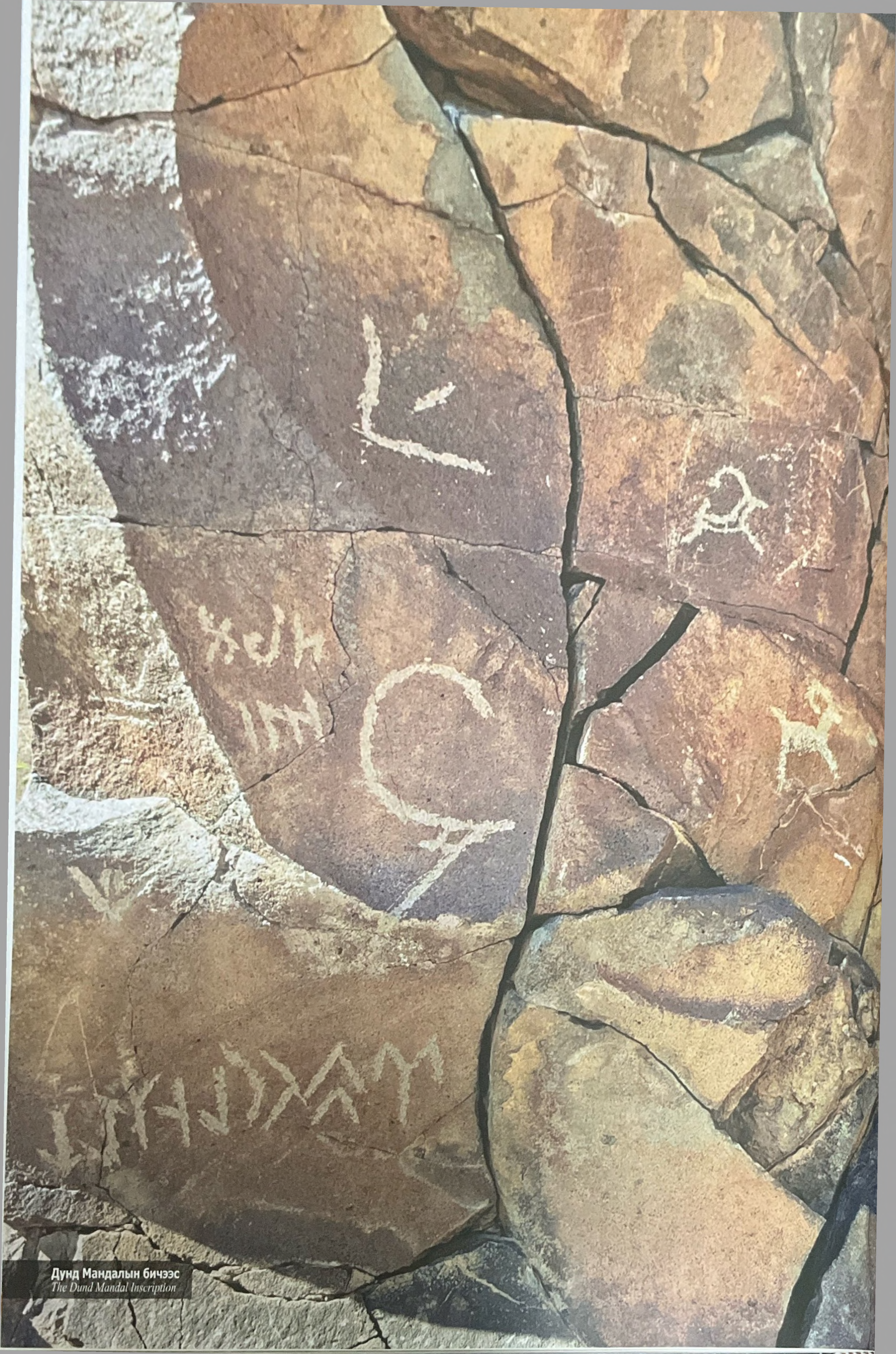
Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бууцагаан сум. Гурван Мандал уул. Дунд Мандал. Dund Mandal. Gurvanmandal Mountain. Buutsagaan soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. С.Дашцэвэл, Р.Бямбаа 1987. Dashtsewel Sodnom, Byambaa Ragchaa
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Гурван Мандал уул. Дунд Мандал. Dund Mandal. Gurvanmandal Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1988. Л.Болд / 1988. Bold Luvsandorj 2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	4-5 см / 4-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 3 II. 3
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. t B z II. Qis
Үгийн галиг / Transcription	I. täbaz (~ätä baz) II. qïs
Орчуулга / Translation	I. Тэбаз Кыс (Этэ Баз) / I. Tebaz (~ Ete Baz) II. Кыс [Хүний нэр] / II. Qïs [Personal name]

Гурван Мандалын бичээс / The Gurvan Mandal Inscriptions

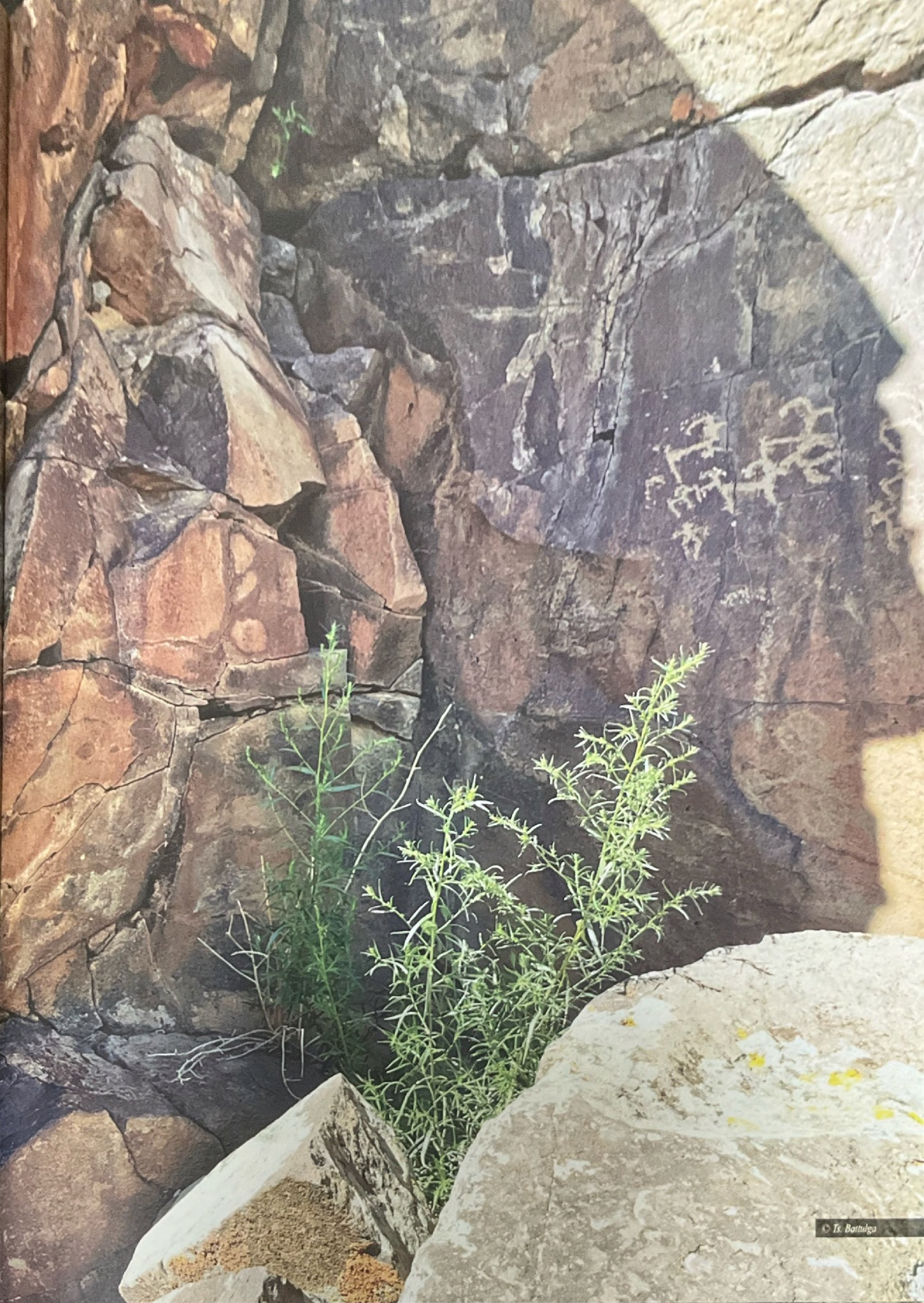
Дунд Мандалын II бичээс / The Dund Mandal Inscription – II

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бууцагаан сум. Гурван Мандал уул. Дунд Мандал. Dund Mandal. Gurvanmandal Mountain. Buutsagaan soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. С.Дашцэвэл, Р.Бямбаа 1987. Dashtsewel Sodnom, Byambaa Ragchaa
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Гурван Мандал уул. Дунд Мандал. Dund Mandal. Gurvanmandal Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1988. Л.Болд / 1988. Bold Luvsandorj 2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	6-10 см / 6-10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	9
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰃𐰚𐰋𐰓𐰀𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	rTWNLŋla uQ
Үгийн галиг / Transcription	är ton alïŋ ālā oq
Орчуулга / Translation	Цэрэг хувцас авагтун. Гартаа сум[агсагтун] / Хуяг дуулга авагтун, нум сум авагтун! Get a military uniform. [Take] a bow and arrow / Take armor and helmets. Take a bow and arrow!

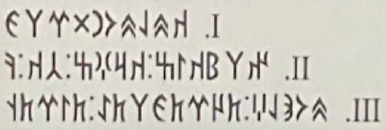
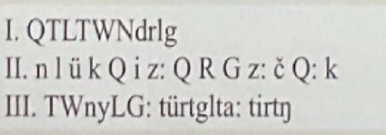
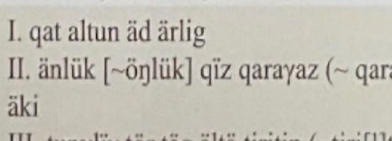

Дунд Мандалын бичээс
The Dund Mandal Inscription

© Ts. Battulga

Гурван Мандалын бичээс / The Gurvan Mandal Inscriptions

Адаг Мандалын бичээс / The Adag Mandal Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бууцагаан сум. Гурван Мандал уул. Адаг Мандал. Adag Mandal. Gurvanmandal Mountain. Buutsagaan soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. С.Дашцэвэл, Р.Бямбаа 1987. Dashtsewel Sodnom, Byambaa Ragchaa
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Гурван Мандал уул. Адаг Мандал. Adag Mandal. Gurvanmandal Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1988. Л.Болд / 1988. Bold Luvsandorj 2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 2-4 см / 2-4 cm II. 5-8 см / 5-8 cm III. 4-8 см / 4-8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 10 II. 16 III. 20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 .I .II .III
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QTLTWNdrlg II. n l ü k Q i z: Q R G z: č Q: k III. TWnyLG: türtglta: tirtŋ
Үгийн галиг / Transcription	I. qat altun äd ärlig II. änlük [~öŋlük] qïz qaraγaz (~ qaraγaz) čaq (~čaqa, ačaqa) äki III. tunylïγ tör täg ältä tiritiŋ (~tiri[l]tiŋ)
Орчуулга / Translation	I. Шижир алт, эд хөрөнгө, гэр бараат II.Үнэнч (Үзэсгэлэнт) охин Каргаз (~Карагаз), Чах (~Чаха, Ачаха) хоёр III. Хүчирхэг төрт улсдаа цуглагтун (амьдрагтун) Loyal (Beautiful) daughters *Qaryaz* (~ qaraγaz) and *Čaq (~Čaqa, Ačaqa)* [gave to them] pure gold, property and household goods. Gather (live) in a strong state-country.

References: (Аззаяа Б. 2019; Баттулга Ц. 2005c, 2005d: 132–40; Баяр Д. 1996; Баяр Д. and Эрдэнэбаатар Д. 1989; Болд Л. 1990a:25–27; Болд Л. and Бямбаа Р. 1988).

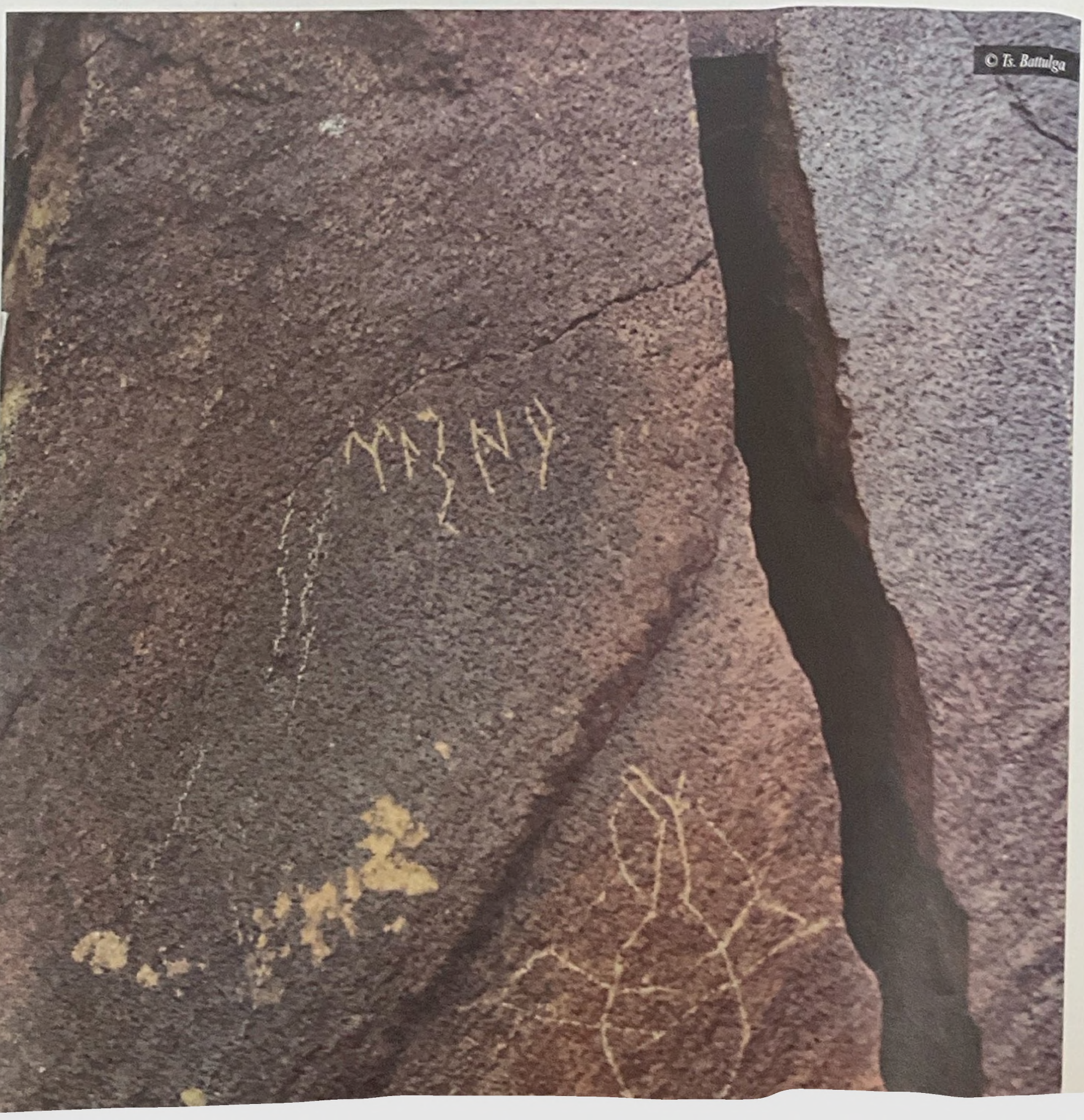
Гурван Мандал уул
Gurvanmandal Mountain

© Ts Banulea

Далтын бичээс / The Dalt Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бөмбөгөр сум. Өлзийт гол. Далт. Dalt. Ölziit River. Bömbögör soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. М.Эрдэнэ 2010. Erdene Myagmar
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Өлзийт гол. Далт. Dalt. Ölziit River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2012. Ц.Баттулга / 2012. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1-2.5 см / 1-2.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐰼𐰍𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	k ü nč i r
Үгийн галиг / Transcription	künčir / künči er
Орчуулга / Translation	Күнчир [хүний нэр] / Күнчи [овог(аймаг)]-ийн эр, цэрэг *Künčir* [Personal name] ~ *Künči* [Ethnonym] soldier

References: (Түмэн Д. et al. 2010; Эрдэнэ М. 2012:19)

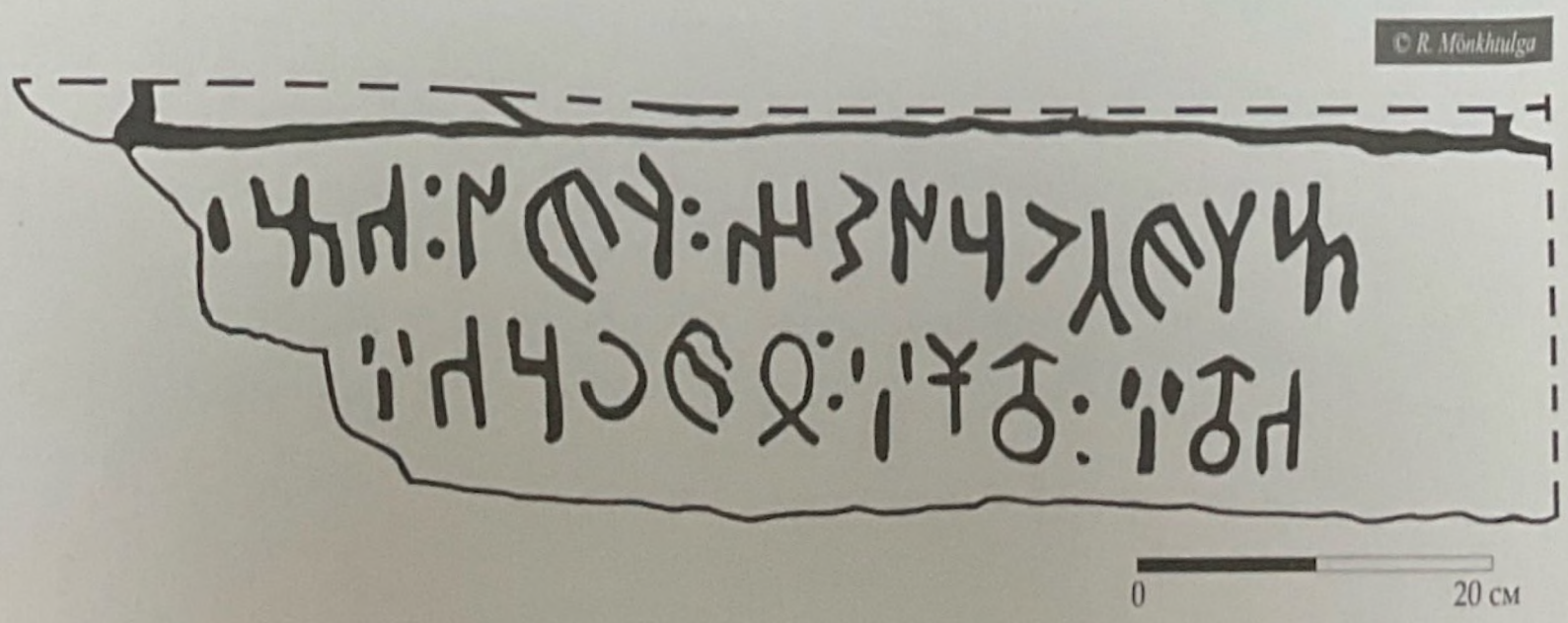

Олон нуурын бичээс / The Olon nuur Inscription

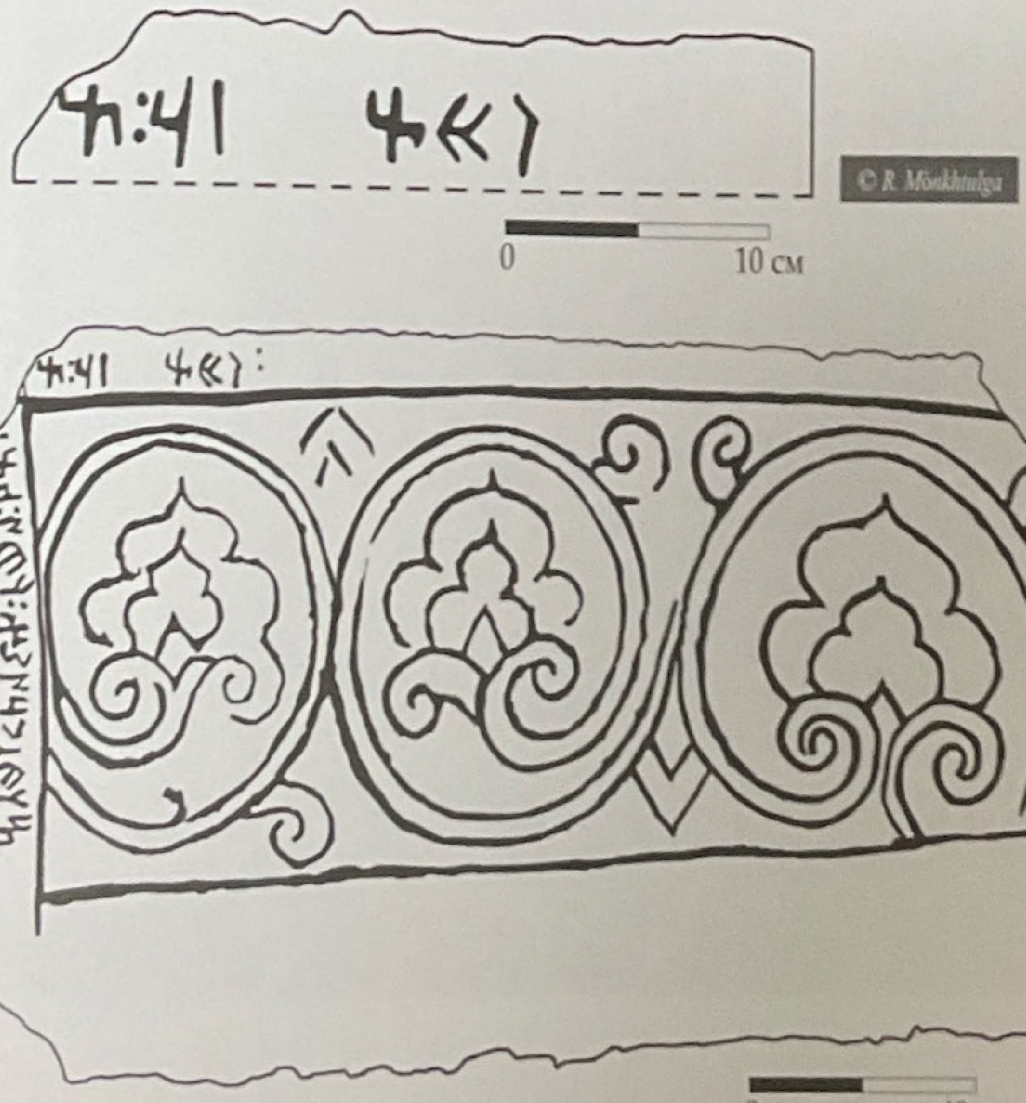
Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Олон нуурын хөндийн Чандманы тасархай. Chandmani Tasarkhai. Olon Nuur Valley. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2008. Д.Баяр, Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх 2008. Bayar Dovdoi, Munkhtulga Rinchinhorol, Khürelsükh Sosorbaram
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Олон нуурын хөндийн Чандманы тасархай. Chandmani Tasarkhai. Olon Nuur Valley.
Төрөл / Type	Тахилын хавтангийн бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Р.Мөнхтулга / 2008. Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	3+1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-6.7 см / 4-6.7 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~ 17 II. ~18 III. ~7 +3
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[:𐰴𐰇𐰃:𐰃𐰍𐰺:𐰋𐰆𐰃𐰼𐰚𐰍𐰺𐰇 .I [𐰴𐰴𐰉𐰼𐰉:]𐰃𐰼𐰇𐰃𐰍𐰍:𐰃𐰉:𐰃𐰉𐰼 .II ... 𐰇:𐰇//𐰇𐰴𐰼 .III 𐰋𐰖𐰉+
Үсгийн галиг / Transliteration	I. n lg čWR ünčn: kgü: Qz[Gntm] II. QTG: TšG: bg BRQG [:TWQiDm] III. ... Wmz // -sR: z .... + rknč
Үгийн галиг / Transcription	I. en elig čur öncin kegü qaz-[γantïm] II. qatïγ tašïγ ebig barqïγ [toqïdïm] III. -umïz // -sar: az... +erkinč
Орчуулга / Translation	I. Энлиг Чурын өсөл өсөж хясан бай[гуулав]. I. [I have succeeded in] taking revenge on behalf of En Elig Čur II. Цуваа чулууг, гэр барилгыг босгов. II. [I have erected] the row, stone, house and property. III. ... // -вал... ... / III. ... -umïz // -sar: az... +Эрх мэдэл(?) / +Authority(?)

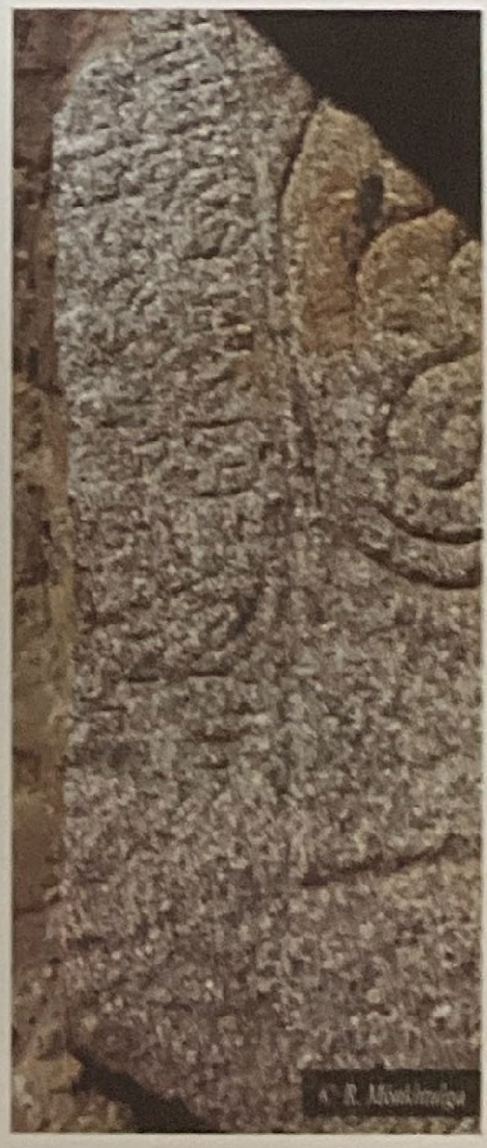
References: (Munkhtulga R. 2008; Гэрэлмаа Н. 2019:21–23; Мөнхтулга Р. 2018е:15–18).

Олон нуурын бичээс
The Olon nuur Inscription

Соёо Хүрэнгийн бичээс / The Soyo Khüren Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Өлзийт сум. Соёо Хүрэн уул. Soyo Khüren Mountain. Ölziit soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2019. Д.Содномжамц, З.Батсайхан 2019. Sodnomjamts Damchaabadgar, Batsaikhan Zagd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Соёо Хүрэн уул. Өлзийт сум. Баянхонгор аймаг. Soyo Khüren Mountain. Ölziit soum. Bayankhongor aimag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	7-10 см / 7-10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐰼𐰚 𐰇𐰃𐰼𐰚
Үсгийн галиг / Transliteration	š R T Q k ü n m
Үгийн галиг / Transcription	äš artïq [artuq] könim
Орчуулга / Translation	Ихэд үнэнч шударга анд нөхөр минь My absolutely righteous friend.

References: (*Баттулга Ц., Батсайхан З., and Содномжамц Д. 2019*).

Соёо Хүрэн уул
Soyo Khüren Mountain

Замын бууц (Улаан Цохиот)-ын бичээс / The Zamiin Buuts (Ulaan Tsokhiot) Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бууцагаан сум. Улаан Цохиот (Замын бууц). Zamiin Buuts (Ulaan Tsokhiot). Buutsagaan soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2019. Я.Цэрэндагва. 2019. Tserendagva Yadmaa
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Замын бууц (хаваржаа). Zamiin Buuts (spring pastures, spring quarters).
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2020. Р.Мөнхтулга / 2020. Munkhtulga Rinchinkhorol 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	8-17 см / 8-17 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	19
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᛚᛯᛋᚦᛏᛚᛯᛋᚼ×:ᛚᛯᛋᚦᛏ:ᛘᚼ×
Үсгийн галиг / Transliteration	d z ŋ : Y W R T i d z T ŋ k i · Y W R T i
Үгийн галиг / Transcription	ädiziŋ yortï ädiz atïŋ äki yortï
Орчуулга / Translation	Эдизийнхэн зорчив. Эдиз эцэг (овог)-ийхэн хоёрондоо зорчив. The *Ädiz's* (Ethnonym) passed through here The *Ädiz's* family passed twice through this place

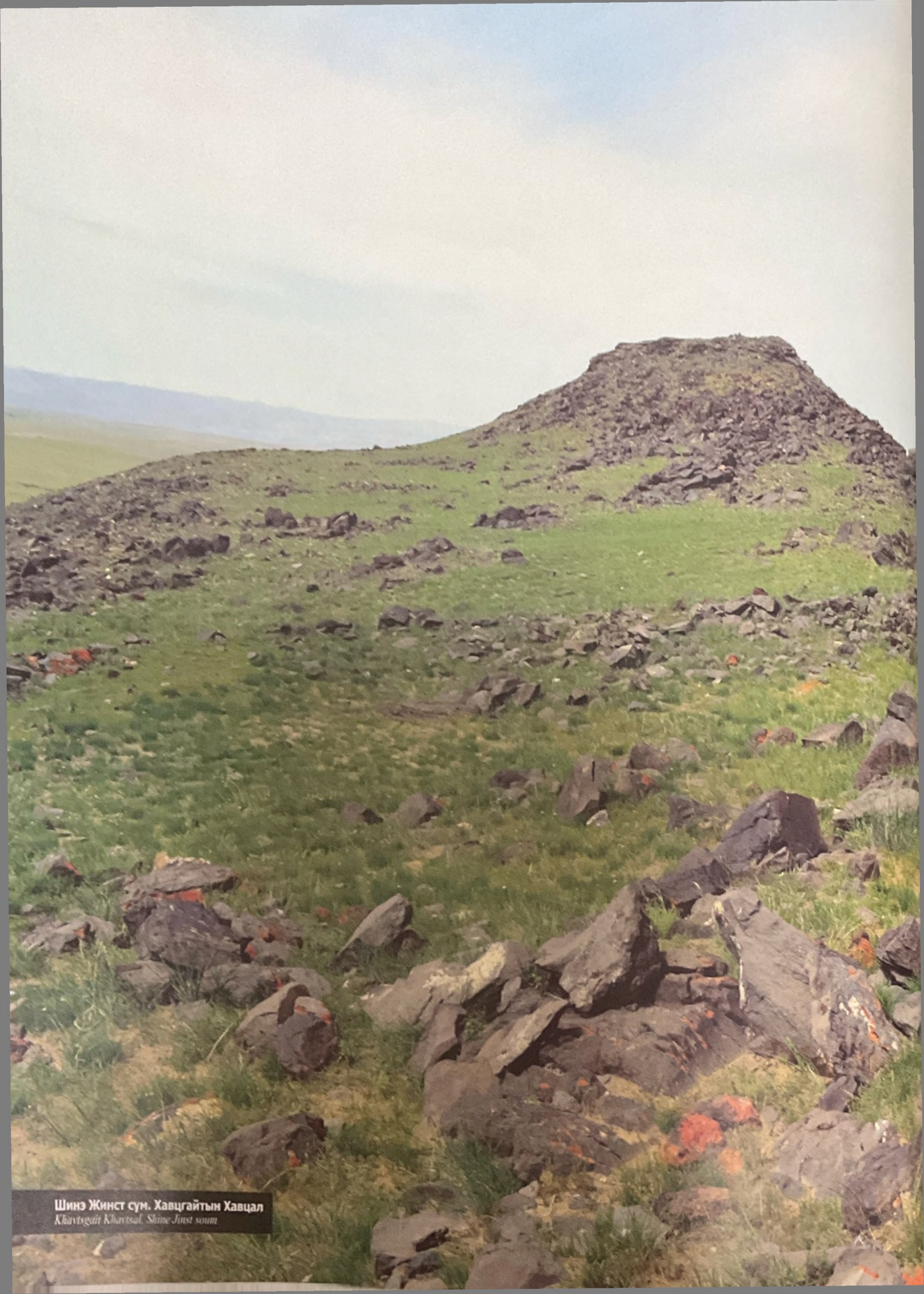
References: (Munkhtulga R., 2020)

Улаан Цохиот (Замын бууц)
Ulaan Tsokhiot (Zamiin Buuts)

Улаан Цохиот (Замын бууц)-ын бичээс
The Ulaan Tsokhiot(Zamiin Buuts) Inscription

Шинэ Жинст сум. Хавцгайтын Хавцал
Khavtsgait Khavtsal. Shine Jinst soum

Хавцгайтын Хавцлын бичээс / The Khavtsgaitiin Khavtsal Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Шинэ Жинст сум. Хавцгайтын Хавцал. Khavtsgait Khavtsal. Shine Jinst soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2019. Д.Содномжамц, З.Батсайхан 2019. Sodnomjamts Damchaabadgar, Batsaikhan Zagd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хавцгайтын Хавцал. Khavtsgait Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	2.5-5 см / 2.5-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	11
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II .III
Үсгийн галиг / Transliteration	I. Q R L G II. č W R III. š n t i
Үгийн галиг / Transcription	I. qarlïγ II. čur III. äsänti
Орчуулга / Translation	Карлыг чур давав. / Qarlïq *čur* went over the mountain.

References: (*Баттулга Ц., Батсайхан З., et al. 2019*).

© Ts. Battulga

© Ts. Battulga

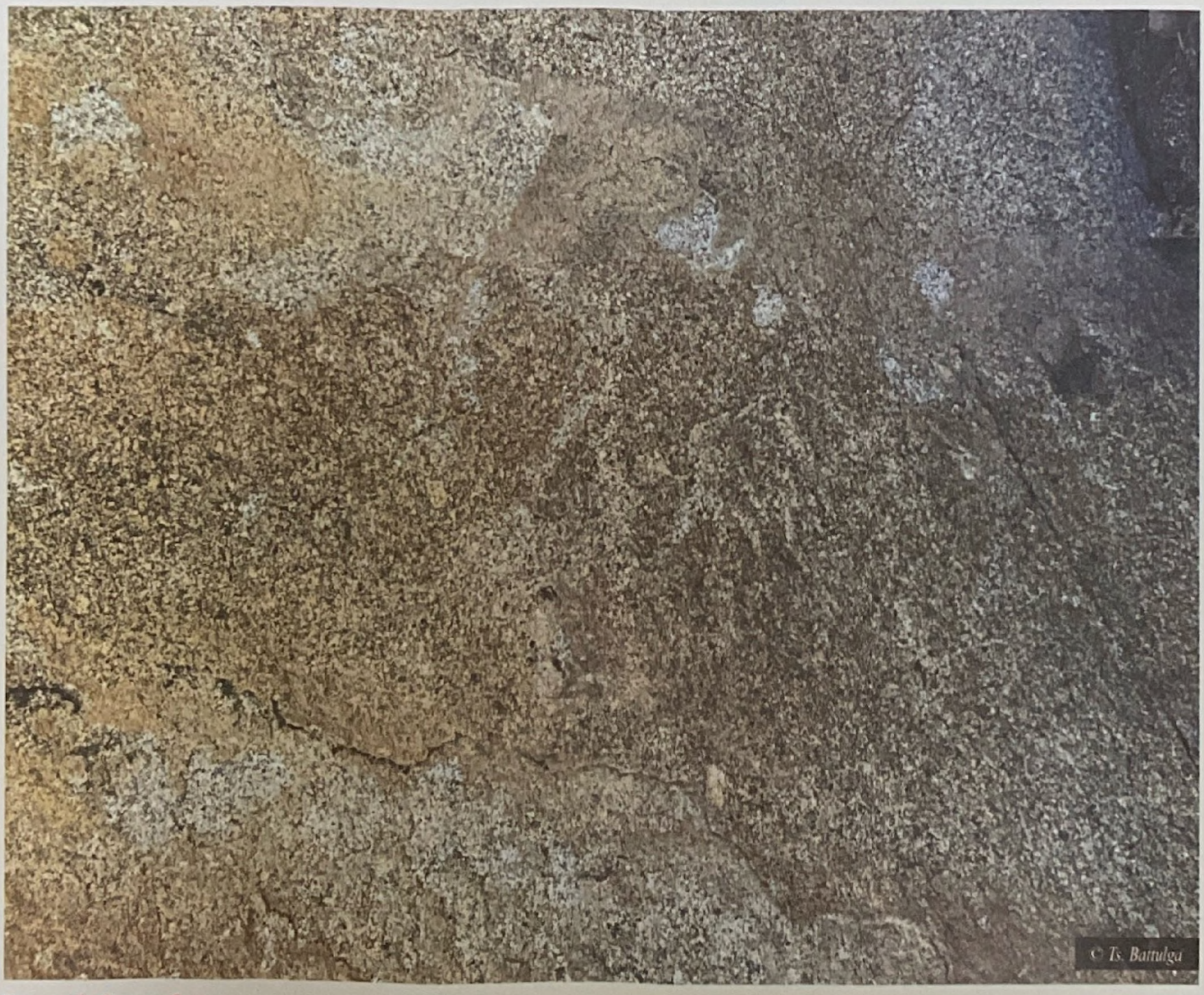

Хавцгайтын Хавцал
Khavtgait Canyon

© Ts. Battulga

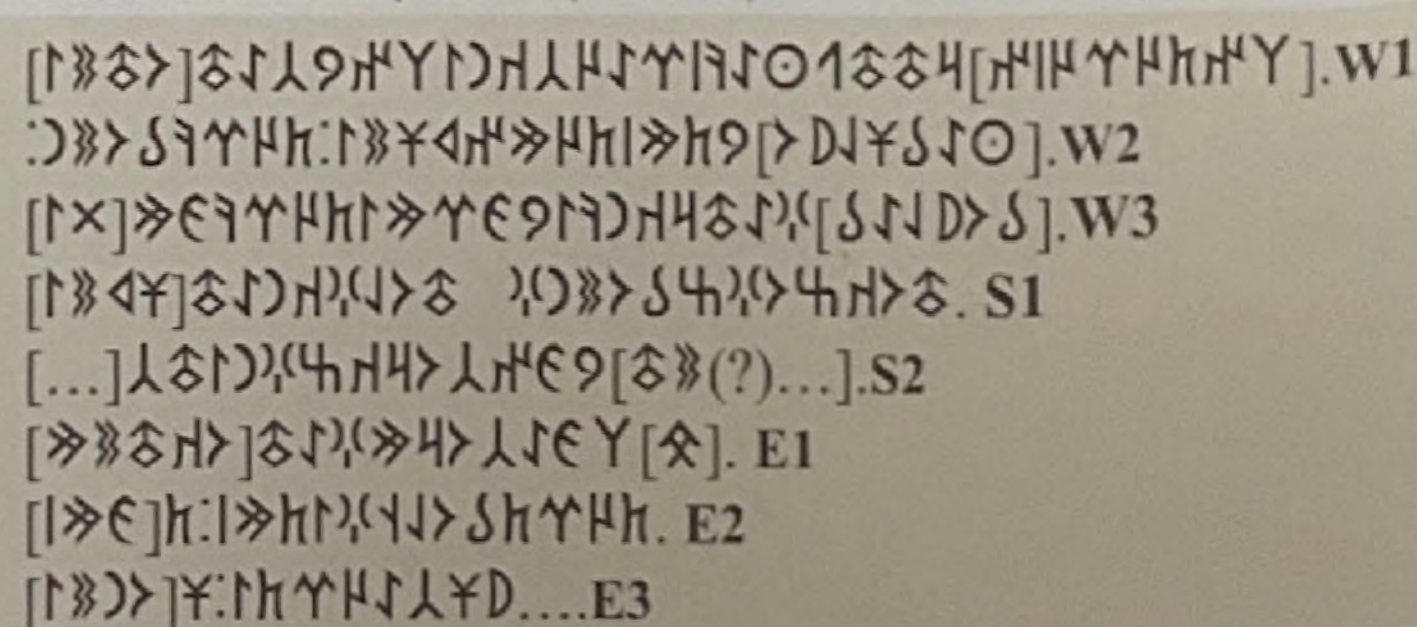
Ханангийн бууцны бичээс / The Khanangiin Buuts Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Цагаан Туруутын гол. Ханангийн бууц. Khanangiin Buuts. Tsagaan Turuut River. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2018. Г.Батболд, Б.Анхбаяр 2018. Batbold Gonchig, Ankhbayar Batsuuri
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Цагаан Туруутын гол. Ханангийн бууц. Khanangiin Buuts. Tsagaan Turuut River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~ 6 см / ~ 6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~7~
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᛁ᛬ᛉᚴᚱᛁ [ᛦᚱᛁ?…]
Үсгийн галиг / Transliteration	[...in] si k l m s
Үгийн галиг / Transcription	[...in?]isi? kälmis
Орчуулга / Translation	[...дүү?] ину? иржээ ...'s (younger brother / sister?) has come.

References: (Баттулга Ц., Анхбаяр Б., et al. 2019)

Ханангийн бууцны бичээс
The Khanangiin Buuts Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Бууцагаан сум. Байдраг гол. Хиргисийн овоо. Khirgisiin Ovoo. Baidrag River. Buutsagaan soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016. Т.Идэрхангай, Ц.Баттулга, Б.Амгаланбат, Д.Цэнд 2016. Iderkhangai Tömör-Ochir, Battulga Tsend, Amgalanbat Batdelger, Tsend Döl
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Байдраг гол. Хиргисийн овоо. Khirgisiin Ovoo. Baidrag River.
Төрөл / Type	Гэрэлт хөшөөний бичээс / Inscription on a stele
Уншиж судалсан / Decoded by	2016. Ц.Баттулга / 2016. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	Баруун тал: 3 / West side: 3 Өмнө тал: 2 / South side: 2 Зүүн тал: 3 / East side: 3
Үсгийн өндөр / Height of character	Баруун тал: 3.5-7 см / West side: 3.5-7 cm Өмнө тал: 5-7 см / South side: 5-7 cm Зүүн тал: 5 – 8 см / East side: 5 – 8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	Баруун тал: W1~33; W2~27; W3~27 West side: W1~33; W2~27; W3~27 Өмнө тал: S1~23; S1~18; South side: S1~23; S1~18; Зүүн тал: E1~15; E2~14; E3~13; East side: E1~15; E2~14; E3~13;
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	W1. [l n t ü r ü s n] R T T p nt a k s r a ü č Q N i l n y č a T [W T D i] W2. [nt a B š L Y W] y t m s t ü m n ïQ š D i: t ü r k B W D N: W3. [B W Y L a B] G a T R Q N k i y g r m i t ü r k g m [di] S1. T W Q z W G z B W D N G T W L G Q Na T[š ïQ D i] S2. [… D ? T] y g n č W R Q z G N i T č [...] E1. [b]l g a č W R m G a T [W Q T D m] E2. t ü r t B W L ŋ G i t m s t [g m s] E3. ...Y š č a ü r t i : š [W N D i]
Үгийн галиг / Transcription	W1. [älin törüsin] artatïp anta käsrä üč qan ilin yičä tu[tdï] W2. [anta bašlayu]yätmis tümän qïšdï türük bodun: W3. [boyla ba]γa tarqan äki yägirmi türük ägmä[di]. S1. toquz oγuz boduniγ tulïγ qana ta[šïqdï] S2. [….t] yägänčur qazγanï tač[…]? E1. [bi]lgä čurïmγa : t[oqïtdïm] E2. tört buluŋïγ itmis t[ägmis] E3...yašča örti aš[undï]

Орчуулга / Translation

W1. [Улсыг нь төрийг нь] мөхөөгөөд түүний хойно гурван хаан улсыг дахин байгуулав.

W1. Annihilated [their country, their state] and established three *Qans'* state after that.

W2. [Тэнд тэргүүлж (эхлээд)] далан түмэн болгов. Түрэг ард иргэд

W2. [There (started) leading] and made them reach 700000 (*yätmis tümän*). The *Türk* people/tribe

W3. [Бойла ба]га таркан арван хоёр түрэг няцсангүй.

W3. [*Boyla ba*]*ga Tarqan* and his 12 tribes of *Türk* did not go back.

S1. Есөн Огуз ард иргэдийг, Тулиг ханыг цэрэглэв.

S1. *Toquz* (*Nine*) *Oguz* people / tribe started being ruled by *Tulig Qan*.

S2. .....Йигэнчур эзлэн [довтлов].

S2. .....*Yegen Čur* [invaded].

E1. Билгэ чурдаа тогтоолгов би

E1. Dedicated to *Bilge Čur*, [this monument] was erected (under a decree) by me

E2. Дөрвөн зүгийг төвшитгөв. Хүрэв.

E2. Pacified all around the world. Reached.

E3 ....насаараа өрөв (насан турш амь өрөн тэмцэв). Давав тэр (ялав тэр).

E3. For all my life (I) fought against (enemies) ... And conquered

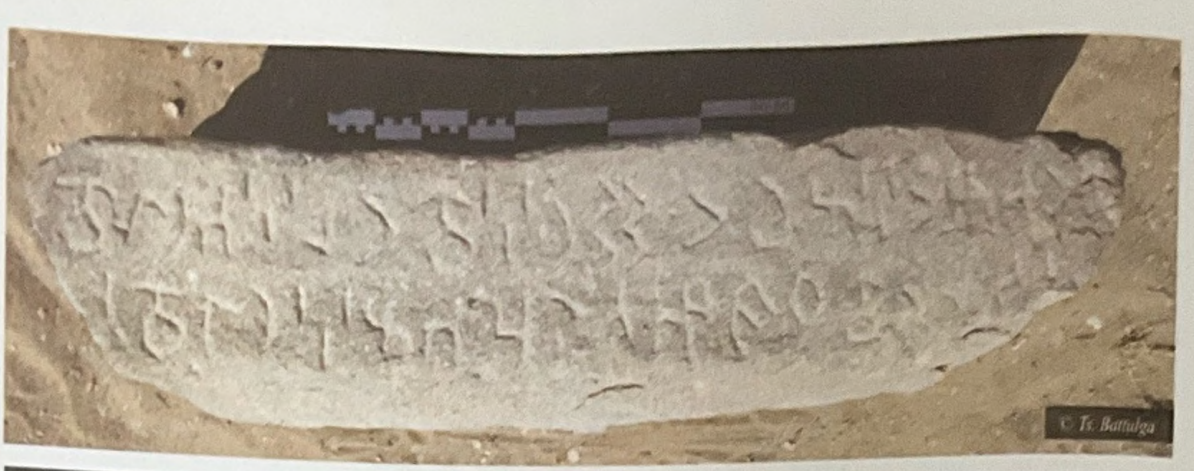
References: (*Баттулга Ц. 2017c; Идэрхангай Т., Баттулга Ц., and Баяр Б. 2017; 鈴木宏節. 2017, Mehmet Ölmez. 2018*)

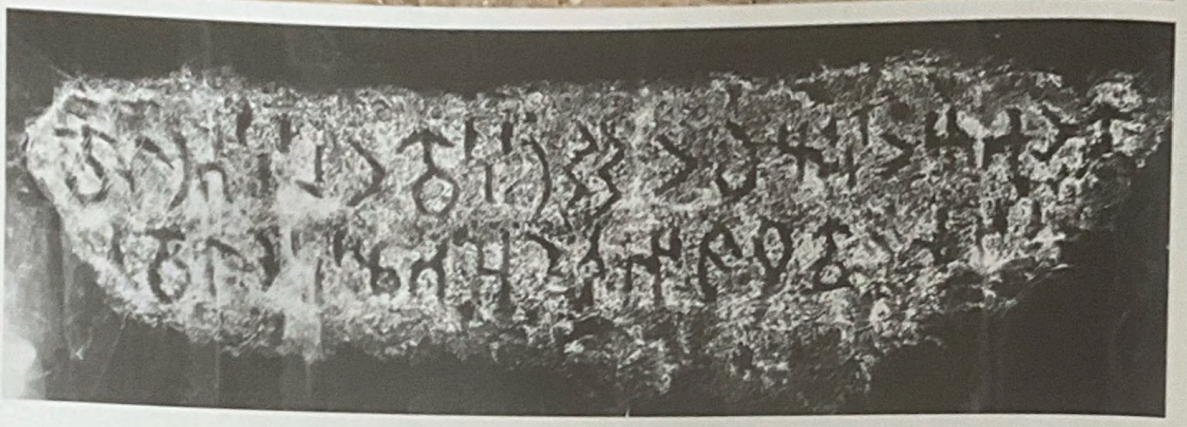

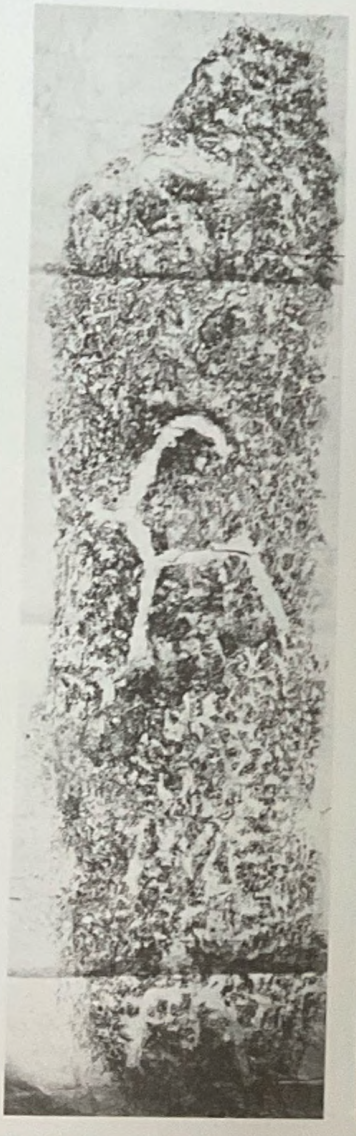

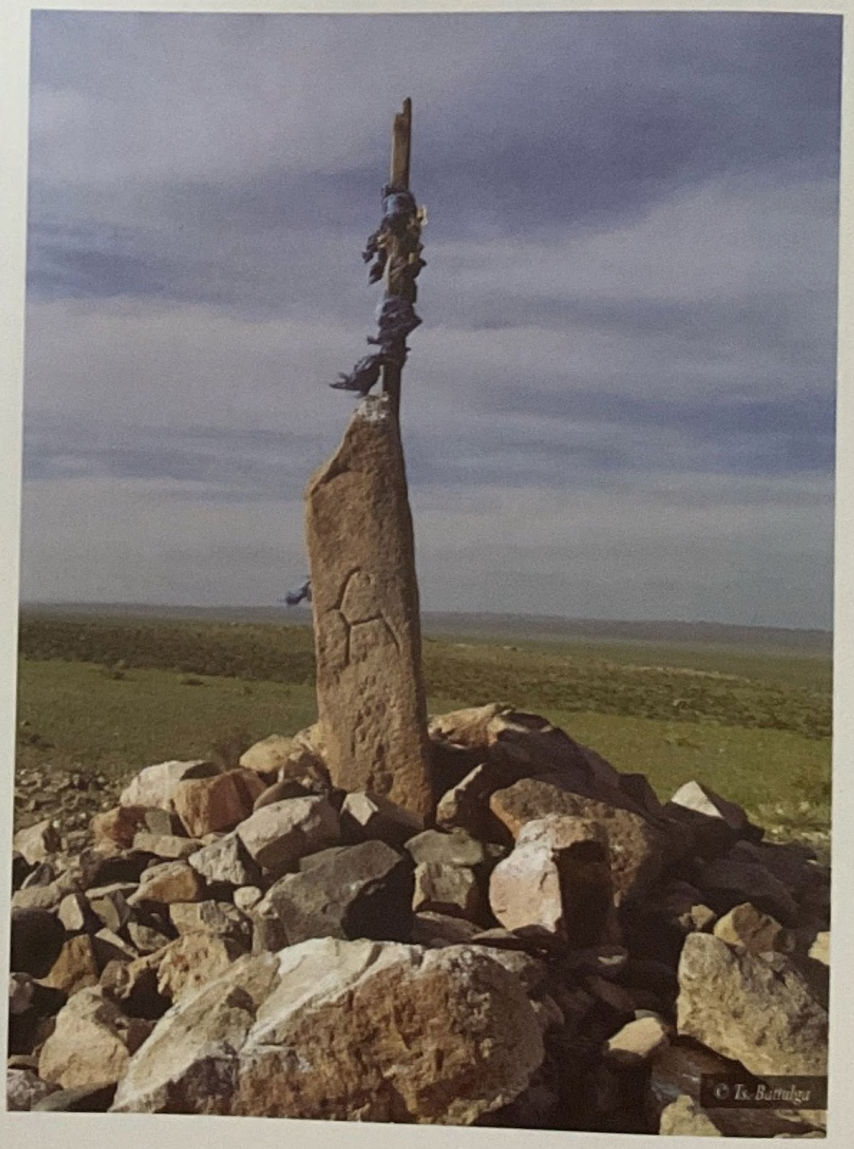
© Ts. Battulga

Хиргисийн овоо
Khirgisiin Ovoo

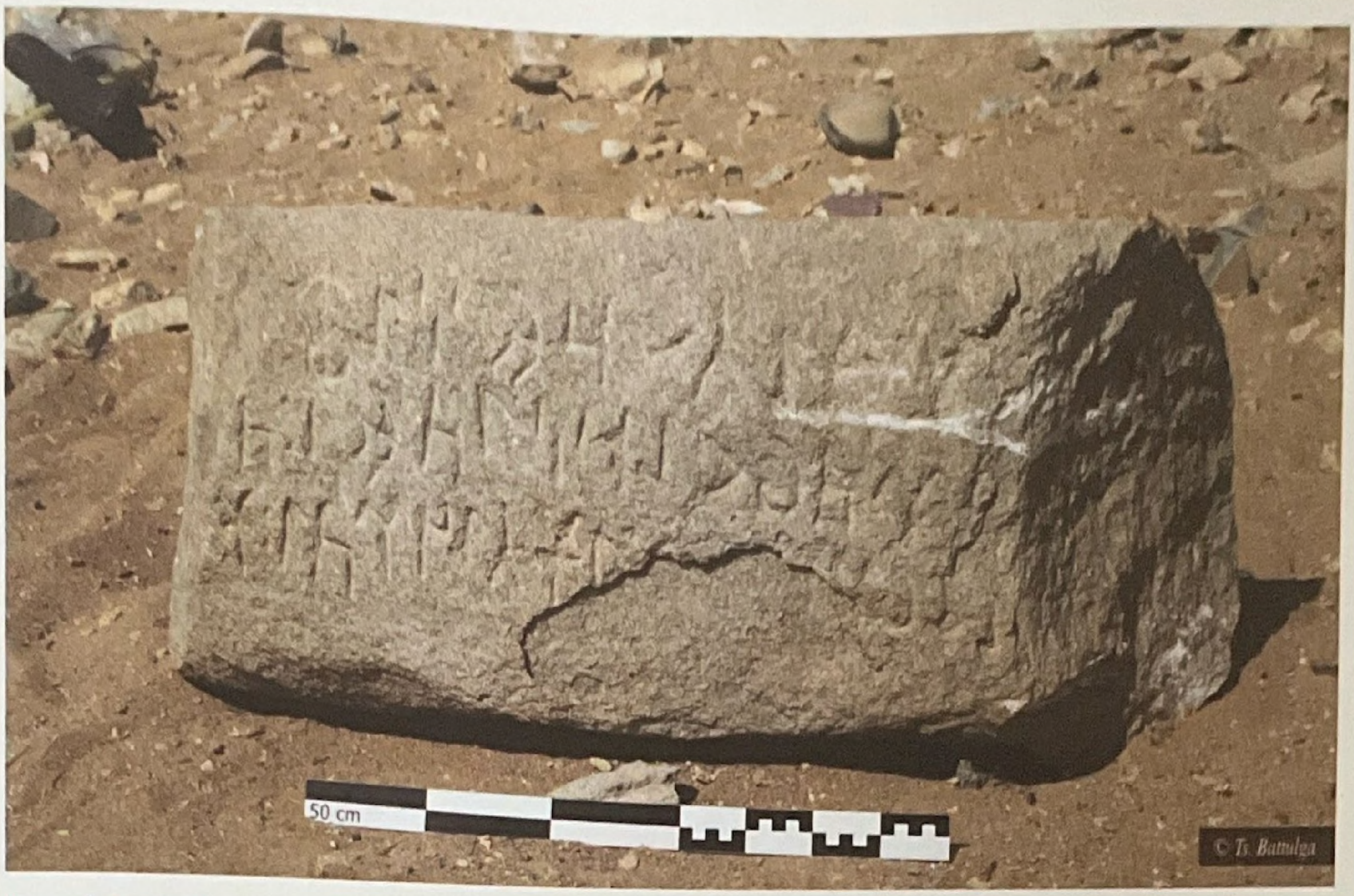

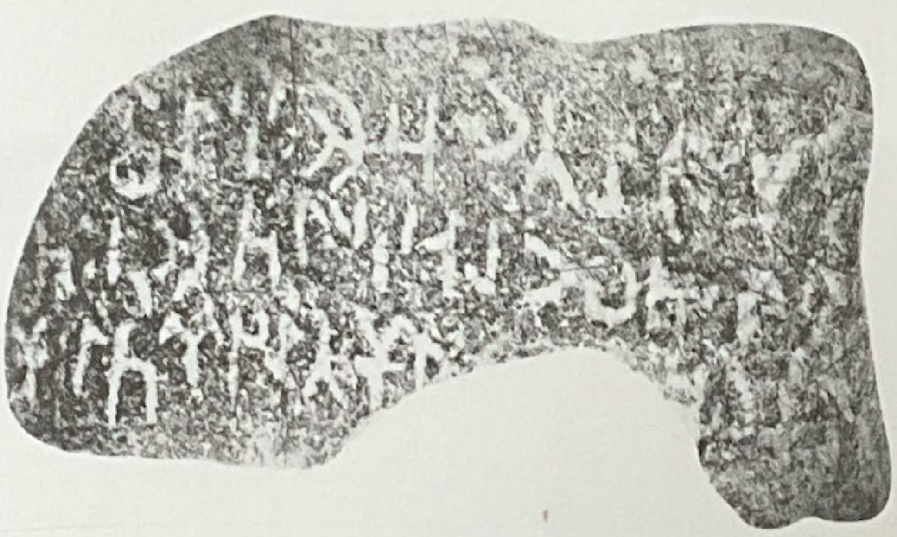

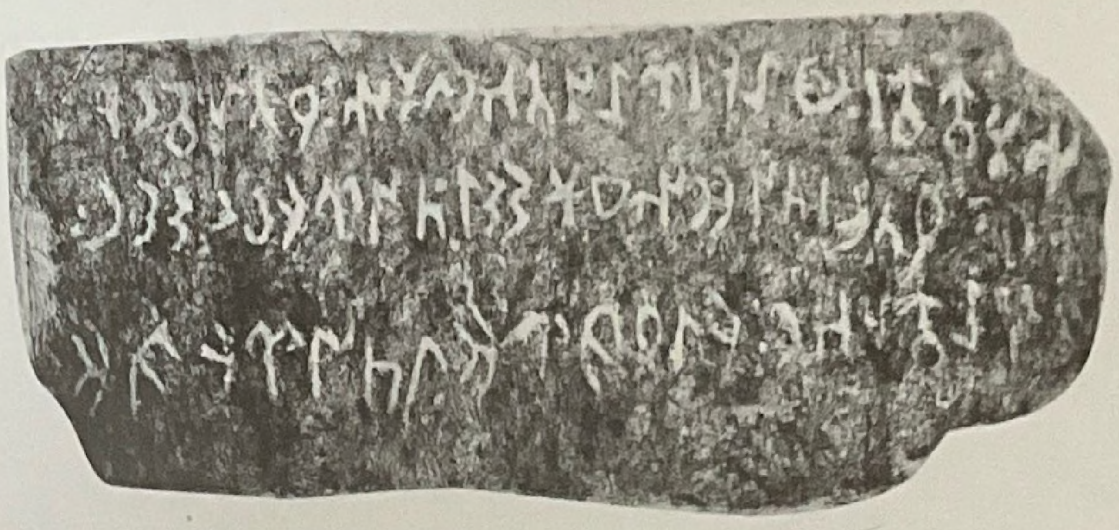

Хиргисийн овооны бичээс
The Khirgisiin Ovoo Stele

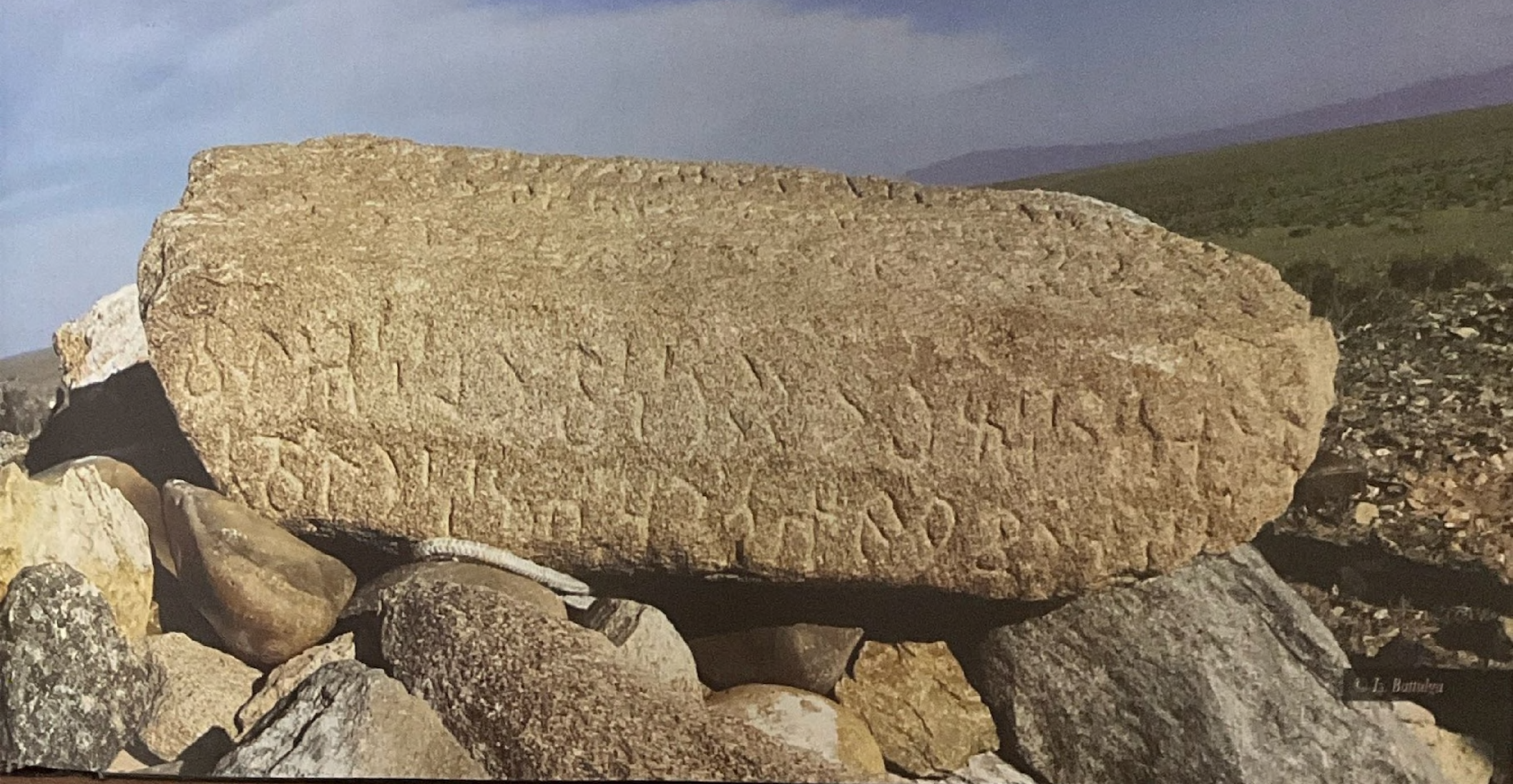

Хиргисийн овооны бичээс
The Khirgisiin Ovoo Stele

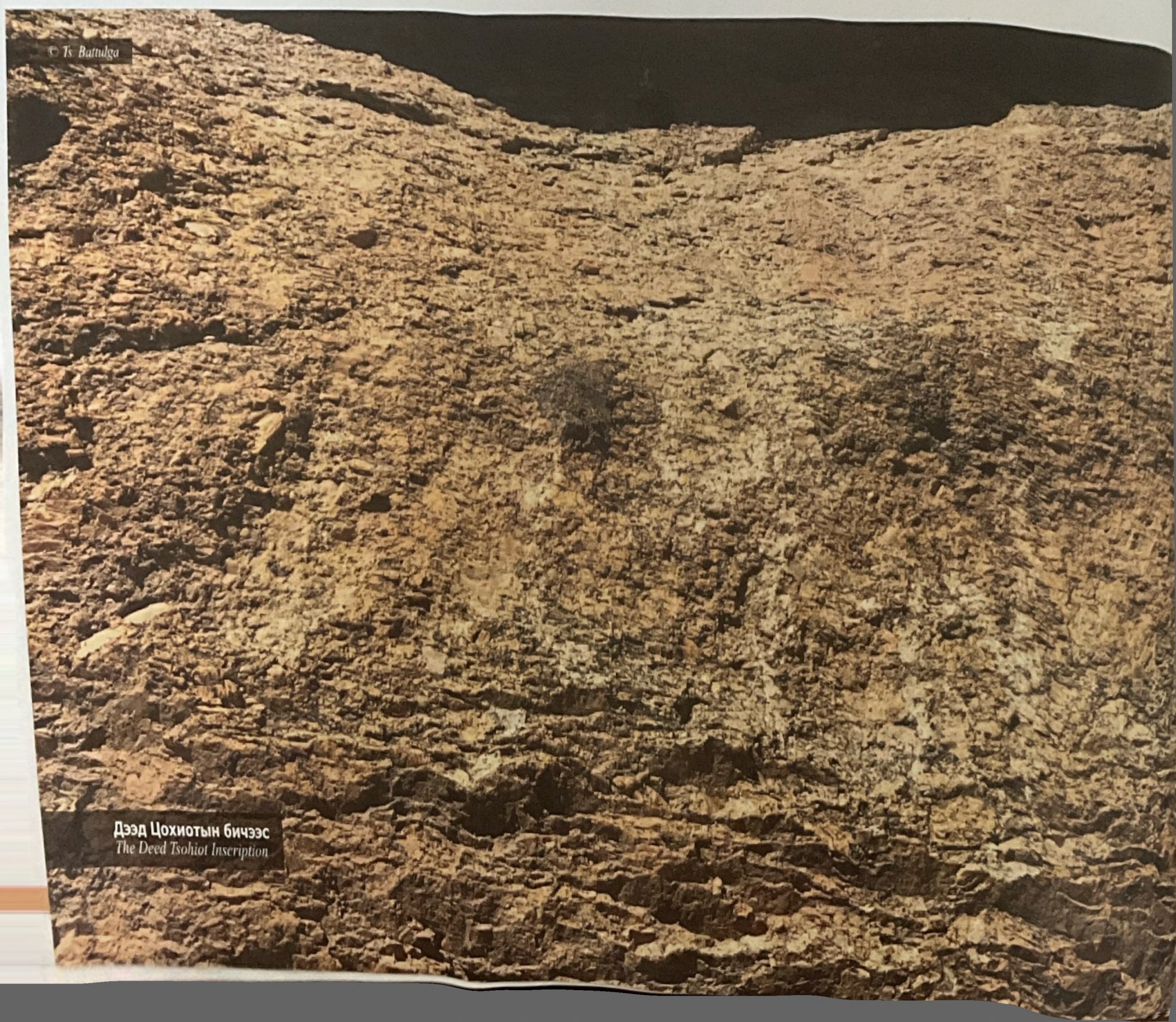
Хиргисийн овооны бичээс
The Khirgisiin Ovoo Stele

Цохиотын бичээс / The Tsokhiot Inscriptions

Дээд Цохиотын бичээс / The Deed Tsohiot Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Цагаан Туруутын гол. Дээд Цохиот. Deed Tsokhiot. Tsagaan Turuut River. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2018. Г.Батболд, Б.Анхбаяр 2018. Batbold Gonchig, Ankhbayar Batsuuri
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Цагаан Туруутын гол. Дээд Цохиот. Deed Tsokhiot. Tsagaan Turuut River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~ 8 см / ~ 8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐱃𐰇𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	Q R č W R
Үгийн галиг / Transcription	qar čur
Орчуулга / Translation	Кар чур / *Kar Čur* [Personal name]

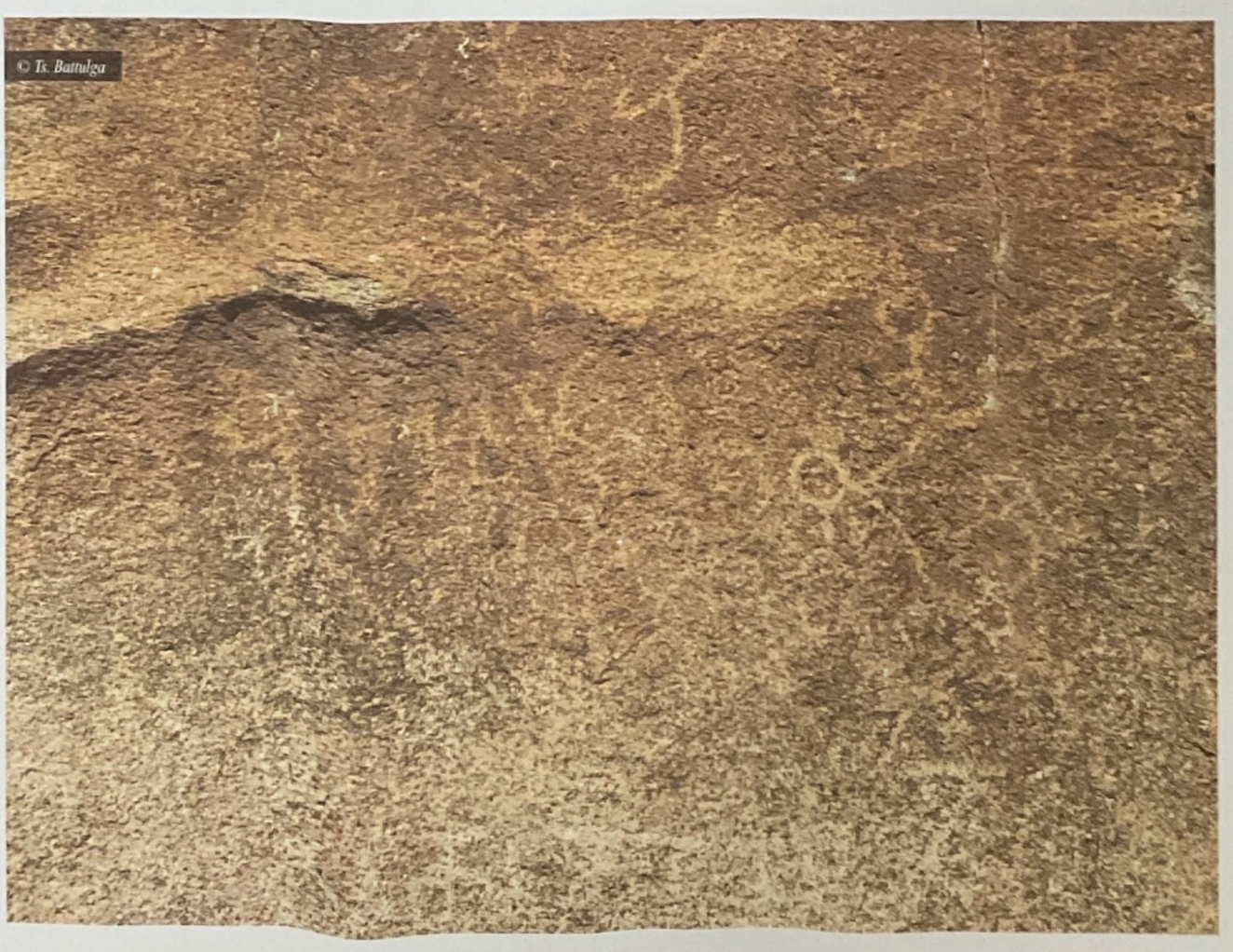

Дээд Цохиотын бичээс
The Deed Tsohiot Inscription

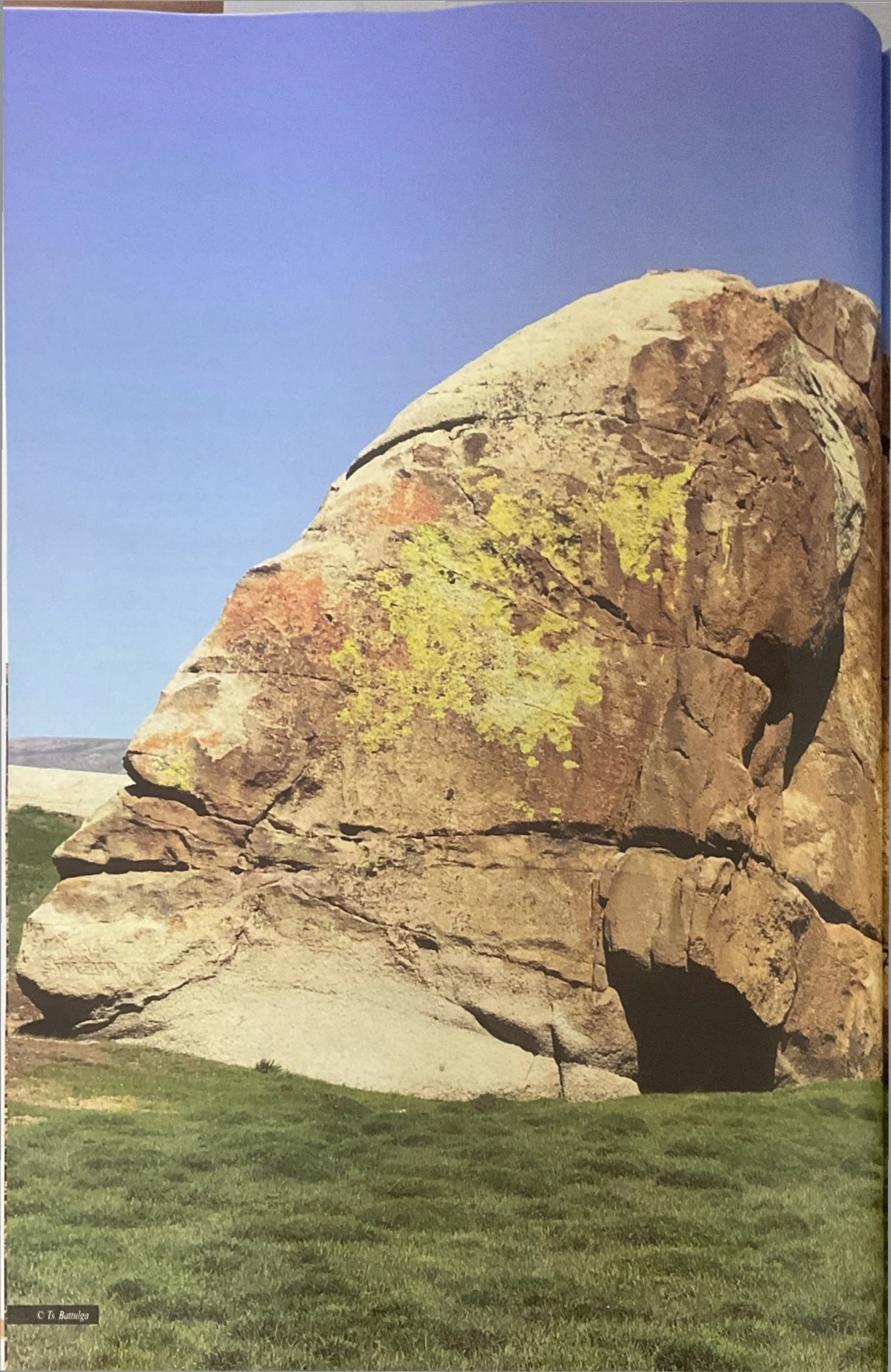
Цохиотын бичээс / The Tsokhiot Inscriptions

Дунд Цохиотын I бичээс / The Dund Tsokhiot Inscription – I

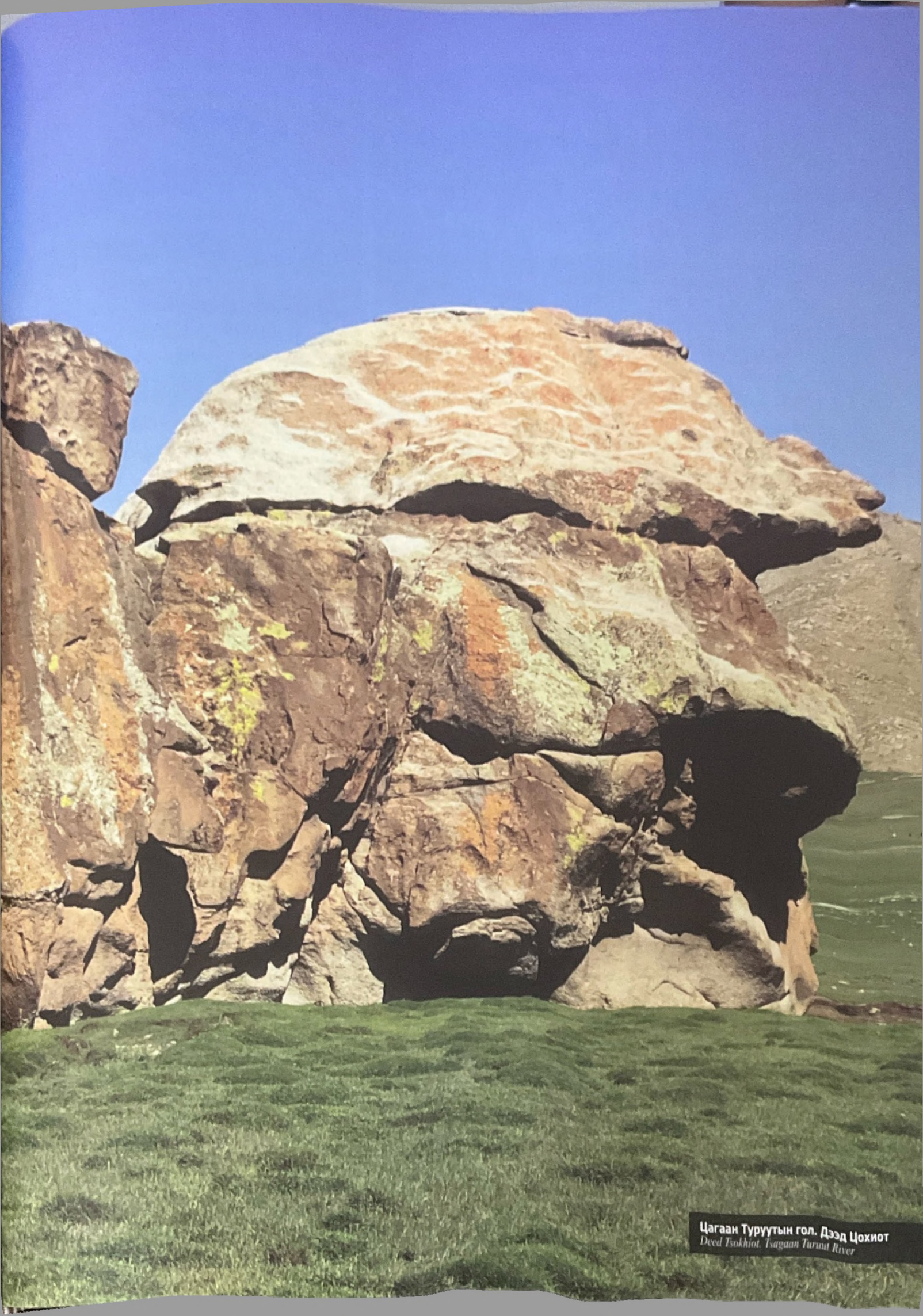
Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Цагаан Туруутын гол. Дунд Цохиот. Dund Tsokhiot. Tsagaan Turuut River. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2018. Г.Батболд 2018. Batbold Gonchig
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Цагаан Туруутын гол. Дунд Цохиот. Dund Tsokhiot. Tsagaan Turuut River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~ 4-6 см / ~ 4-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	10
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[1]
Үсгийн галиг / Transliteration	[p] YY č i : W L R T i
Үгийн галиг / Transcription	[apa?] yayčï olurtï
Орчуулга / Translation	[апа] Нумч суув / нутаглав. / [Apa] archer dwelled.

Дунд Цохиотын бичээс
The Dund Tsokhiot Inscription

© Ts. Battulga

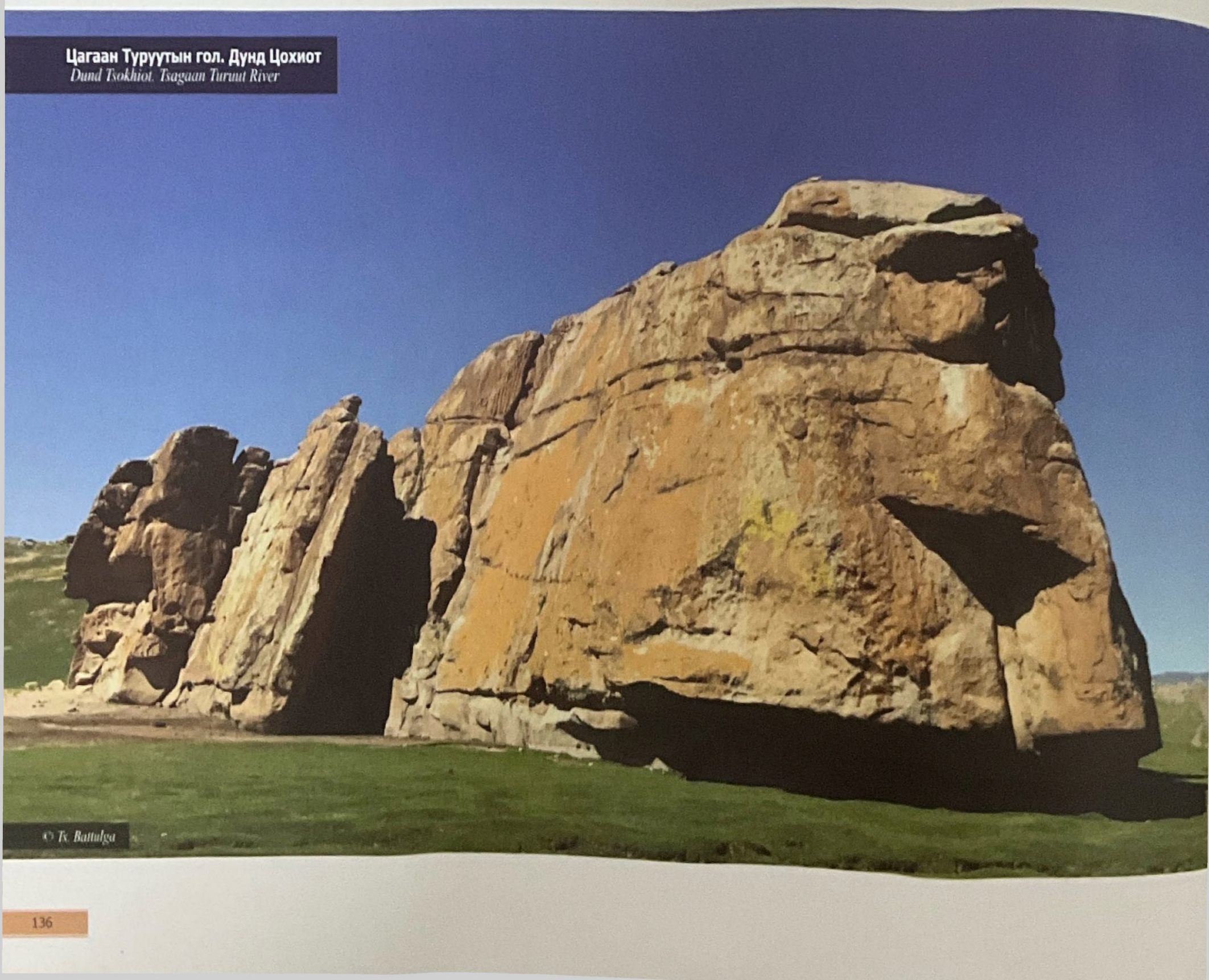
Цагаан Туруутын гол. Дээд Цохиот
Deed Tsokhiot. Tsagaan Turuut River

Цохиотын бичээс / The Tsokhiot Inscriptions

Дунд Цохиотын II бичээс / The Dund Tsokhiot Inscription – II

Байршил / Location	Баянхонгор аймаг. Галуут сум. Цагаан Туруутын гол. Дунд Цохиот. Dund Tsokhiot. Tsagaan Turuut River. Galuut soum. Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2018. Г.Батболд, Б.Анхбаяр 2018. Batbold Gonchig, Ankhbayar Batsuuri
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Цагаан Туруутын гол. Дунд Цохиот. Dund Tsokhiot. Tsagaan Turuut River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~ 4-6 см / ~ 4-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	10
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	… 𐱃𐰇𐰾𐰉𐰴[𐰾~𐰺]𐰇𐰾𐰃𐰾𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	Q W T B R [i~ŋ] Y W R G
Үгийн галиг / Transcription	qut bar [i~ŋ] yorïγ …
Орчуулга / Translation	Өлзий(тэй) хүр[-эгтүн] Аян зам… / Go blessed. The trip…

References: (*Баттулга Ц., Анхбаяр Б., et al. 2019*)

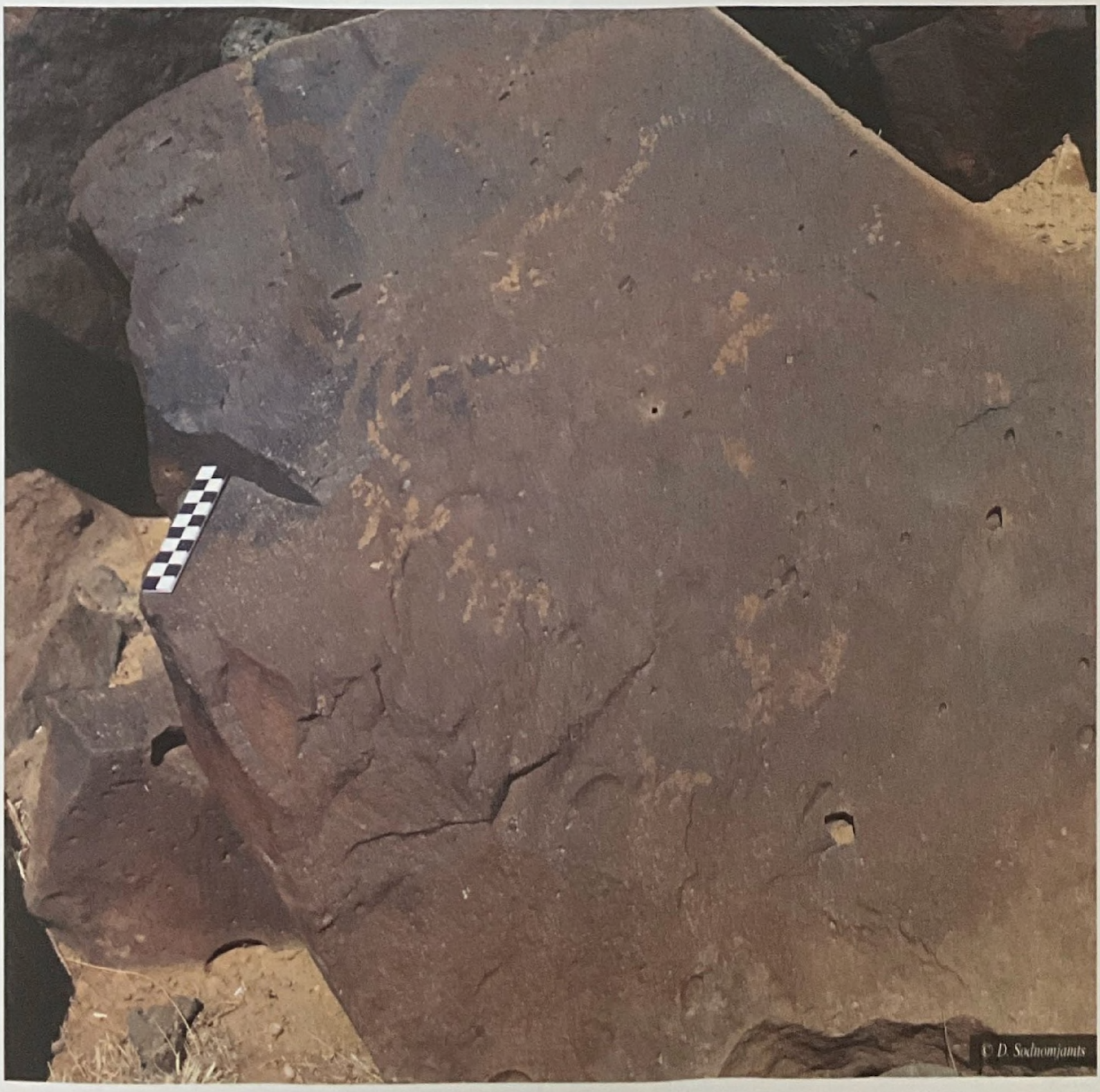

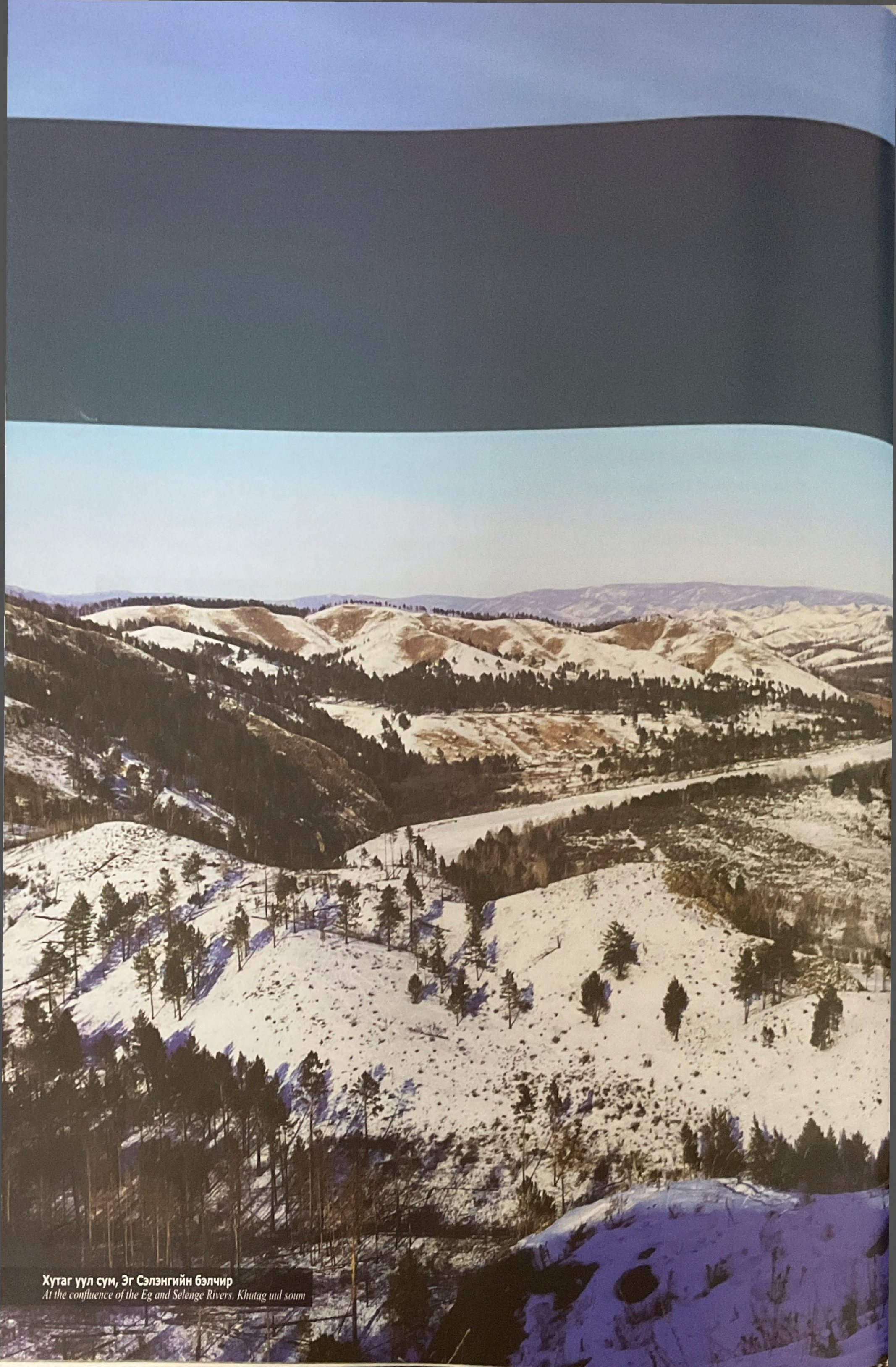
Цагаан Туруутын гол. Дунд Цохиот
Dund Tsokhiot. Tsagaan Turuut River

© Ts. Battulga

Зааны Ангалын бичээс / The Zaanii Angal Inscription

Байршил / Location	Баянхонгор, Өлзийт сум, Зааны Ангал. Zaanii Angal, Ölziit soum, Bayankhongor aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2020. З.Батсайхан, Д.Содномжамц 2020. Batsaikhan Zagd, Sodnomjamts Damchaabadgar
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Баянхонгор, Өлзийт сум, Зааны Ангал. Zaanii Angal, Ölziit soum, Bayankhongor aimag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / The on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4.5-5 см / 4.5-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰃𐰇𐰋𐰺
Үсгийн галиг / Transliteration	r ŋ s ü s
Үгийн галиг / Transcription	äriŋ (~iriŋ) süsi
Орчуулга / Translation	Нэхэгтүн цэргийг нь / Chase their army

Хутаг уул сум, Эг Сэлэнгийн бэлчир
At the confluence of the Eg and Selenge Rivers, Khutag uul soum

IV

БУЛГАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN BULGAN AIMAG

Булган аймгийн нутаг дэвсгэр нь Түрэг, Уйгурын хаант улс төвлөж байсан гол бүс нутаг мөн хэдий ч руни бичгийн дурсгал тун цөөн илэрсэн байна. Тус аймгийн нуттаас руни бичгийн таван дурсгал илэрснийг ангилж үзвэл,

Хадны бичээс – 3

Тахилын хавтангийн бичээс – 1

Метал – 1 буй ажээ.

Булган аймгийн нуттаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд он цагийн хувьд

Түрэгийн үе: Их Асгат (Хөл Асгат)-ын бичээс

Уйгурын үе: Ар Ханан, Гурвалжин уул, Хангидайн болон Алтан хүн бичээс холбогдоно.

Булган аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Алтан хүний бичээс
2. Ар Ханангийн бичээс
3. Гурвалжин уулын бичээс
4. Их Асгат (Хөл Асгат)-ын бичээс (I-II)
5. Хангидайн хадны бичээс
6. Сүүжийн дабааны бичээс

Despite the fact that being the main region of the Turkic and Uighur Khaganates were concentrated, relatively rare runic inscriptions were registered on the territory of Bulgan. The five runic inscriptions found in Bulgan aimag can be classified as follows:

- Inscription on the rock – 3
- Inscription on the slab – 1
- The Inscription on the metal good - 1.

And these inscriptions date back to the Ancient Turkic Period (*The Ikh Asgat (The Khöl Asgat) Inscription*) and Uighur Period (*The Arkhanan Inscription, The Gurvaljin Uul Inscription, The Khangidai Khad Inscription and The Inscription of "Golden Man"*).

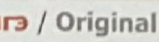
The Runic Inscriptions in Bulgan Aimag

1. The Inscription of "Golden Man"
2. The Arkhanan Inscription
3. The Gurvaljin Uul Inscription
4. The Ikh Asgat (Khöl Asgat) Inscription
5. The Khangidai Khad Inscription
6. The Süüjiin Davaa Inscription

Дашинчилэн сум. Хангидайн хад
Khangidai Rock. Dashinchilen soum

"Алтан хүн (браектет)"-ий бичээс / The Inscription of 'Golden Man'

Байршил / Location	Булган аймаг. Бүрэгхангай сум. Их Дулаан уулын салбар. Өвгөнт, Үүдэнт. Övgönt, Üüdent. Ikh Dulaan Mountain. Büregkhangai soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1983. Д.Наваан. 1983. Navaan Dorjpalam
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Монгол банк Central Bank of Mongolia
Төрөл / Type	Металл эдлэл дээрх бичээс / Inscription on metal good plaque
Уншиж судалсан / Decoded by	1987. Б.Сумьяабаатар / 1987. Sumiyabaatar Baldandorj 1990. С.Г.Кляшторный / 1990. Kljashtornyj.S.G 2014. Ц.Баттулга / 2014. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	BWsT Bg
Үгийн галиг / Transcription	busat bäg
Орчуулга / Translation	Ариун ноён / Innocent *beg*

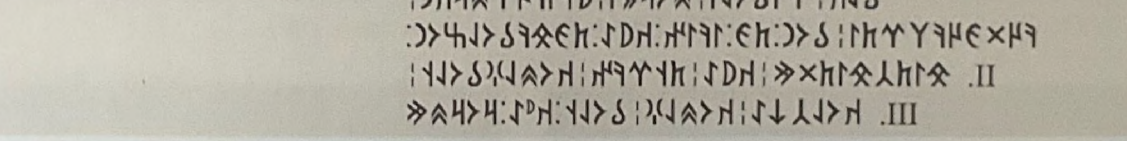
References: (Battulga Tsend 2016b; Klyaştorny S.G. 1993; Кляшторный С.Г. 2006a; Кляшторный С.Г., Савинов Д., and Шкода В. 1999; Кляшторный С.Г. et al. 1999; Наваан Д. and Сумьяабаатар Б. 1987)

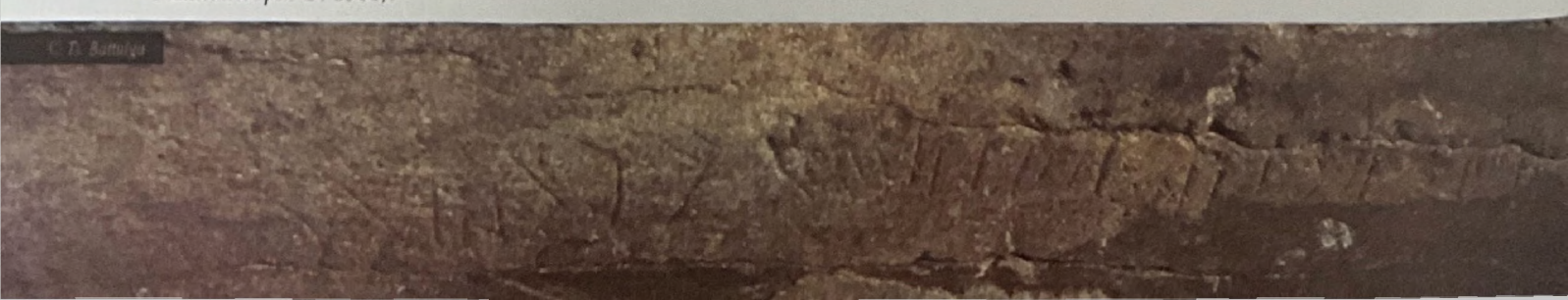
"Алтан хүн (браектет)"-ий бичээс
The Inscription of 'Golden Man'

Арханангийн бичээс / The Arkhanan Inscription

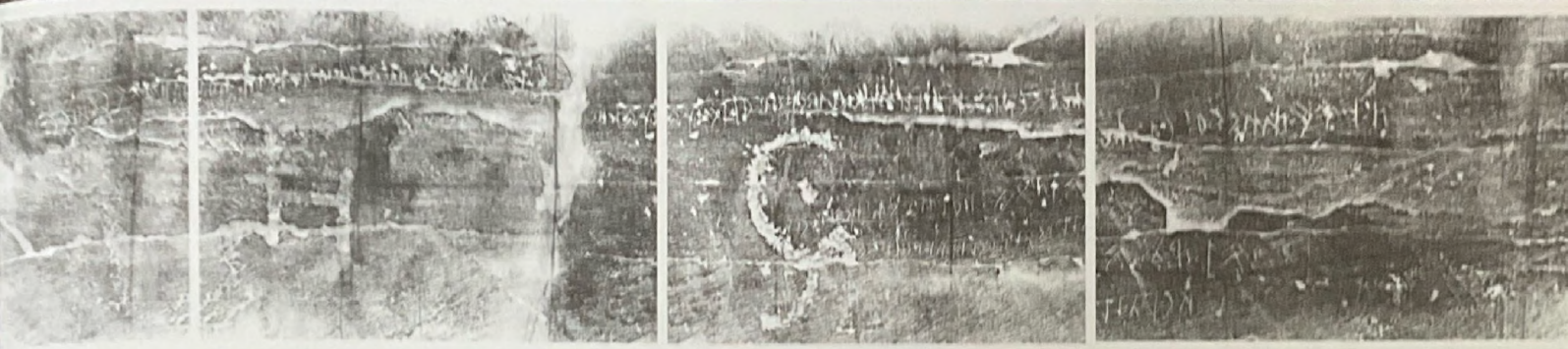
Байршил / Location	Булган аймаг. Хишиг-Өндөр сум. Ар Ханан уул. Ar Khanan Mountain. Khishig-Öndör soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	~1926-1930. Мэргэн гүн Мөнх-Очирын Гомбожав ~1926-1930. Gombojav Mönkh-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ар Ханан уул. Ar Khanan Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1964. Е.Трыярский / 1964. Tryjarsky.E 1980. С.Харжаубай / 1980. Harjaubai Sartkhoja 1990. С.Г.Кляшторный, Е.Трыярский / 1990. Kljashtornyj.S.G, Tryjarsky.E 2004. Ц.Баттулга / 2004. Battulga Tsend 2013. Ц.Баттулга, И.В.Кормушин / 2013. Battulga Tsend, Kormushin.I.V
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсгийн өндөр / Height of character	2 см / 2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	132
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	I. tŋrkn¦ QWnčY¦ yign¦BWTWR¦ irkn¦ BLQ ri BWLi¦ TWR-Di¦ Yŋi kül TRQN¦ kü dgü klrti¦ BWN tg ikin QYa¦ tg bk BWLzWN¦ II. bitč bitdm¦ QYa¦ tŋrkn¦QWTLGBWLŋ¦ III. QWL č uQa¦QWTLG¦BWLŋ¦ QYa¦RWRTm
Үгийн галиг / Transcription	I. täŋrikän qunčuy yigän butur irkin balïq eri bolï turdï yaŋi kül tarqan kü ädgü kälirti bun täg ikin qaya täg bäk bolzun II. bitič bitidim qaya täŋrikän qutluγ boluŋ III. qul ačuqa (ačoqa) qutluγ boluŋ qaya ururtum
Орчуулга / Translation	I. Тэнгэр болсон гүнж (-ийн) зээ Бутур иркин балгас (-ын) цэрэг болж суув. Шинэ Көл тархан чимээ сайн [сайн мэдээ Ц.Б] ирүүлэв. Үндэс мэт суулга. Хад мэт бэх болтугай. I. Passed away princess('s) cousin *Butur Irkin* became soldier of the city, and dwelled. New *Köl Tarqan* send a good news. Let it set as root. Wish you be strong as rock. II. Бичээч бичив, би. Хад тэнгэрхэн өлзийтэй болог. II. I, the writer wrote it. Bless Rocky Heaven. III. Боол Ачука (~Ачока) өлзийтэй болог. Хаданд цохиулав би. III. Bless servant *Ačoqa*. Engraved on the rock by me.

References: (Kljaštornyj G. and Tryjarski E. 1990; Rintchen B. 1968:37; Tryjarski E. 1965; Баттулга Ц. 2004a, 2005d:115–21; Баттулга Ц. and Кормушин И.В. 2013; Болд Л. 1990a:17–18; Гонгоржав Г. 1999a:203–4; Каржаубай С. 1980; Намнандорж О. 1966).

Ар Ханан үүл
Ar Khanan Mountain

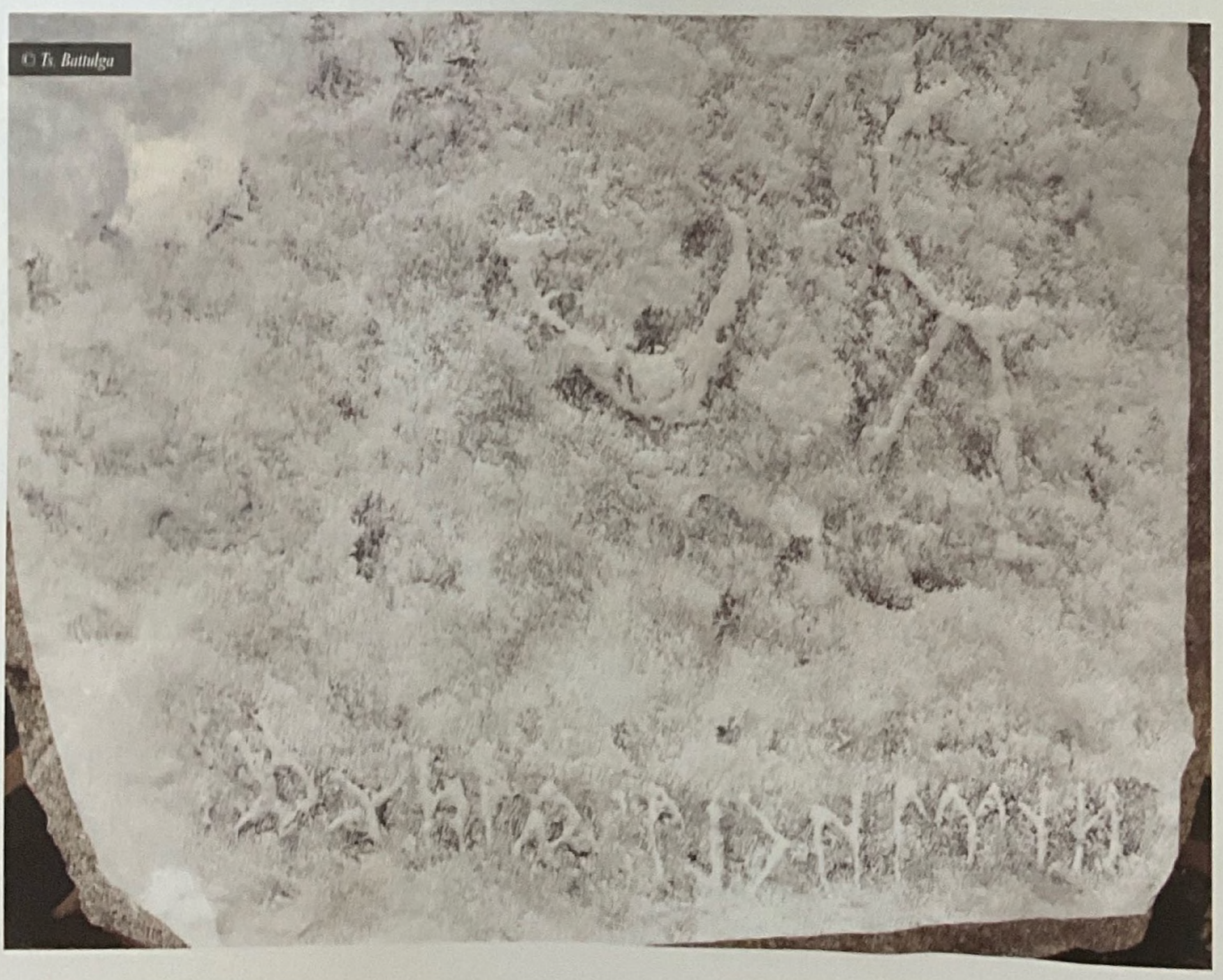

Гурвалжин уулын бичээс / The Gurvaljin Uul Inscription

Байршил / Location	Булган аймаг. Гурван булаг сум. Гурвалжин уул. Gurvaljin Mountain. Gurvanbulag soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	~1926-1930. Мэргэн гүн Мөнх-Очирын Гомбожав ~1926-1930. Gombojav Mönkh-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Гурвалжин уул. Gurvaljin Mountain.
Төрөл / Type	Чулууны бичээс / Inscription on stone
Уншиж судалсан / Decoded by	1934. А.Н.Самойлович / 1934. Samoylovich.A.N 1969. Б.Базылхан / 1969. Bazylkhan Bukhat 1978. С.Г.Кляшторный / 1978. Kljashtornyj.S.G
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	7-9 см / 7-9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	13
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰚𐱅𐰇𐰼𐰺:𐰃𐰉𐰇𐰾𐰉𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	t ŋ r i Q W L i : b i t d m :
Үгийн галиг / Transcription	teŋri qulï bitidim
Орчуулга / Translation	Тэнгэрийн боол нь бичив би Servant of the Heaven, I wrote [*it*].

References: (Hüseyin Namık Orkun 1938:163, 2011b; Rintchen B. 1968:37; Базылхан Б. 1969a; Баттулга Ц. 2005d:129–31; Болд Л. 1990a:23–24; Гонгоржав Г. 1999a:207; Кляшторный С.Г. 1978a:155, 2003b; Намнандорж О. 1966; Самойлович А.Н. 1934)

Гурван булаг сум. Гурвалжин уул
Gurvaljin Mountain. Gurvanbulag soum

Их Асгат (Хөл Асгат)-ын бичээс / The Ikh Asgat (Khöl Asgat) Inscriptions

Нэгдүгээр хавтангийн нүүр талын бичээс (A-I) / The Inscription on the front of the first plate (A-I)

Байршил / Location	Булган аймаг. Могод сум. Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat. Mogod soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1891. Н.Ядринцев, С.М.Дудин 1891. Yadrintsev N.M., Dudin S.M
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat.
Төрөл / Type	Тахилын хавтангийн бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов / 1894. Radloff.W.W 1938. Х.Н.Оркун / 1938. Orkun.H.N 1959. С.Е.Малов / 1959. Malov.S.E 1963. Н.Сэр-Оджав / 1963. Ser-Odjav Namsrai 1990. Л.Болд / 1990. Bold Luvsandorj 2005. Н.Напил / 2005. Napil Bazylkhan 2010. Т.Осава / 2010. Takashi Osawa 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсгийн өндөр / Height of character	3-5 см / 3-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~14+ II. 12 III. 12
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	… ᠬᠤᠨᠢᠨ᠋ᠠᠰᠤᠨ᠋ᠤ .I ᠢᠭᠠᠭᠠᠷᠭᠤᠨᠢᠮᠡᠷ .II ᠢᠭᠠᠭᠠᠨᠤᠨᠠᠭᠠᠷ .III
Үсгийн галиг / Transliteration	I. šnš kül TWDN insi... II. ygnirkn bdzms III. zGNz r GR bdzms
Үгийн галиг / Transcription	I. šanaš kül tudun inisi... II. yägän irkin bädizmiš III. azγan az är aγar bädizmiš
Орчуулга / Translation	I. *Оройн бичээс:* Шанаш (Хичээнгүй?) Көл тудуны дүү ину... I. *Šanaš Kül Tudun's* brother ... II. *Зүүн захын бичээс:* Йеген иркин урлажээ. II. *Yägän Irkin* crafted. III. *Баруун захын бичээс:* Азган Аз эр хүндэтгэлтэйгээр урлажээ. III. *Azgan Az* man crafted it with great honour.

References: (Hüseyin Namık Orkun 1938:107–23; Ōsawa T. 2010; Radloff W.W. 1894b:256–58; Rintchen B. 1968:34–36; Болд Л. 1990a:129, 1990c, 2006c; Малов С.Е. 1959:44–45; Намнандорж О. 1966:39; Радлов В.В. 1892:XV-1,2; XXXIV-1–3, 6;; Ринчен Б. 1979:72; Сэр-Оджав Н. 1963, 1970:43–46, 1977:141)

Нэгдүгээр хавтангийн нүүр талын бичээс (А-I)
The Inscription on the front of the first plate (A-I)

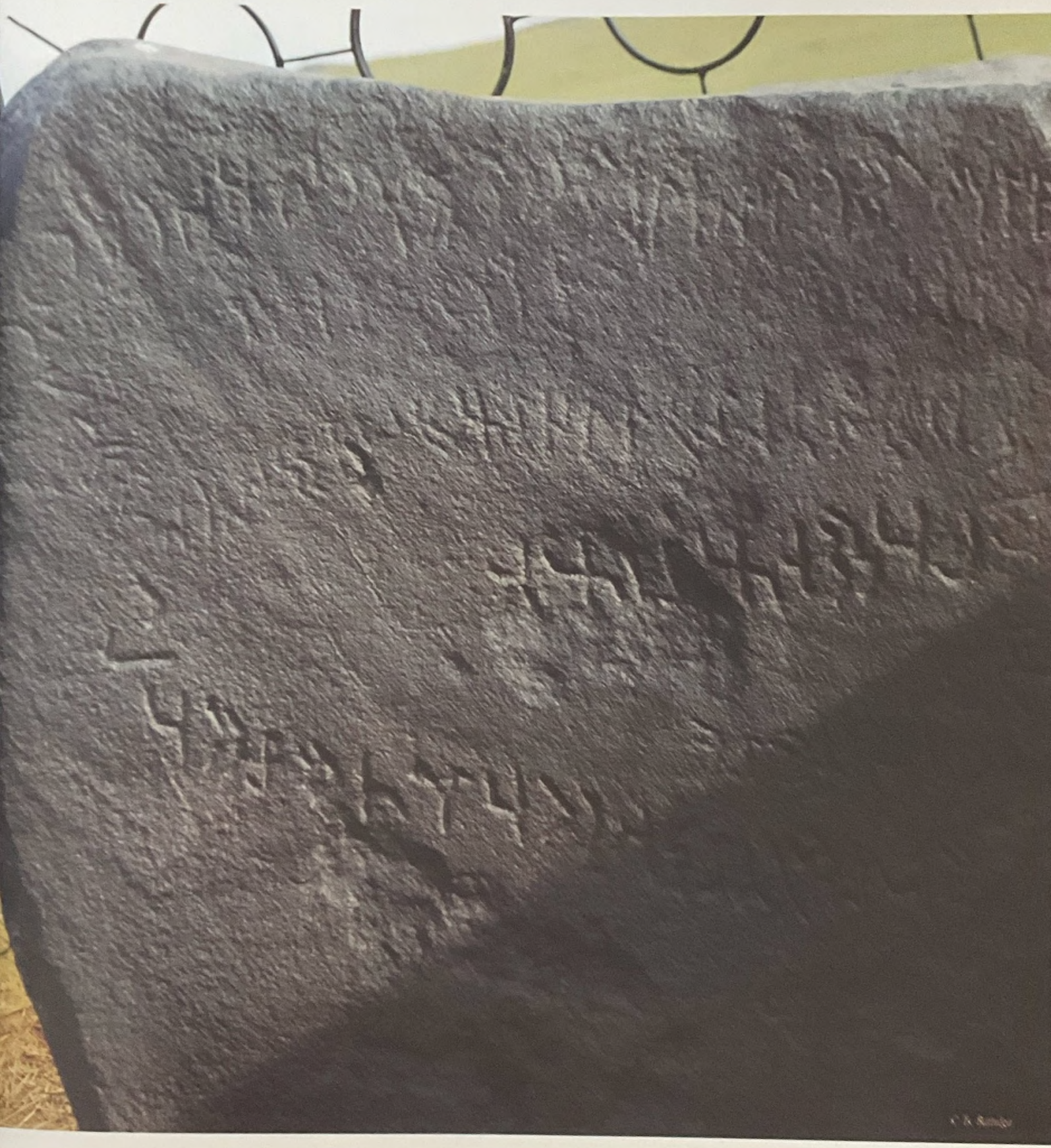

Их Асгат (Хол Асгат)-ын бичээс / The Ikh Asgat(Khöl Asgat) Inscriptions

Нэгдүгээр хавтангийн ар талын бичээс (A-II) / The Inscription on the back of the first plate (A-II)

Байршил / Location	Булган аймаг. Могод сум. Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat. Mogod soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1891. Н.Ядринцев, С.М.Дудин 1891. Yadrintsev N.M., Dudin S.M
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat.
Төрөл / Type	Тахилын хавтангийн бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов / 1894. Radloff.W.W 1938. Х.Н.Оркун / 1938. Orkun.H.N 1959. С.Е.Малов / 1959. Malov.S.E 1963. Н.Сэр-Оджав / 1963. Ser-Odjav Namsrai 1990. Л.Болд / 1990. Bold Luvsandorj 2005. Н.Напил / 2005. Napil Bazylkhan 2010. Т.Осава / 2010. Takashi Osawa 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	4-5.5 см / 4-5.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 62, II. 21, III. 9, IV. 20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II. III. IV.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ükül TWDN: insi LTWN TmGN TRQN YWGi WmDuQ üčn DRLTmza QLLma ülg WYRLG rms QLLma k II. WGLRi TWRGWL ylgk LQzn Yl III. BRDŋz a szŋ IV. DRLm čča SQNWR rtm a DRLm
Үгийн галиг / Transcription	I. kül tudun inisi altun tamγan tarqan yoγï umaduq üčün adrïltïmïz a aqlalma ölüg uyarlïγ ärmiš aqlalma äki II. oγul[l]arï turγul yälgäk laqzïn yïl III. bardïŋïz a siziŋä IV. adrïlma čača saqïnur ärtim a adrïlma
Орчуулга / Translation	I. Көл Тудуны дүү Алтан тамган тарханы хойллоголоогүй учир хагацалдав аа бид. Бүү эвдрэлц. Үхэл жамтай ажээ. Бүү эвдрэлц. Хоёр I. We got separated because we couldn't perform a funeral rite of *Kül Tudun*'s brother *Altan Tamgan Tarqan*. Don't fight with each other. Death is law of nature. Don't fight. Two II. хөвүүд нь Тургул Йелгек гахай жил III. очицгоосон та нар(-тай хамт) танайд II-III lads *Turgul Yelgek* arrived to you in the year of Pig (with you). IV. Бүү хагац. Бачууран санах байлаа би. Бүү хагац. IV. Don't separate. I would have been missing you desperately, don't seperate. ...

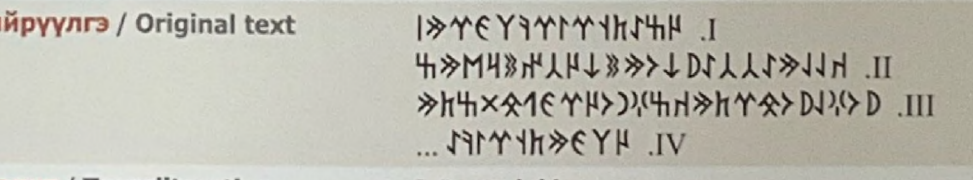
References: (Hüseyin Namık Orkun 1938:107–23; Ōsawa T. 2010; Radloff W.W. 1894b:256–58; Rintchen B. 1968:34–36; Болд Л. 1990a:129, 1990c, 2006c; Малов С.Е. 1959:44–45; Намнандорж О. 1966:39; Радлов В.В. 1892:XV-1,2; XXXIV-1–3, 6;; Ринчен Б. 1979:72; Сэр-Оджав Н. 1963, 1970:43–46, 1977:141)

Нэгдүгээр хавтангийн ар талын бичээс (А-II)
The Inscription on the back of the first plate (A-II)

Их Асгат (Хөл Асгат)-ын бичээс / The Ikh Asgat(Khöl Asgat) Inscriptions

Тахилын хоёрдугаар хавтангийн бичээс / The Inscription on the second plate

Байршил / Location	Булган аймаг. Могод сум. Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat. Mogod soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1891. Н.Ядринцев, С.М.Дудин 1891. Yadrintsev N.M., Dudin S.M
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Их Асгат. Хөл Алгатайн хонхор. Khöl Algatain Khonkhor. Ikh Asgat.
Төрөл / Type	Тахилын хавтангийн бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	1894. В.Радлов / 1894. Radloff W.W 1938. Х.Н.Оркун / 1938. Orkun.H.N 1959. С.Е.Малов / 1959. Malov S.E 1963. Н.Сэр-Оджав / 1963. Ser-Odjav Namsrai 1990. Л.Болд / 1990. Bold Luvsandorj 2005. Н.Напил / 2005. Napil Bazylkhan 2010. Т.Осава / 2010. Takashi Osawa 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	4-6 см / 4-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 14 II. 22 III. 23 IV. ~10+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 .I .II .III IV
Үсгийн галиг / Transliteration	I. üza tŋri rklg rms II. QLLma čč a (?) Y uQ WmDuQ üčn DRLTmz III. YWGLYW brtm QzGNW örgp bdztm IV. ülgm tŋrika ...
Үгийн галиг / Transcription	I. üzä täŋri ärklig ärmiš II. aqlalma čača (?) yoq umaduq üčün adrïltïmïz III. yoγlayu bärtim qazγanu örgip bädiztim IV. ülügim täŋrikä ...
Орчуулга / Translation	I. Дээд тэнгэр сүр хүчтэй ажээ. I. The Heaven above is mighty./ II. Бүү эвдрэлц. Бачууран (?)хойллоголж чадаагүй учир хагацалдав бид. II. Don't fight with each other. We got seperated because we couldn't perform a funeral rite. III. Хойллоголов би. Бүтээлгэн цогцлоож урлуулав би. III. I performed a funeral rite. I got them created and crafted it. IV. Хувь заяа минь тэнгэрт ... IV. My destiny is in Heaven ...

Тахилын хоёрдугаар хавтангийн бичээс
The Inscription on the second plate

Хангидай хадны бичээс / The Khangidai Inscription

Байршил / Location	Булган аймаг. Дашинчилэн сум. Хангидайн хад. Khangidai Rock. Dashinchilen soum. Bulgan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	~1926-1930. Мэргэн гүн Мөнх-Очирын Гомбожав ~1926-1930. Gombojav Mönkh-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хангидайн хад. Khangidai rock.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1968. Б.Базылхан / 1968. Bazylkhan Bukhat 1975. С.Г.Кляшторный / 1975. Kljashtornyj.S.G 1979. М.Шинэхүү / 1979. Shinekhüü Maamdai 2006. Ц.Баттулга / 2006. Battulga Tsend 2008. Т.Осава, К.Сүзүки, Р.Мөнхтулга / 2008. Takashi Osawa, Suzuki Kosetsu, Mönkhtulga Rinchinkhorol 2009. Ц.Баттулга, И.В.Кормушин 2009. Battulga Tsend, Kormushin.I.V
Мөрийн тоо / Number of rows	8
Үсгийн өндөр / Height of character	1.2-2.5 см / 1.2-2.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 15, II. 20, III. 3, IV. 7, V. 9, VI. 12, VII. 6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II .III .IV .V .VI .VII
Үсгийн галиг / Transliteration	I. bg r tŋrknm QWT brŋ II. Bz QN WGLi tŋri učms bzzi III. QTï IV. WLG B[W]ŋa V. bg r tŋriknm VI. btdi (lg) TsGBLŋ VII. bg r lga
Үгийн галиг / Transcription	I. bägär / bäg är täŋrikänim qut bäriŋ II. baz qan oγlï täŋri učmïš bäzi äzi III. qatï IV. uluγ buŋ a V. bägär / bäg är täŋrikänim VI. bitidi älig tasïγ balaŋ VII. bägär / bäg är äligä

Орчүүлга / Translation

I. Бэгэр талийгч минь өлзий хайрла / тэнгэр болсон ноён эр минь өлзий өгтүн

I. Bless us dear soul of *Beger* / The lord man, heaven bless us

II. Баз ханы хүү тэнгэр хальжээ. Сандрал тэвдэл / Баз ханы хүү Тэнгэр хальжээ. Айдас хүйдэс

II. son of *Baz Qan* has passed away.. Fear, fright / Son of *Baz Qan* deceased to the Heaven. Fear, fright/ *Tängri*, the son of *Baz Qan* has passed away. Fear, fright

III. Хатуу / III. difficult

IV. их зовлон оо / IV. much suffering

V. Бэгэр талийгч минь / ноён эр тэнгэр болсон минь

V. dear soul of *Beger* / The lord man, Heaven

VI. Бичив [тэр]. Улсыг харийг холбогтун

VI. [someone] wrote / Let the foreign countries join together.

VII. Бэгэр улсаа (төрөө) / ноён эр улсаа(төрөө)

VII. *Beger* [his] state ... / The lord man [his] state

References: (*Rinchen B. 1968:37; Базылхан Б. 1968; Баттулга Ц. 2005d:75–76, 2006b; Баттулга Ц. and Кормушин И.В. 2009; Болд Л. 1990a:122–23; Кляшторный С.Г. 2006c:125; Намнандорж О. 1966; Шинэхүү М. 1979).*

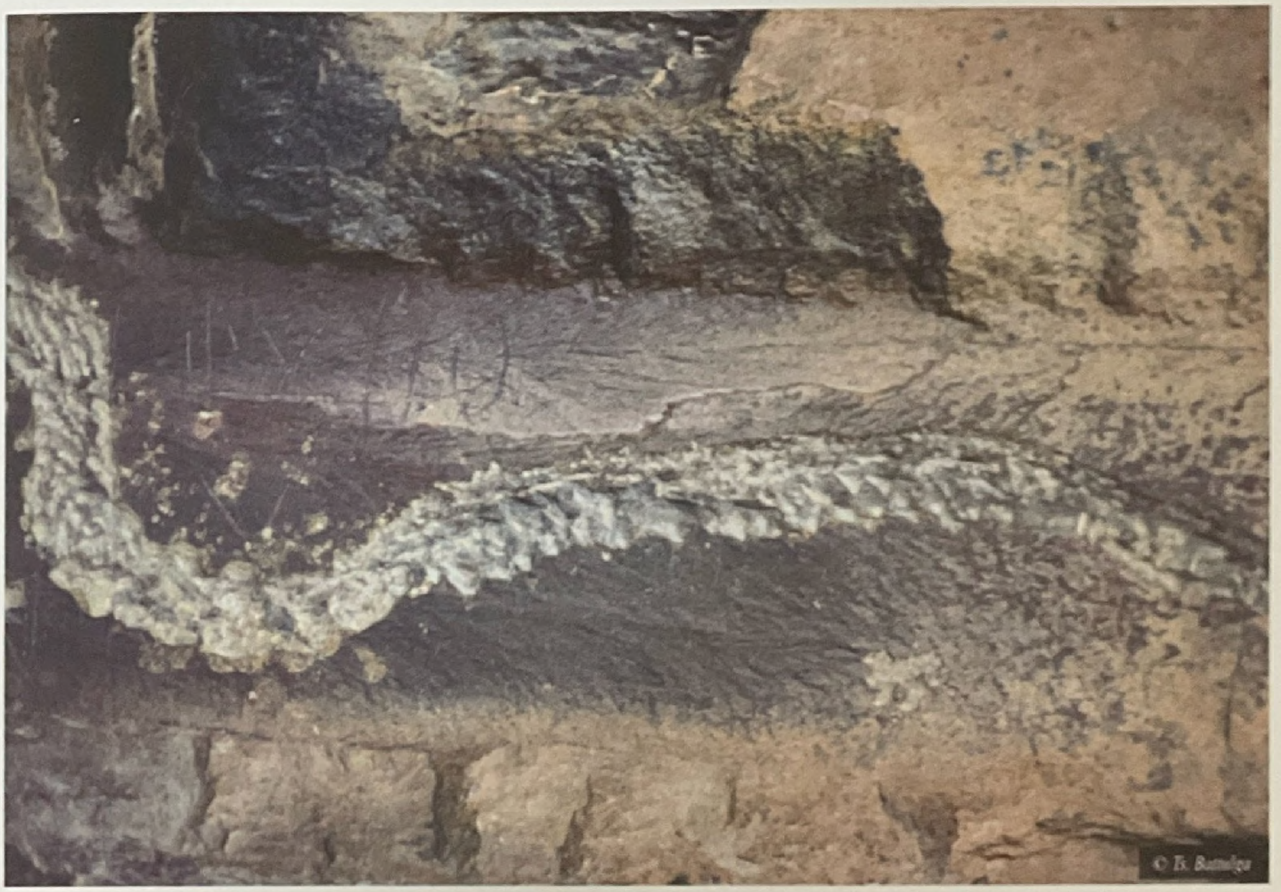

Хангидай хадны бичээс
The Khangidai Inscription

Хангидай хадны бичээс
The Khangidai Inscription

Хангидайн хад
Khangidai rock

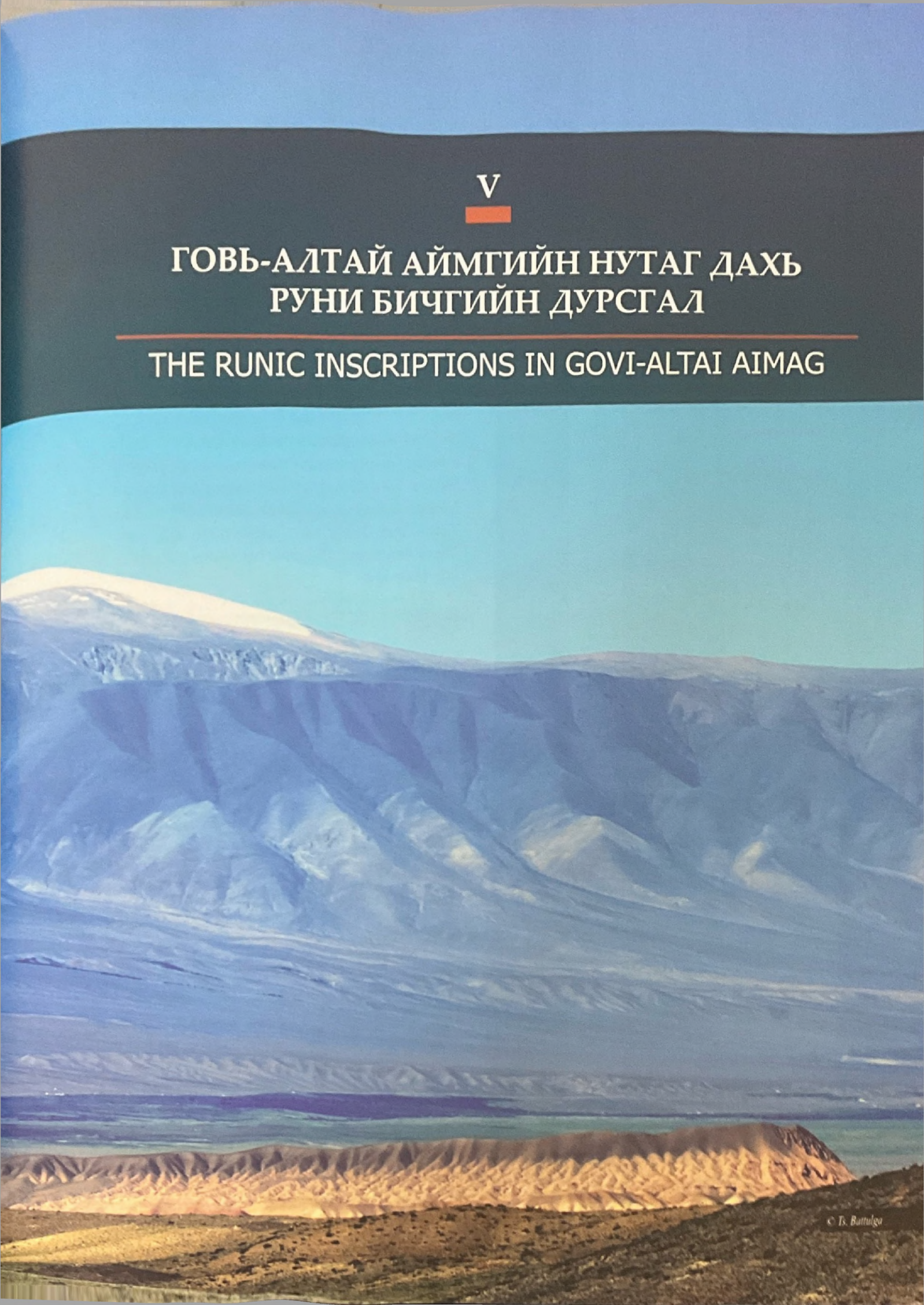

© Ts. Battulga

Дарви уул
Darvi Mountain

V

ГОВЬ-АЛТАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN GOVI-ALTAI AIMAG

Монгол улсын баруун хязгаар, Алтайн уулс, говь хосолсон газарзүйн өвөрмөц хэв шинж бүхий энэ нутгаас руни бичгийн цөөнгүй дурсгал илэрсэн нь Монголын руни бичгийн судлалд чухал ач холбогдолтой сурвалж, судалгааны үнэ цэнэтэй эх хэрэглэгдэхүүн болсоор байгаа билээ.

Говь-Алтай аймгийн нутгаас илэрсэн руни бичгийн дурсгалууд баруун зүг зорчих төв зам буюу Өтүкэн уул, Орхон голын хөндийгөөс Бэшбалык хүрэх зам дагуу байх ба ихэвчлэн албан хэрэг, аян замын тэмдэглэлийн шинж чанартай, чур, тудун, урунгу зэрэг цолтон зорчиж өнгөрсөн, аян зам өлзийтэй байхыг бэлгэдэн ерөөсөн ерөөлийн үгстэй бичгийн дурсгалууд зонхилж байгаагаараа бусад аймгийн нутгаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалаас ялгарч байна.

Баруунш зорчих зам гэдэг нь эртний Түрэг, Уйгурын үед Орхоны хөндийгөөс Бэшбалык хот буюу их торгоны зам хүрэх гол замыг хэлж байгаа бөгөөд эртний тэрхүү замаар өнөө үед Монгол улсын нийслэл Улаанбаатар хотоос баруун аймаг зорчих автозам тавигдсан байна. Хэвтээ тэнхлэгийн уг зам Улаанбаатар → Өвөрхангай → Баянхонгор → Говь-Алтай → Ховд → Ховд аймгийн Булган сум (Хилийн боомт) → БНХАУ-ын хил хүрнэ. Баруунш зорчих их зам эрт үед Бэшбалык, Турфанд, өнөө үед ч Ховд аймгийн Булган сумын Тэх ишгэнт (Тай кишгэнт)-ийн боомтоор, өөрөөр хэлбэл, Булган голоор гарч цаашлан БНХАУ-ын Шинжаан Уйгурын өөртөө засах орны нийслэл Үрүмч хот хүртэл үргэлжилнэ.

Говь-Алтай аймгийн Бигэр сумын Бигэр нуурын орчим газар баруунш зорчих зам дагуу буудаллах, морь малаа амраах гол буудал нутаг, түшиц газар байсан бололтой.

Бигэр орчмоос илрүүлсэн руни бичгийн хэд хэдэн дурсгалууд ч үүнийг гэрчилж байна. Дамжин өнгөрөхдөө буудаллах газар нутаг нь гол устай, бэлчээр өвс сайтай байх шалгуур

So far, numerous runic inscriptions have been discovered in this unique geographical area, which combines the Gobi desert and the Altai Mountains of the western Mongolia. These inscription monuments are an important and valuable source and research material for the study of Mongolian runic inscription.

Runic inscriptions found in Govi-Altai aimag are located along the road to the west, i.e from the Ötükän mountain, Orkhon Valley to Beshbalyk, and mainly contain texts with official information or travel note and aspiration-prayers for the travellers. Moreover, these inscriptions have texts that states officials with degree of *Čur*, *Tudun* and *Uruŋu* travelled through this path. These differ from the runic inscriptions found in other aimags.

The road to the west is the main road from the Orkhon Valley to Beshbalyk, the Great Silk Road, during ancient Turkic and Uighur periods. Based on this ancient road, new road was constructed from Ulaanbaatar, the capital of Mongolia, to the western aimags. This horizontal road runs across several aimags: Ulaanbaatar → Övörkhangai → Bayankhongor → Govi-Altai → Khovd → Bulgan soum of Khovd aimag (Border area) border of the Republic of the China. The main road to the west, both ancient and modern, passes through the port of Tekh Ishgent (Thai Kishgent) in Bulgan soum, Khovd aimag, in other words, it crosses the Bulgan River and further runs to Urumqi, the capital of the Xinjiang Uighur Autonomous Region of China.

Apparently, the area near Biger Lake in Biger soum, Govi-Altai aimag, was the main camping and rest zones for horses and livestock. This is evidenced by a number of runic inscriptions found near Biger. It is clear that having river and pasture was the common criteria for choosing the place for camping. Most of Runic inscriptions discovered in the Govi-Altai aimag date back to the Uighur period.

хамгийн түрүүнд, эн тэргүүнд тавигдаж байсан нь лавтай.

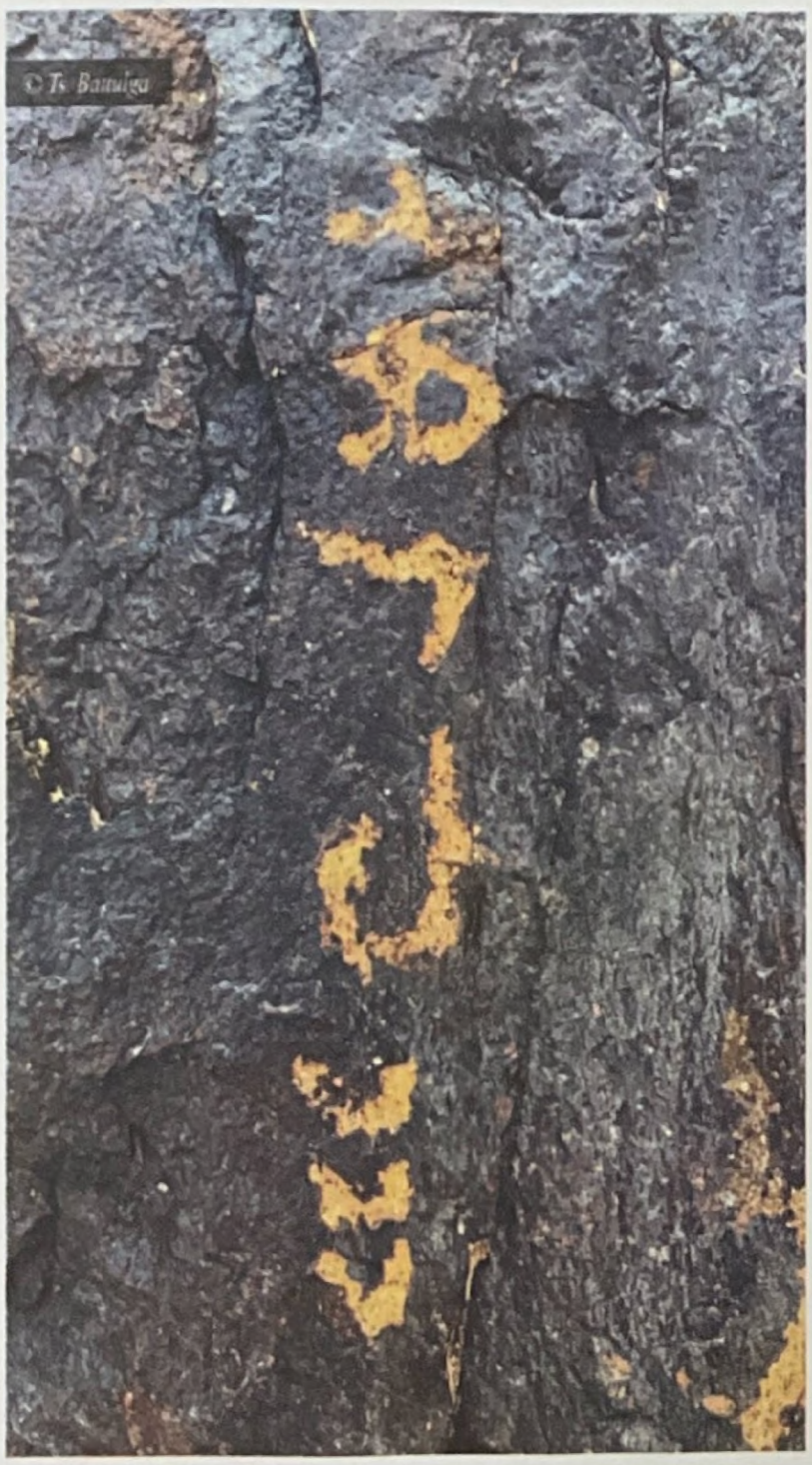
Говь-Алтай аймгийн нутгаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд он цагийн хувьд ихэвчлэн Уйгурын үед холбогдоно.

Говь-Алтай аймгийн нутгаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд:

1. Бигэрийн бичээсүүд (I-VI)
2. Алтан хадны бичээс (I-III)
3. Шаахарын бичээс (I-III)
4. Хулсана Амны бичээс
5. Давиртын бууцны бичээс (I-II)
6. Бугатын бичээс эдгээр болно.

The Runic Inscriptions in Govi-Altai Aimag

1. The Biger Inscriptions (I-VI)
2. The Altan Khad Inscriptions (I-III
3. The Shaakhar Inscriptions (I-III)
4. The Khulsana Am Inscription
5. The Davirtiin Buuts Inscriptions (I-II)
3. The Bugat Inscription

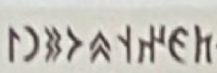
Бигэрийн IV бичээс
The Biger Inscription – IV

Шаахар толгойн бичээс
The Shaakhar Tolgoi Inscriptions

Алтан хадны бичээс / The Altan Khad Inscriptions

Алтан хадны I бичээс / The Altan Khad Inscription – I

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2001. Н.Батзаяа 2001. Batzaya Namsrai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend 2006. Ц.Баттулга / 2006. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	11-20 см / 11-20 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 11 II. 5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. l b t g n ŋ T W D N i II. Y W R T i
Үгийн галиг / Transcription	I. äl bitigniŋ tudunï II. yortï
Орчуулга / Translation	I. Улс (төр)[-ын] бичгийн тудун ину I. Clerk *Tudun* of the State II. зорчив. II. travelled.

References: (*Баттулга Ц. 2005а, 2006а*).

Алтан хадны бичээс / The Altan Khad Inscriptions

Алтан хадны II бичээс / The Altan Khad Inscription – II

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2005. Ц.Баттулга 2005. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend 2006. Ц.Баттулга / 2006. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	12-19 см / 12-19 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5 II. 5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II
Үсгийн галиг / Transliteration	1. č ük Q W T 2. L G B WL ŋ
Үгийн галиг / Transcription	1. äčük qut 2. luγ boluŋ
Орчуулга / Translation	Эчүк(-т) өлзий хутаг оршиг / Let *Äčük* be blessed.

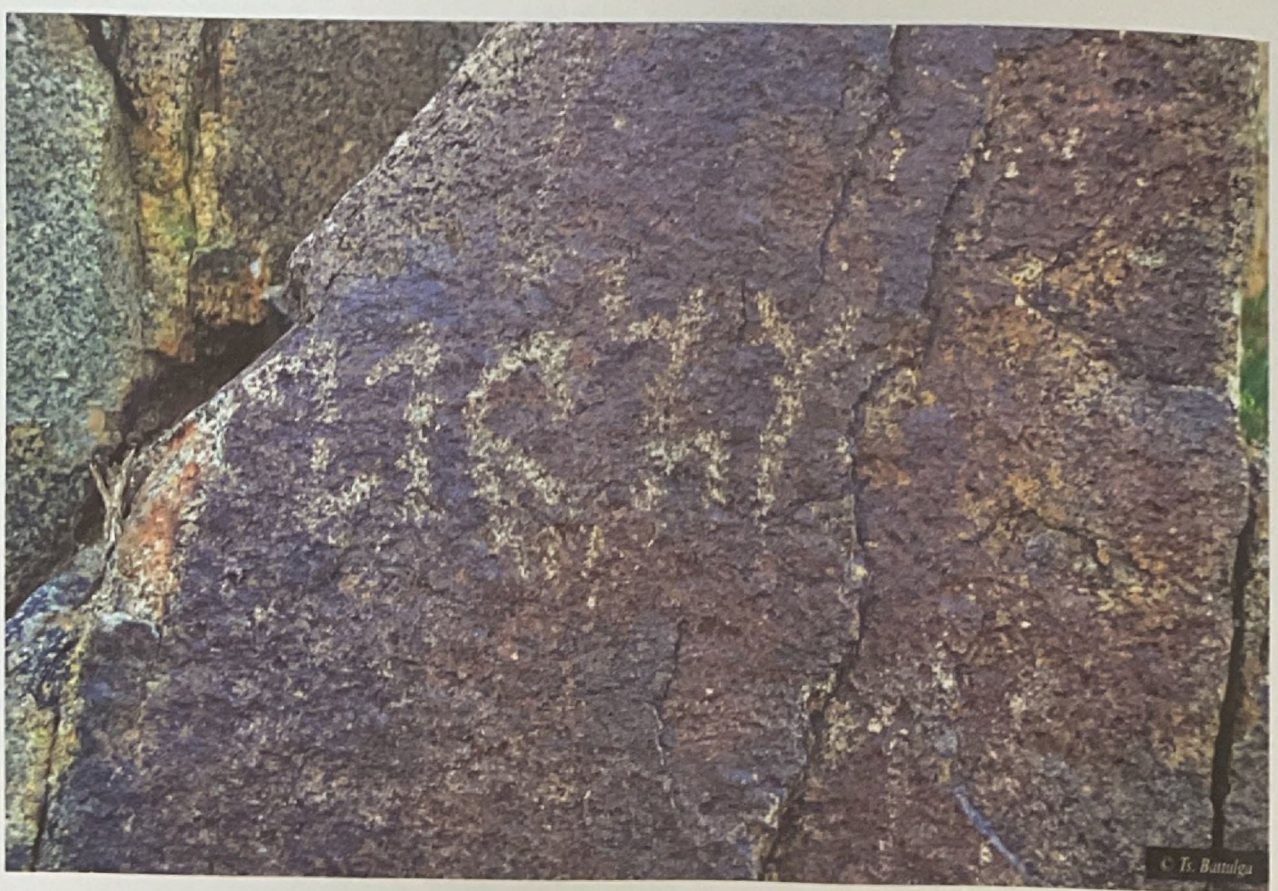
Бигэр сум. Алтан хадны бууц
Altan Khadnii Buuts. Biger soum

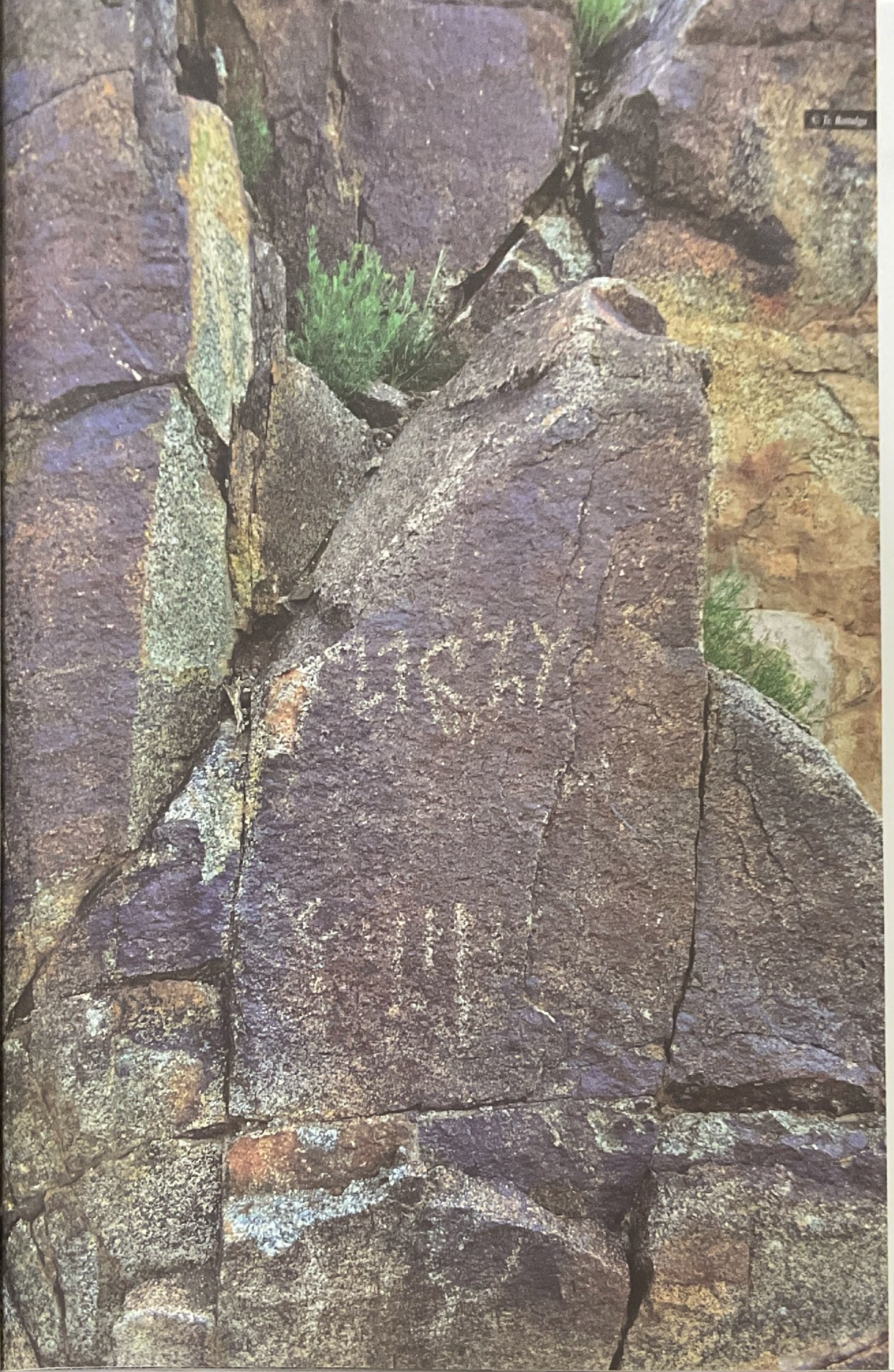

© Ts. Batulga

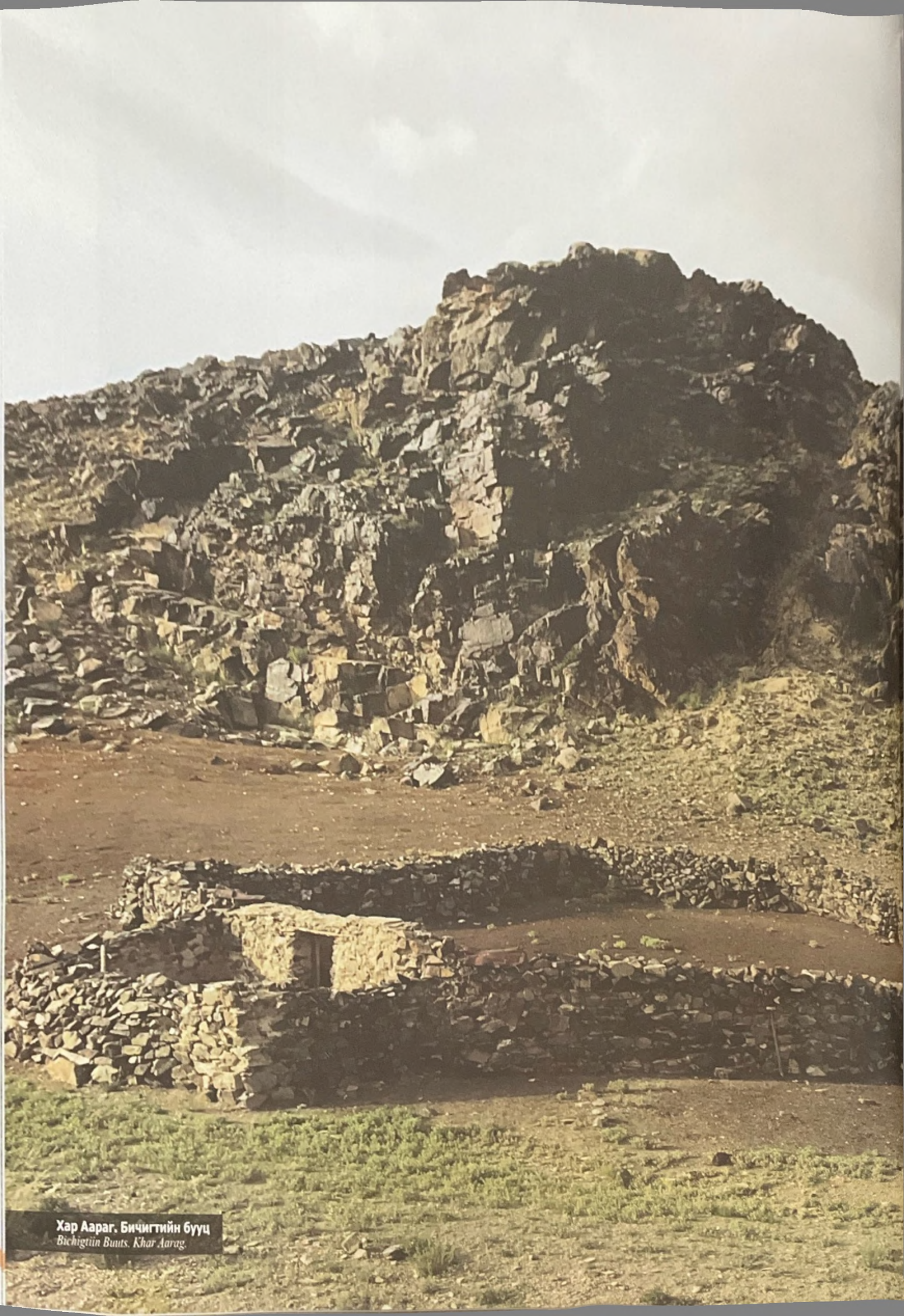
Алтан хадны бичээс / The Altan Khad Inscriptions

Алтан хадны III бичээс / The Altan Khad Inscription – III

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2005. Ц.Баттулга 2005. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Алтан хадны бууц. Altan Khadnii Buuts.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend 2006. Ц.Баттулга / 2006. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 7.5-8 см / 7.5-8 cm II. 14.5-10.5 см / 14.5-10.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5+ II. 3+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐰜𐰃 .I 𐰾𐰺𐰋 .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. lngpa II. Y G š
Үгийн галиг / Transcription	I. älänäg apa II. yaγïš
Орчуулга / Translation	I. Энлиг Апа I. *Eleneg* (*Ilinig*) Apa [Personal name] II. Өргөл / II. Offering

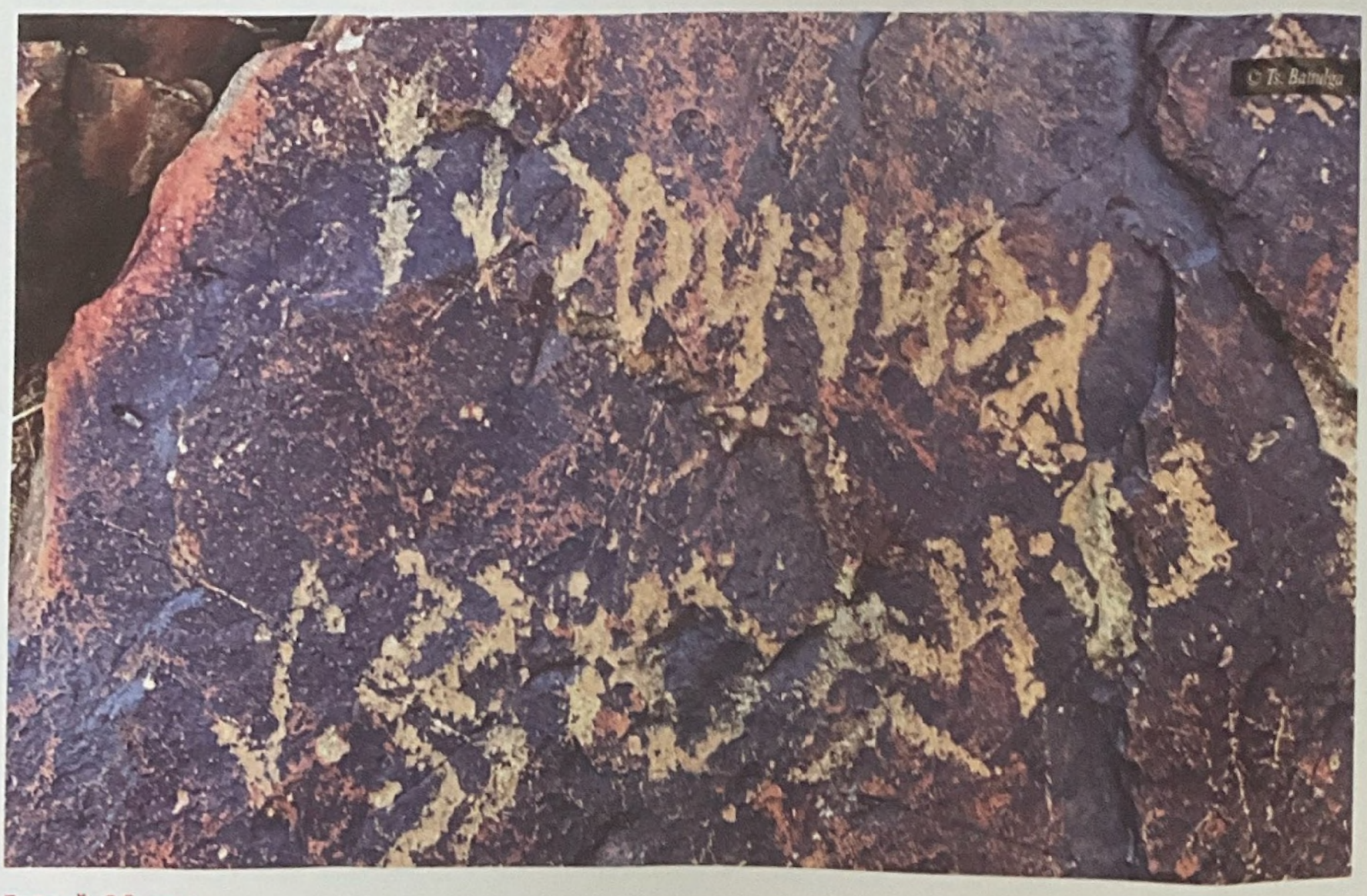
Хар Ааpаг. Бичигтийн бууц
Bichigtiin Buuts. Khar Aarag.

© Ts. Battulga

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн I бичээс / The Biger Inscription – I

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1969. М.Шинэхүү 1969. Shinekhüü Maamdai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1971. М.Шинэхүү / 1971. Shinekhüü Maamdai 1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 4.5-5.5 см / 4.5-5.5 cm II. 3-7 см / 3-7 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 9 II. 8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. čWRŋR YWLi II. WLRTWQDa
Үгийн галиг / Transcription	I. čur aŋar yolï II. olurtuqda
Орчуулга / Translation	I. Чур түүнд замыг / I. *Čur*, he has a path II. захирч бүхүйд / II. ... while ruled..... I-II. Чур тэдний замыг хамгаалж байх үед When Čur protects their path

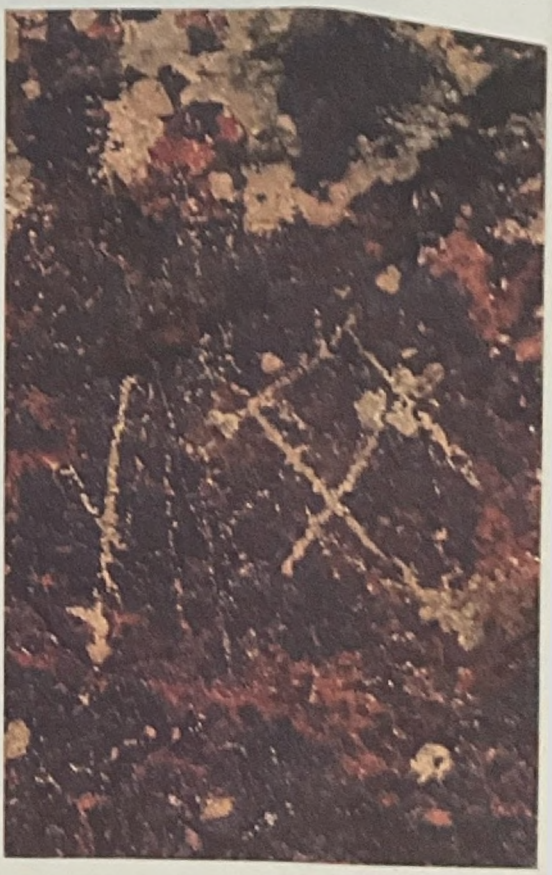
Бигэрийн I бичээс
The Biger Inscription – I

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн II бичээс / The Biger Inscription – II

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг, Бигэр сум, Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag, Biger soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1969, М.Шинэхүү 1969, Shinekhüü Maamdai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag,
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1971, М.Шинэхүү / 1971, Shinekhüü Maamdai 1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3-4.5 см / 3-4.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰃𐰋𐰆𐰴𐰇𐰚𐰉
Үсгийн галиг / Transliteration	b ŋ i l d ük m z
Үгийн галиг / Transcription	bäŋilädükmäz / bäŋi ilädükmäz
Орчуулга / Translation	Амар амгалан байлгахгүй тэд. / намайг илгээхгүй They didn't to leave us in peace. / [They] Didn't make me go (there)

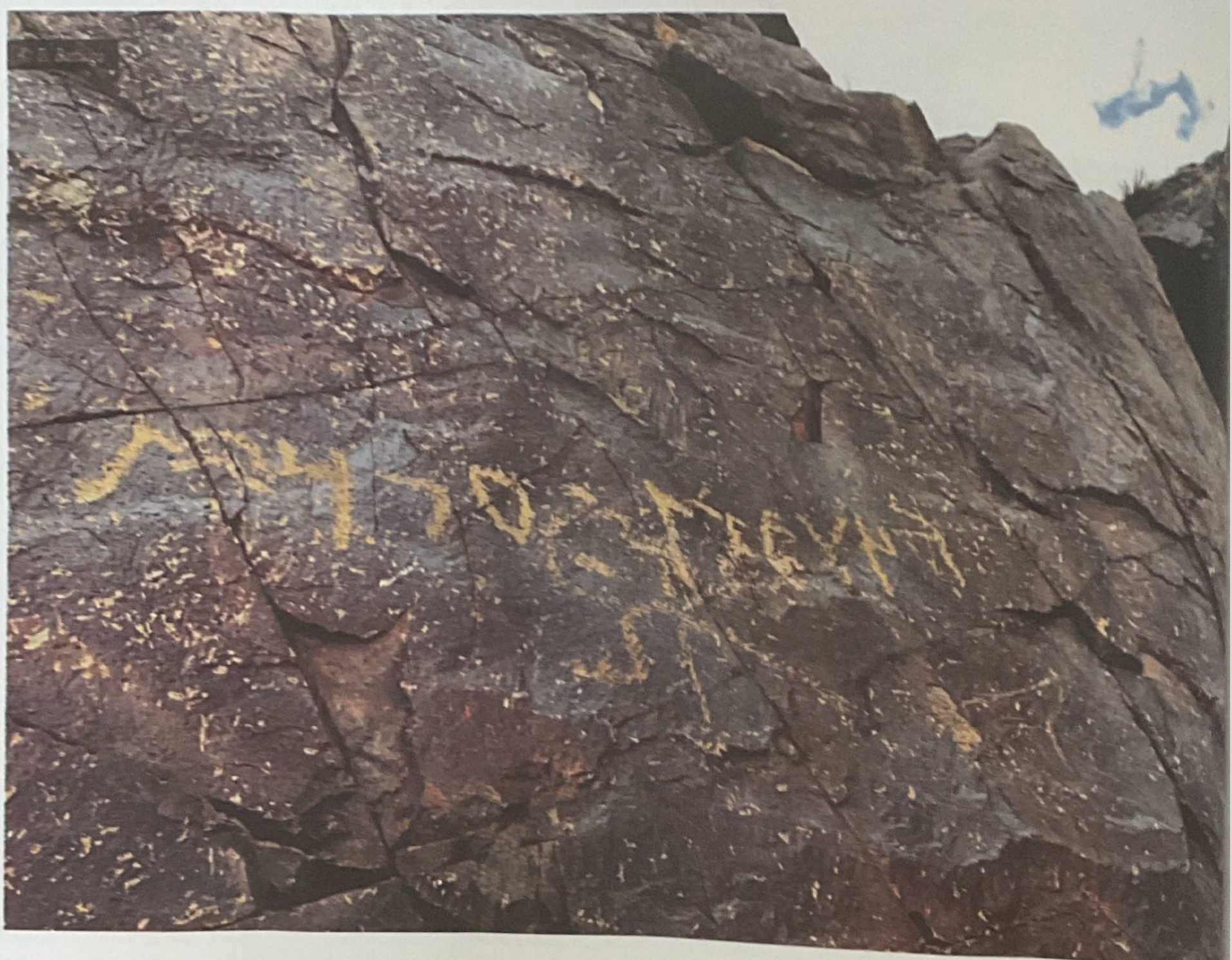

Бигэрийн II бичээс
The Biger Inscription – II

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн III бичээс / The Biger Inscription – III

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг, Бигэр сум, Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag, Biger soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1969, М.Шинэхүү. 1969, Shinekhüü Maamdai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	1971, М.Шинэхүү / 1971, Shinekhüü Maamdai 1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-6 см / 4-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰺𐰋𐰾𐰃𐰉𐰍𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	k ü l g N i Y W R T i
Үгийн галиг / Transcription	külüg anï yortï
Орчүүлга / Translation	Күлүг түүнийг илгээв (явуулав) / *Külüg* made him/her go

Бигэрийн III бичээс
The Biger Inscription – III

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн IV бичээс / The Biger Inscription – IV

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг, Бигэр сум, Хар Ааргаг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag, Biger soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1969, М.Шинэхүү. 1969, Shinekhüü Maamdai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Ааргаг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	1971, М.Шинэхүү / 1971, Shinekhüü Maamdai 1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1.5-3 см / 1.5-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰋𐰺𐰃𐰆𐱅
Үсгийн галиг / Transliteration	WN N B i b ŋ
Үгийн галиг / Transcription	unan abï biŋ
Орчуулга / Translation	[Авлахыг] зөвшөөрсөн ан нь мянга The game was bermitted in 1000 heads

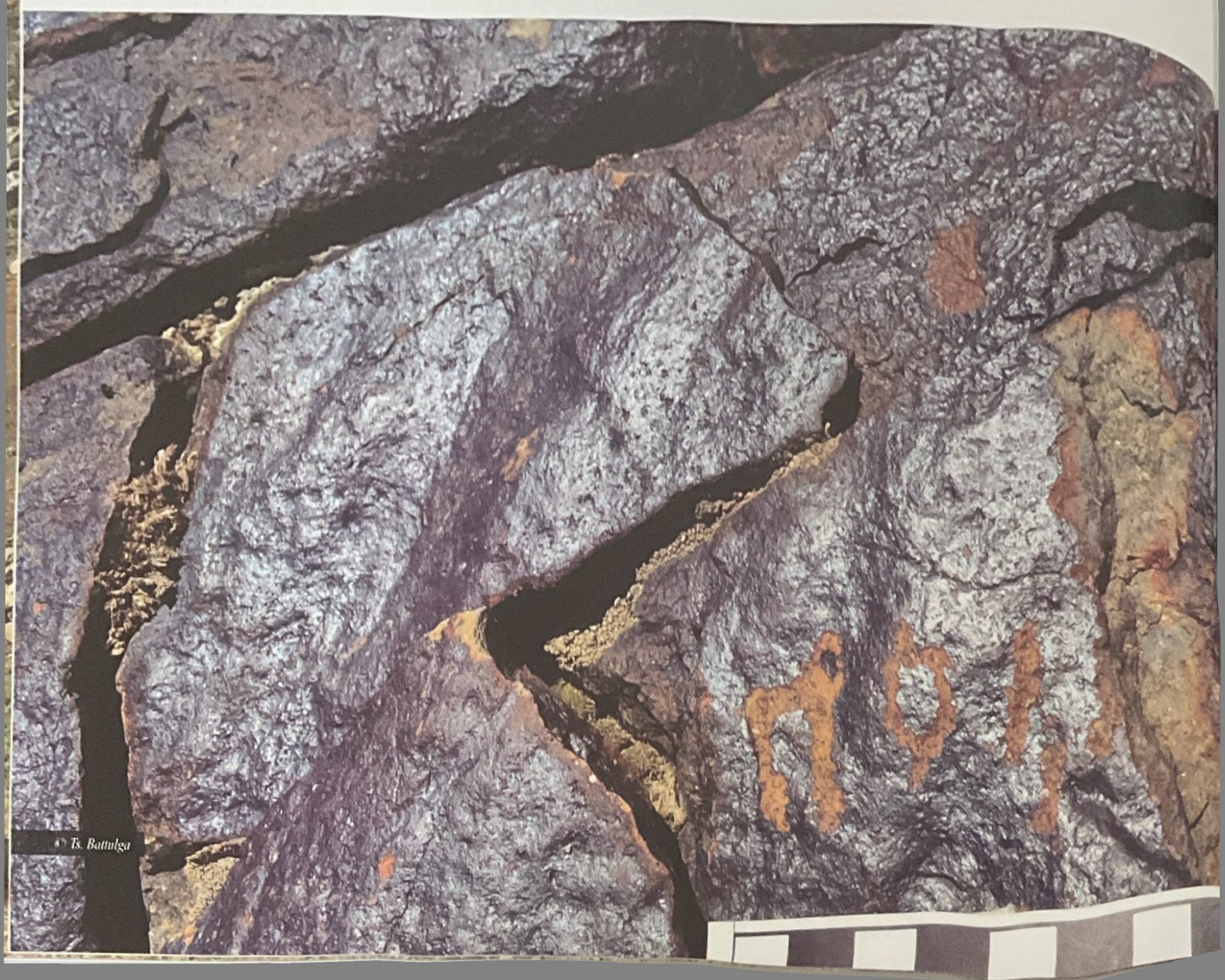

Бигэрийн IV бичээс
The Biger Inscription – IV

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн V бичээс / The Biger Inscription – V

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг, Бигэр сум, Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag, Biger soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997, Ц.Баттулга 1997, Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг, Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts, Khar Aarag,
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2-3 см / 2-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~3 +
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰇𐰺 ...
Үсгийн галиг / Transliteration	...GYQ
Үгийн галиг / Transcription	...γ ayqa / ...γ yaqa
Орчуулга / Translation	... -ыг сард / ... ыг зах / ... month ~ border?

© Ts. Battulga

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн VI бичээс / The Biger Inscription – VI

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997. Ц.Баттулга 1997. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock.
Уншиж судалсан / Decoded by	1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~3 см / ~3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	3
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰋𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	Y L m
Үгийн галиг / Transcription	yalïm
Орчуулга / Translation	Толигор (*хад*) / steep /*rock*/

Бигэрийн VI бичээс
The Biger Inscription – VI

Бигэрийн V бичээс
The Biger Inscription – V

Бигэрийн бичээс / The Biger Inscriptions

Бигэрийн VII бичээс / The Biger Inscription – VII

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бигэр сум. Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag. Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997. Ц.Баттулга 1997. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хар Аараг. Бичигтийн бууц. Bichigtiin Buuts. Khar Aarag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~10 см / ~10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	2
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	s Q
Үгийн галиг / Transcription	äsqa [~ešqa]
Орчуулга / Translation	Андад (нөхөрт) / to friend ~ to companion

References: (Battulga Tsend 2013; Баттулга Ц. 2008; Дашбадрах Д. 1999; Шинэхүү М. 1971)

Бигэрийн VII бичээс
The Biger Inscription – VII

Бигэр сум. Хар Аараг
Khar Aarag. Biger soum

© B. Bayar

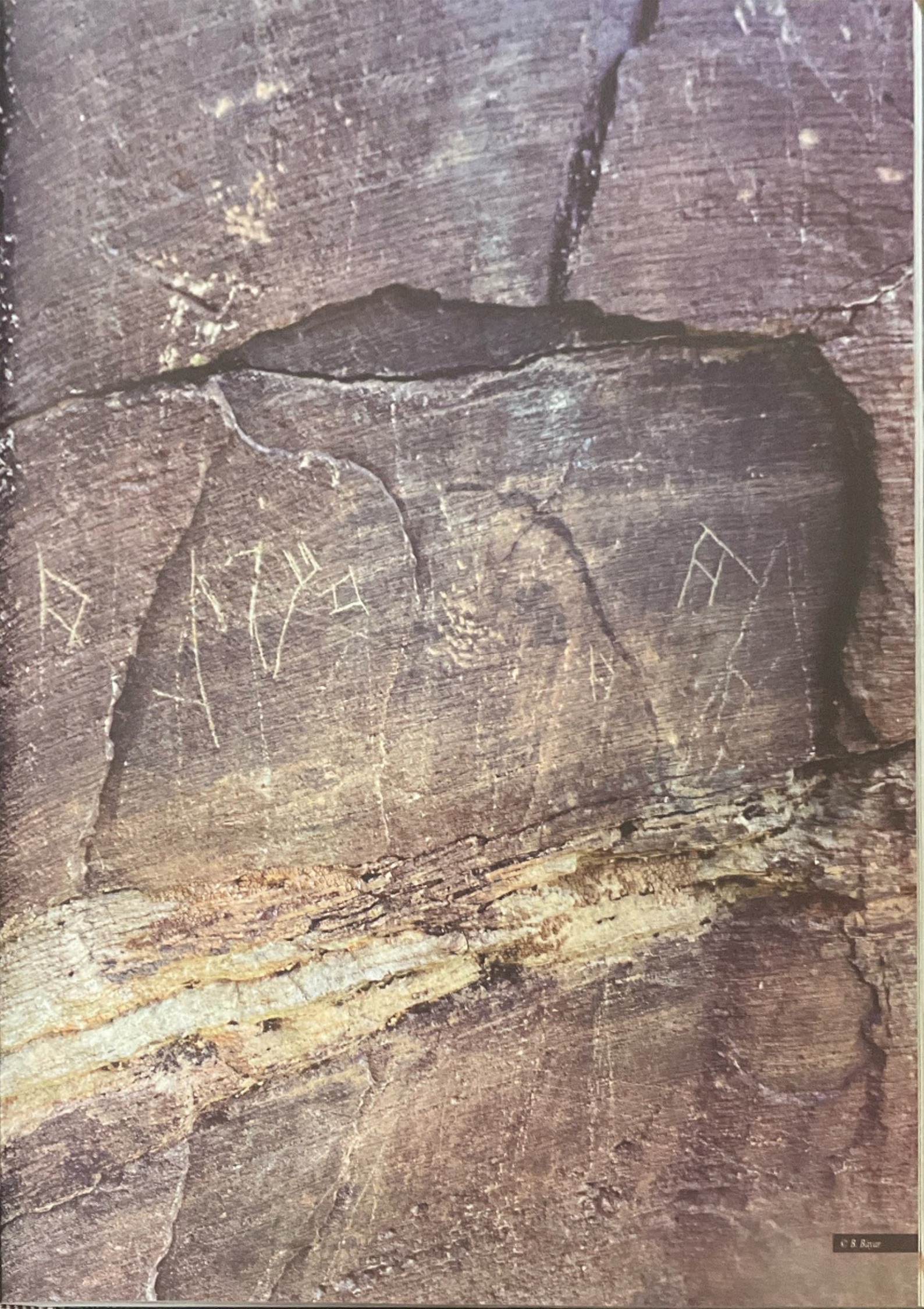
The Bugat
Inscription. Bugat soum

Бугатын бичээс / The Bugat Inscription

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Бугат сум. Бугат. Bugat. Bugat soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016. Б.Баяр, Н.Батболд 2016. Bayar Banzragch, Batbold Natsag
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бугат сум. Онгоцын хөндий. Ongotsiin khöndii. Bugat soum.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ц.Баттулга / 2017. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[𐰺𐰴𐰃]𐰀 𐰉𐰆𐰀 𐰀𐰀
Үсгийн галиг / Transliteration	bb bkpa b[itdm]
Үгийн галиг / Transcription	b b(äb äb?) bäk apa b[itidim]
Орчуулга / Translation	Бэк Апа б[ичив би]. / *Bäk Apa*, I wrote [*it*].

References: (*Баттулга Ц. 2017а*)

© B. Bauer

Тайшир сум. Бэрх уул. Давиртын бууц
Davirtiin Buuts. Berkh Mountain. Taishir soum

Давиртын бууцны бичээс / The Davirtiin Buuts Inscription

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Тайшир сум. Бэрх уул. Давиртын бууц. Davirtiin Buuts. Berkh Mountain. Taishir soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016. Б.Баяр, Н.Батболд 2016. Bayar Banzragch, Batbold Natsag
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бэрх уул. Давиртын бууц. Davirtiin Buuts. Berkh Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ц.Баттулга / 2017. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 7-10 см / 7-10 cm II. 3-5 см / 3-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. LPWRηW: YWRTi: QWTLGBWLη II. Y L m Q Y a
Үгийн галиг / Transcription	I. alp uruηu: yortï: qutluγ boluη II. yalïm qaya
Орчуулга / Translation	I. Баатар Урунгу зорчив. Өлзийтэй болог. I. *Alp* (Hero) *Urungu* passed through. Be blessed. II. Эгц (толигор) хад / II. Steep Rock

References: (*Баттулга Ц. 2016а; Идэрхангай Т. et al. 2017*)

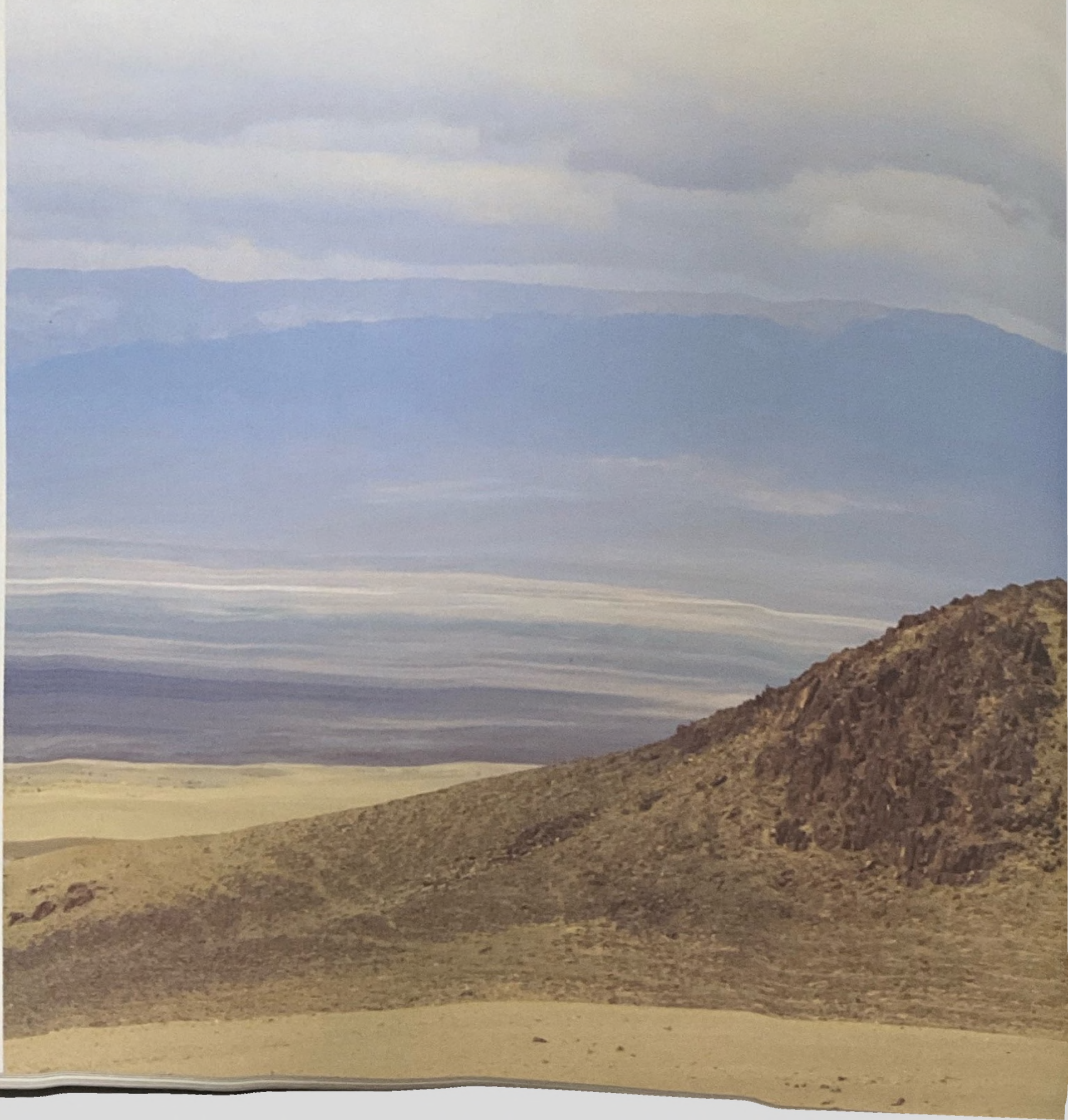

© Ts. Batpürga

Хөшөөт толгойн бичээс / The Köshööt Tolgoi Inscription

Байршил / Location	Говь- Алтай аймаг. Бигэр сум. Хөшөөт Толгой. Köshööt Tolgoi, Biger soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2020. Н.Батболд, Ц.Амгалантөгс, П.Алдармөнх 2020. Batbold Natsag, Amgalantögs Tsend, Aldarmönkh Pürev
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хөшөөт толгой. Köshööt Tolgoi
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2020. Ц.Баттулга / 2020. Ts.Battulga
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰍𐰃𐰺𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	T W ŋ R č
Үгийн галиг / Transcription	Tuŋrač ~ Toŋrač
Орчуулга / Translation	Тунрач ~ Тонгач / *Tuŋrač ~ Toŋrač* [Personal name]

References: (Ц.Баттулга, Н.Батболд, Хөшөөт толгойн бичээс, -Түрэг, Уйгур судлал 2020. Хэвлэлтэд)

© P. Aldarmönkh

© P. Aldarmönkh

Хулсана Амны бичээс / The Khulsana Am Inscription

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Эрдэнэ сум. Хулсана ам. Khulsana Am. Erdene soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2015. Б.Арьяажав 2015 Ariyajav Batchuluun
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Эрдэнэ сум. Хулсана ам. Khulsana Am, Erdene soum.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2015. Р.Мөнхтулга / 2015 Mönkhtulga Rinchinhorol 2016. Р.Мөнхтулга, Б.Арьяажав 2016 Mönkhtulga Rinchinhorol, Ariyajav Batchuluun
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰉𐰃𐰚𐰀
Үсгийн галиг / Transliteration	TWBRa
Үгийн галиг / Transcription	tobïra
Орчуулга / Translation	Тойр! / Go around!

References: (*Mönhtulga R. and Ariyajav B. 2016; Мөнхтулга Р. 2015, 2018e:72*)

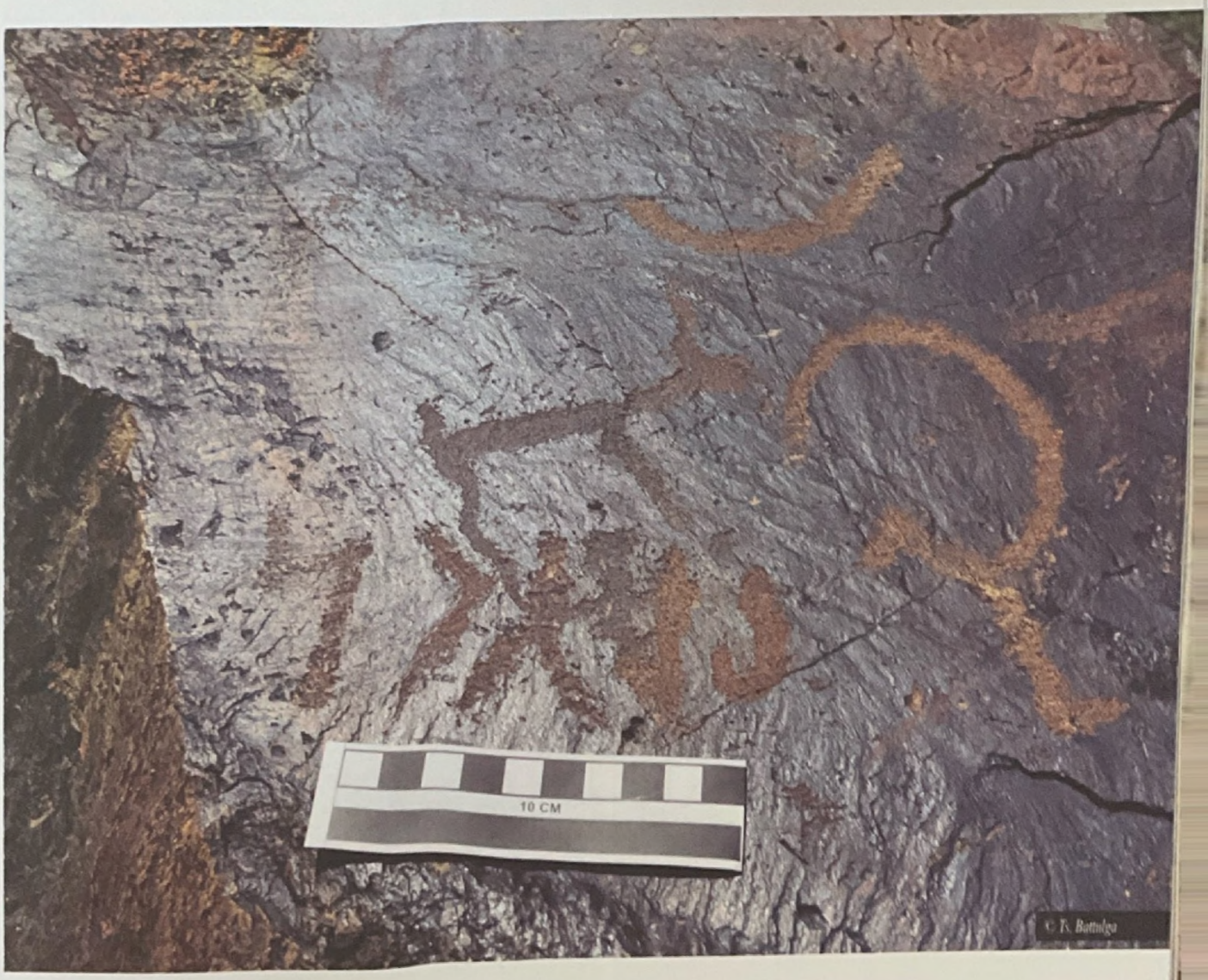

Шаахар толгойн бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscriptions

Шаахар толгойн I бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscription – I

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг, Чандмань сум, Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi, Chandmani soum, Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1996, Г.Гонгоржав, Г.Энхбат 1996, Gongorjav Gombojav, Enkhbat Galbadrakh
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2001, Ю.Болдбаатар / 2001, Boldbaatar Yündenbat
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-6.5 см / 4-6.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰉𐰇𐰋𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	BLčWR
Үгийн галиг / Transcription	bal čur
Орчуулга / Translation	Бал чур / *Bal Čur* [Personal name]

References: (Баттулга Ц. 2005k; Болдбаатар Ю. 2001; Гонгоржав Г. 1999b, Osman Mert. 2009)

Шаахар толгойн бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscriptions

Шаахар толгойн II бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscription – II

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Чандмань сум. Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi. Chandmani soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2000. Ц.Баттулга 2000. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2000. Ц.Баттулга / 2000. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	5-8 см / 5-8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	4
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐽆𐽀𐽂𐽃
Үсгийн галиг / Transliteration	šWGD
Үгийн галиг / Transcription	šoγd~soγd [sγwδ]?
Орчуулга / Translation	Согд ? / *Sogd* ?

Шаахар толгойн бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscriptions

Шаахар толгойн III бичээс / The Shaakhar Tolgoi Inscription – III

Байршил / Location	Говь-Алтай аймаг. Чандмань сум. Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi. Chandmani soum. Govi-Altai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2000. Ц.Баттулга 2000. Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шаахар толгой. Shaakhar Tolgoi.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2000. Ц.Баттулга / 2000. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	4
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰺𐰼
Үсгийн галиг / Transliteration	s s ŋü
Үгийн галиг / Transcription	äs äsäŋü
Орчуулга / Translation	Эс эсэн [Эсэн мэнд; Эрүүл саруул] / Safe and sound, healthy

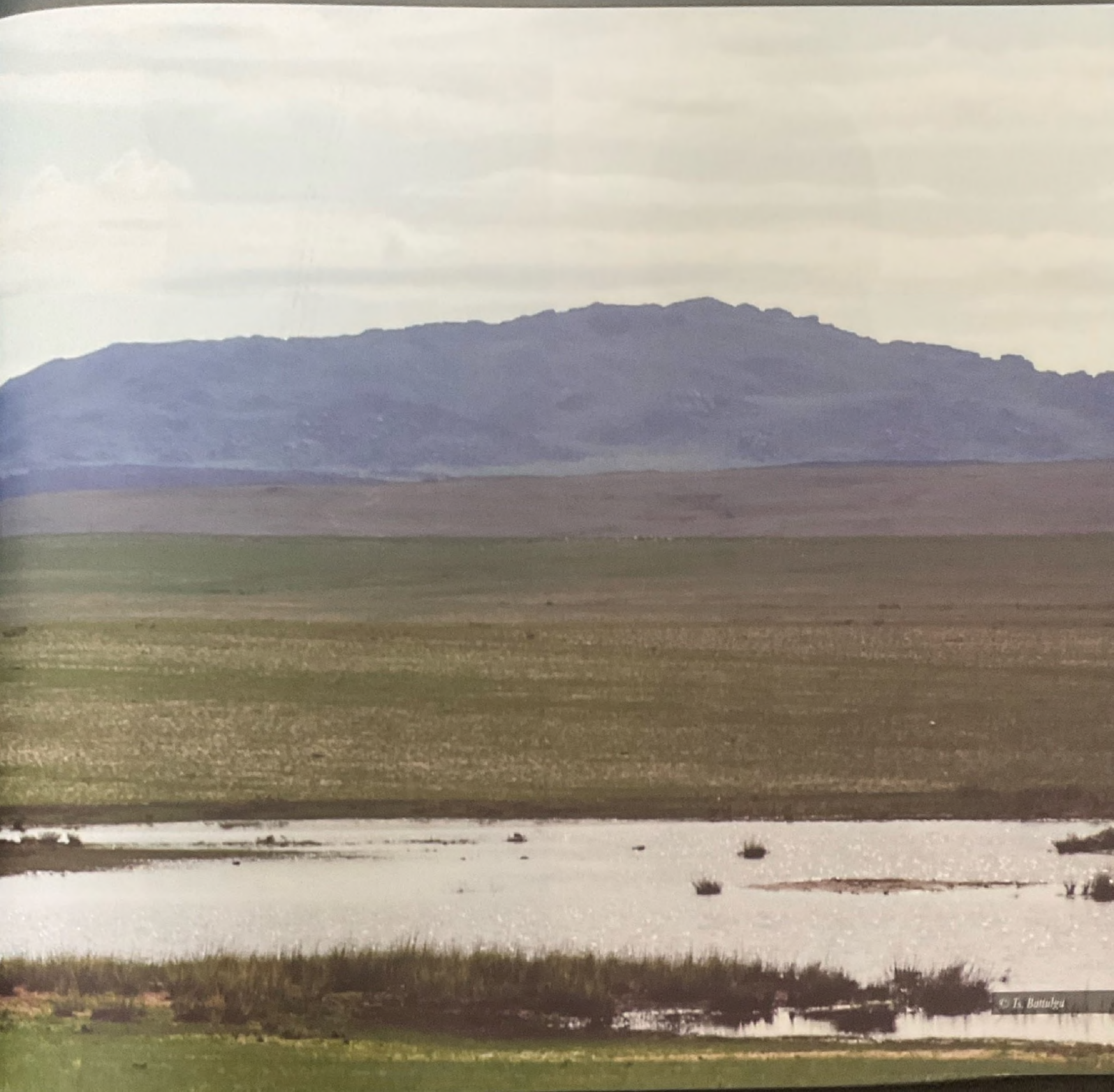
Шаахар толгой.
Shaakhar Tolgoi

Чойр өртөө. Бага Сансар уул
Baga Sansar Mountain. Choir Örtöö

VI

ГОВЬСҮМБЭР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

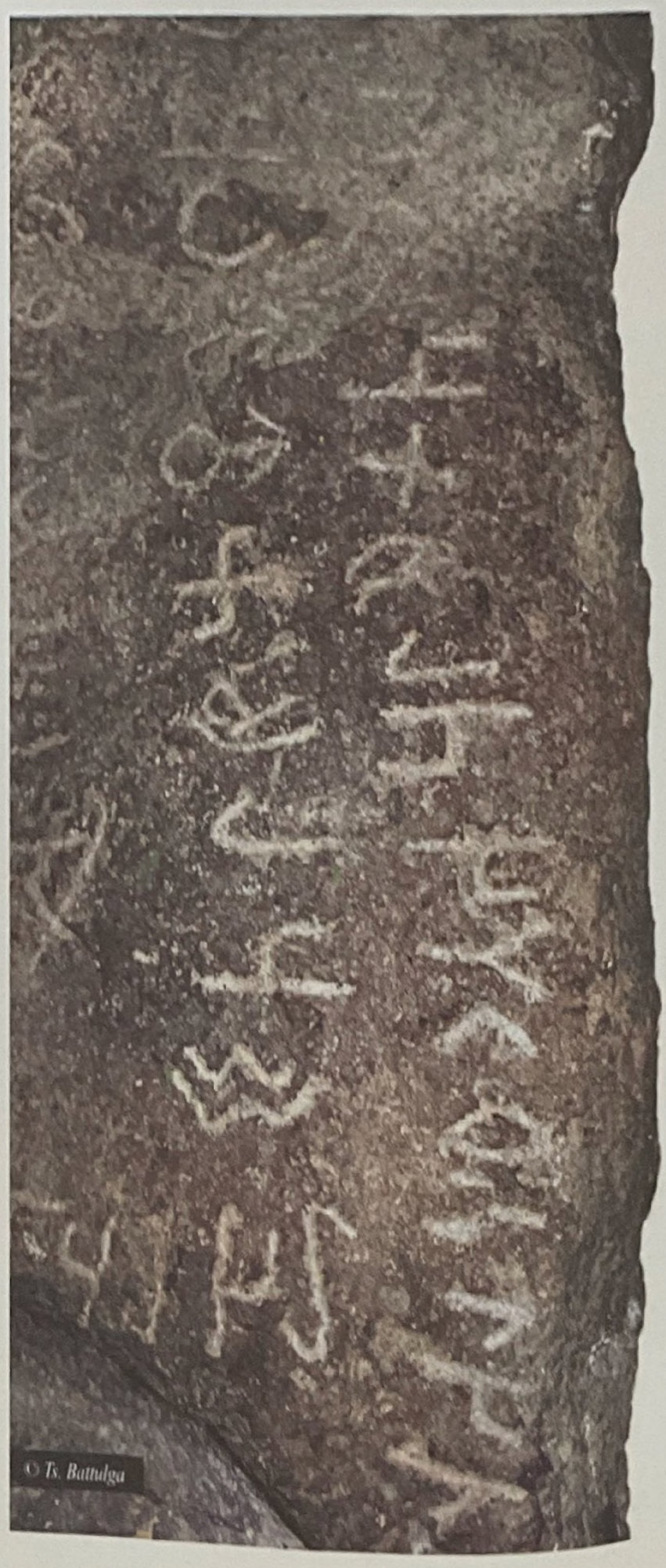
THE RUNIC INSCRIPTIONS IN GOVISÜMBER AIMAG

Чойрын хүн чулуун дээрх бичээс нь Говьсүмбэр аймгийн нуттаас илэрсэн руни бичгийн цор ганц, өвөрмөц дурсгал юм. Сүүлийн жилүүдэд хийж буй судалгааны үр дүнд Говьсүмбэр аймгийн нутаг дэвсгэрт Монголын зүүн бүсийн онцлог бүхий тахилын онгон, хүн чулуу зэрэг багагүй дурсгал бүртгэжээ. Түрэг, Уйгурын үед холбогдох тахилын онгон болон бусад дурсгал байгаагаас үзэхэд тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс руни бичгийн дурсгал шинээр илрэх боломжтой.

The inscription on Choir's stone statue is considered to be the only unique monument of runic inscriptions found in Govisümber aimag. Recent studies have found several monuments from Govisümber aimag, including stone statues and sacrificial offerings which are unique to the Eastern Region of Mongolia. Based on the fact that there are several investigated sacrificial offerings and other monuments dated back to Turkic and Uighur periods, it is highly possible to discover new runic inscriptions in this territory.

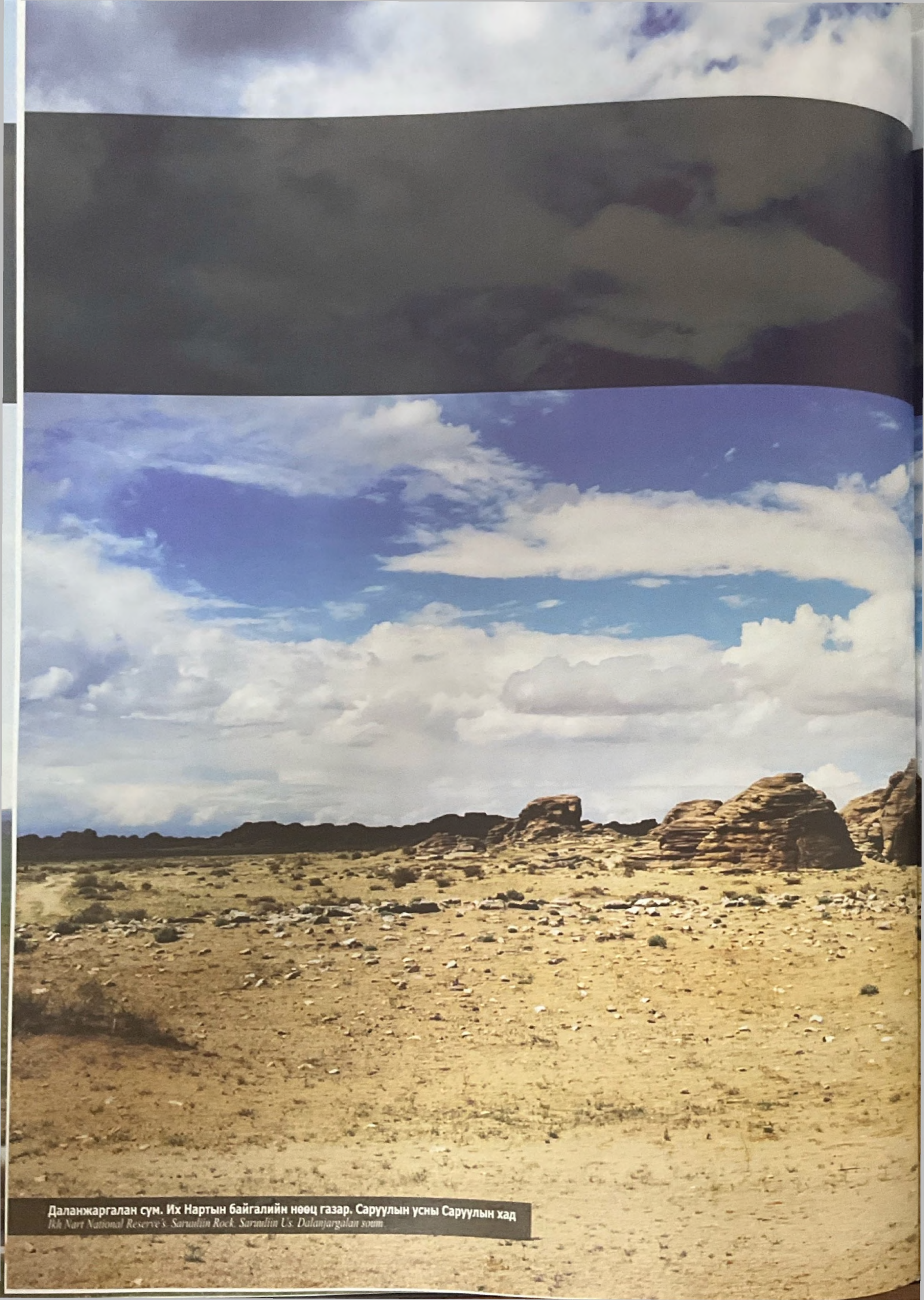

© Ts. Battulga

Чойрын хүн чулууны бичээс / The Inscription on the Stone Statue found in Choir

Байршил / Location	Говьсүмбэр аймаг. Чойр өртөө. Бага Сансар уул. Baga Sansar Mountain. Choir Örtöö. Govisümber aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1895 В.А.Обручев 1895. Obruchev V.A
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Монголын Үндэсний Музей National Museum of Mongolia
Төрөл / Type	Хүн чулууны бичээс / The Inscription on the Stone Statue
Уншиж судалсан / Decoded by	1969. С.Г.Кляшторный / 1969. Kljashtornyj.S.G 1998. С.Ф.Серткаяа / 1998. Sertkaya.S.F 2005. Б.Напил / 2005. Napil Bazylkhan 2006. Сема Барутжу Өзөндер / 2006. Sema Barutcu Özender 2009. К.Сузуки / 2009. Suzuki Kosetsu 2011. И.В.Кормушин / 2011. Kormushin.I.V 2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	6
Үсгийн өндөр / Height of character	3-5 см / 3-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 19, II. 13, III. 10, IV. 25, V. 10, VI. 11
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II .III .IV .V .VI
Үсгийн галиг / Transliteration	I. TWLuQWTtdmiRQčWYGLQŋ II. DRLmzTTBzDibŋ III. TWNygnrkin IV. TWNblgačWRbčnYiLüčnčYytiQa V. iltrsQGNQa VI. ügnisbniBRŋ
Үгийн галиг / Transcription	I. tul qut tädim ïrq ačч ayγïl qaŋ II. adrïlmaz tat bazdï äbiŋ III. tun yägän irkin IV. tun bilgä čur bičin yïl üčinč ay yätiqa V. iltäräš qaγanqa VI. ögäni säbini barïŋ
Орчуулга / Translation	I. хагацал [уу] өлзий [юу] гэв би. Мэргэ нээж хэл эцэг I. I said, is it separation or unification [is it death or(is it) encounter] Let divine and tell us, Ancestor. II. [Тэр] хагацахгүй. [Тэр] харь (-ийг) эрхшээв. Яарагтун II. [They] won't seperate. [They] conquered the foreign land. Hurry up. III. Тун (ууган) Йеген иркин / III. Tun / First Yegen Irkin IV. Тун (ууган) Билгэ чур бичин жил гуравдугаар сар долоонд IV. Tun / First Bilge Čur the seventh of March, the year of Monkey. V. Илтириш хаанд / V. [Go] to Iltiriš Qagan VI. Бахдан, итгэн очигтун / VI. Go pridefully and confidently.

References:(Anon 1928; Barutçu Özender 2006;Hüseyin Namık Orkun 1938:164–68; Osman Fikri Sertkaya 1998b, 1998a; Rintchen B. 1968:39; Suzuki Kōsetsu 2009; Tryjarski E. 1966, 1971, 1977:161; Кляшторный С.Г. 1969, 1971, 1980a; Кормушин И.В. 2011; Малов С.Е. 1936; Напил Базылханұлы 2005b; Обручев В.А. 1895:76).

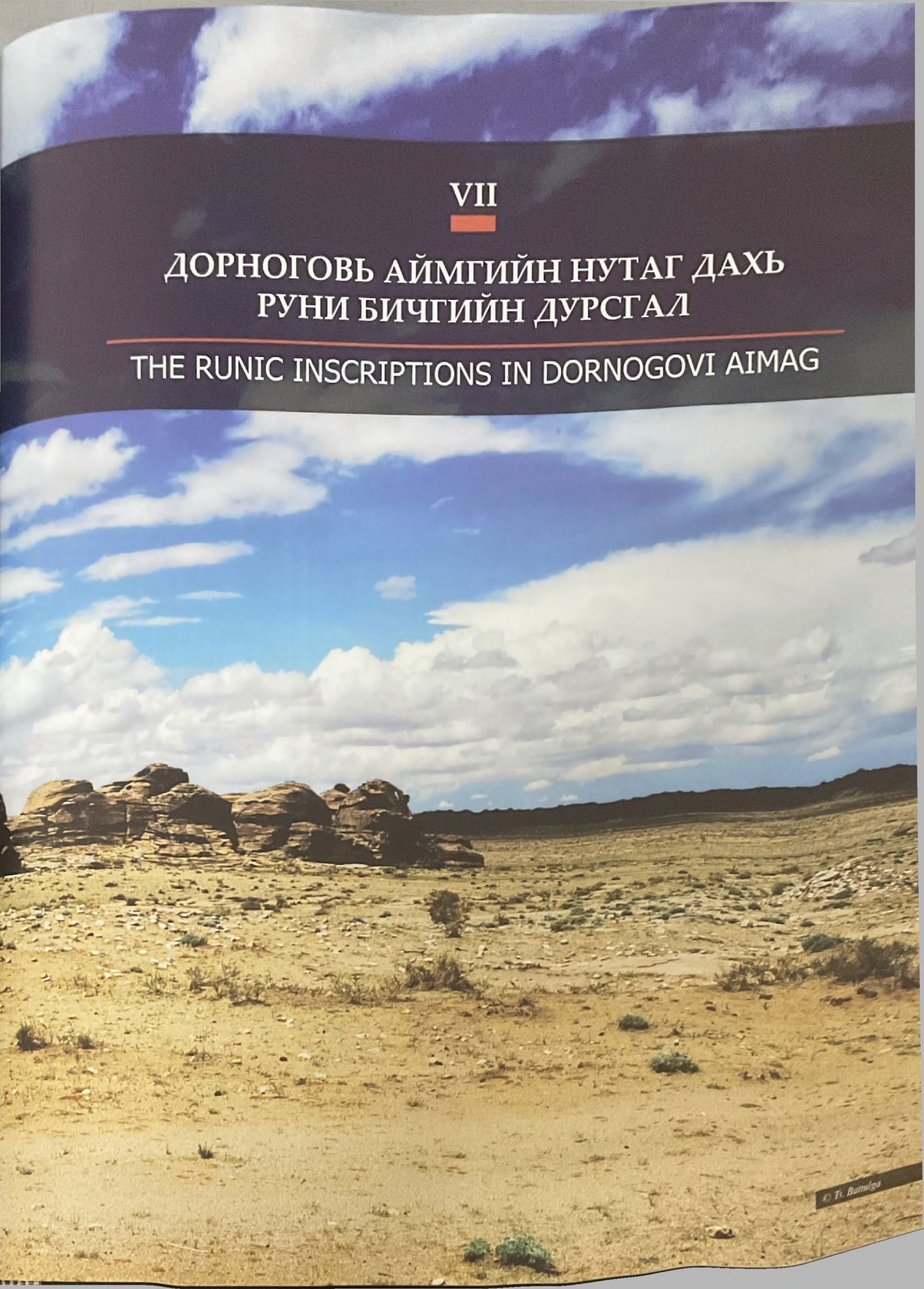

Даланжаргалан сум. Их Нартын байгалийн нөөц газар. Саруулын усны Саруулын хад
Ikh Nart National Reserve's Saruulin Rock. Saruulin Us. Dalanjargalan soum.

VII

ДОРНОГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DORNOGOVI AIMAG

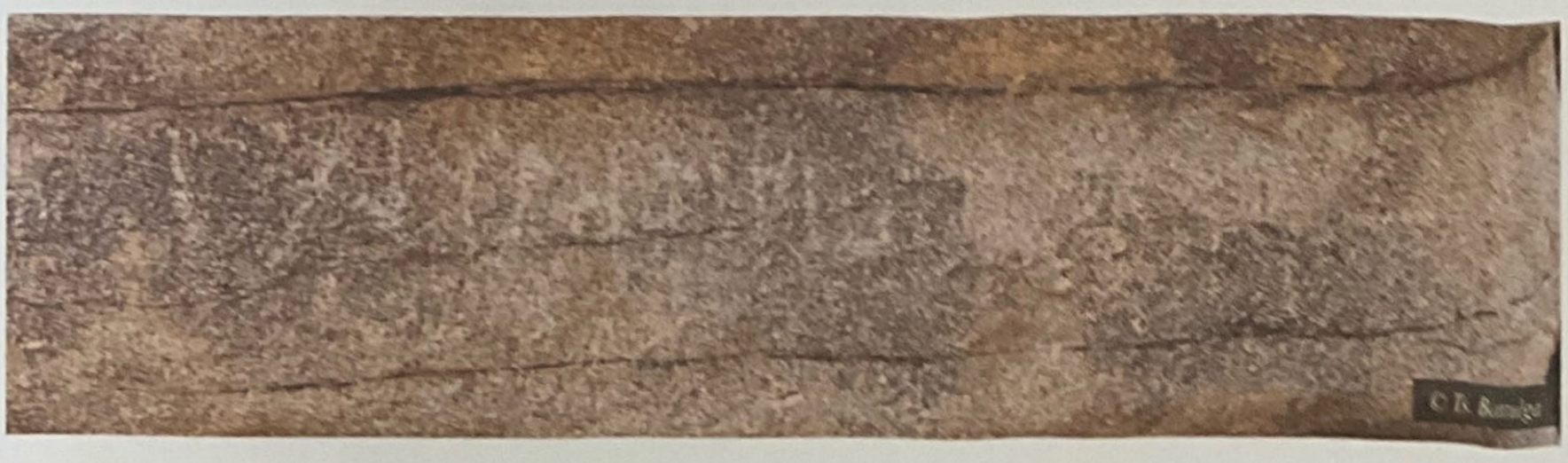
Тус аймгийн Даланжаргалан сумын нутгаас одоогийн байдлаар руни бичгийн ганц дурстал илэрсэн богоод цаашид хээрийн хайгуул судалгааны хүрээнд руни бичгийн дурстал илрүүлэх боломжтой хэмээн үзэж байна.

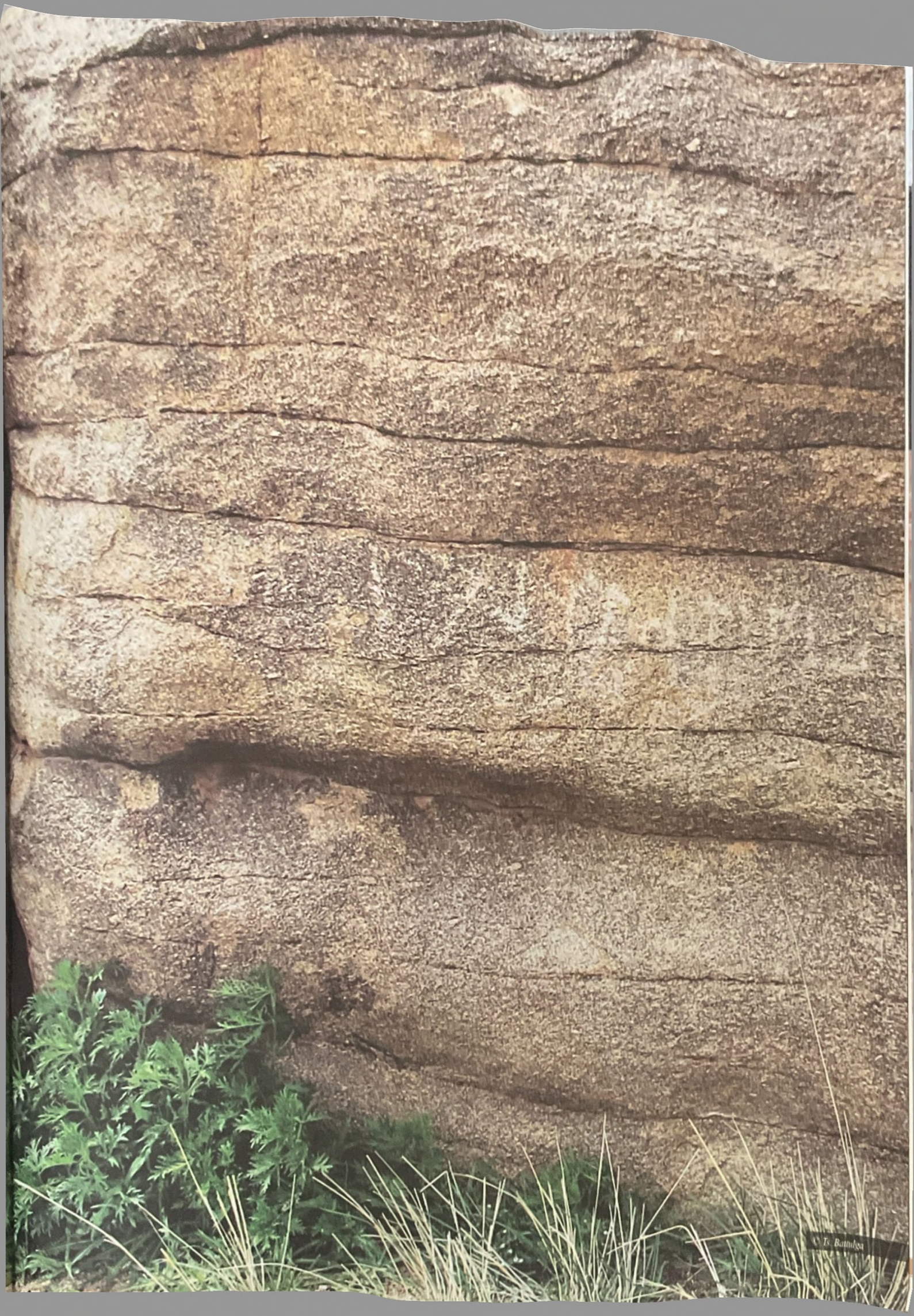
As of today, only one runic inscription has been discovered in Dalanjargalan soum of Dornogovi aimag, and there is a high hope for future discoveries of scripts in this particular area.

Их Нартын бичээс / The Ikh Nart Inscription

Байршил / Location	Дорноговь аймаг. Даланжаргалан сум. Саруулын усны Саруулын хад. Их Нарт. Ikh Nart. Saruuliin Rock. Saruuliin Us. Dalanjargalan soum. Dornogovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2017. Я.Цэрэндагва 2017. Tserendagva Yadmaa
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Саруулын усны Саруулын хад. Их Нарт. Ikh Nart. Saruuliin Rock. Saruuliin Us.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Р.Мөнхтулга / 2017. Mönkhtulga Rinchinkhorol 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	10-12 см / 10-12 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~10+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᛁ≫ᛇᛉᚨᚺᚨᛁᚼ(ᛃᛊᛇ) … I. ≫ᛝᚺᛟ … II. ≫ᛞᛇ III.
Үсгийн галиг / Transliteration	… (WLG) süsi QïšLms … b t d m Qu Y m
Үгийн галиг / Transcription	… (uluγ) süsi qïšlamïs … bitidim Quyum
Орчуулга / Translation	… Их цэрэг нь өвөлжжээ / … The army stayed over the winter … бичив би / I wrote Булаг (шанд) минь / My spring

References: (*Munkhtulga R. 2017a; Мөнхтулга Р. 2018a; Цэрэндагва Я. et al. 2016, 2017).*

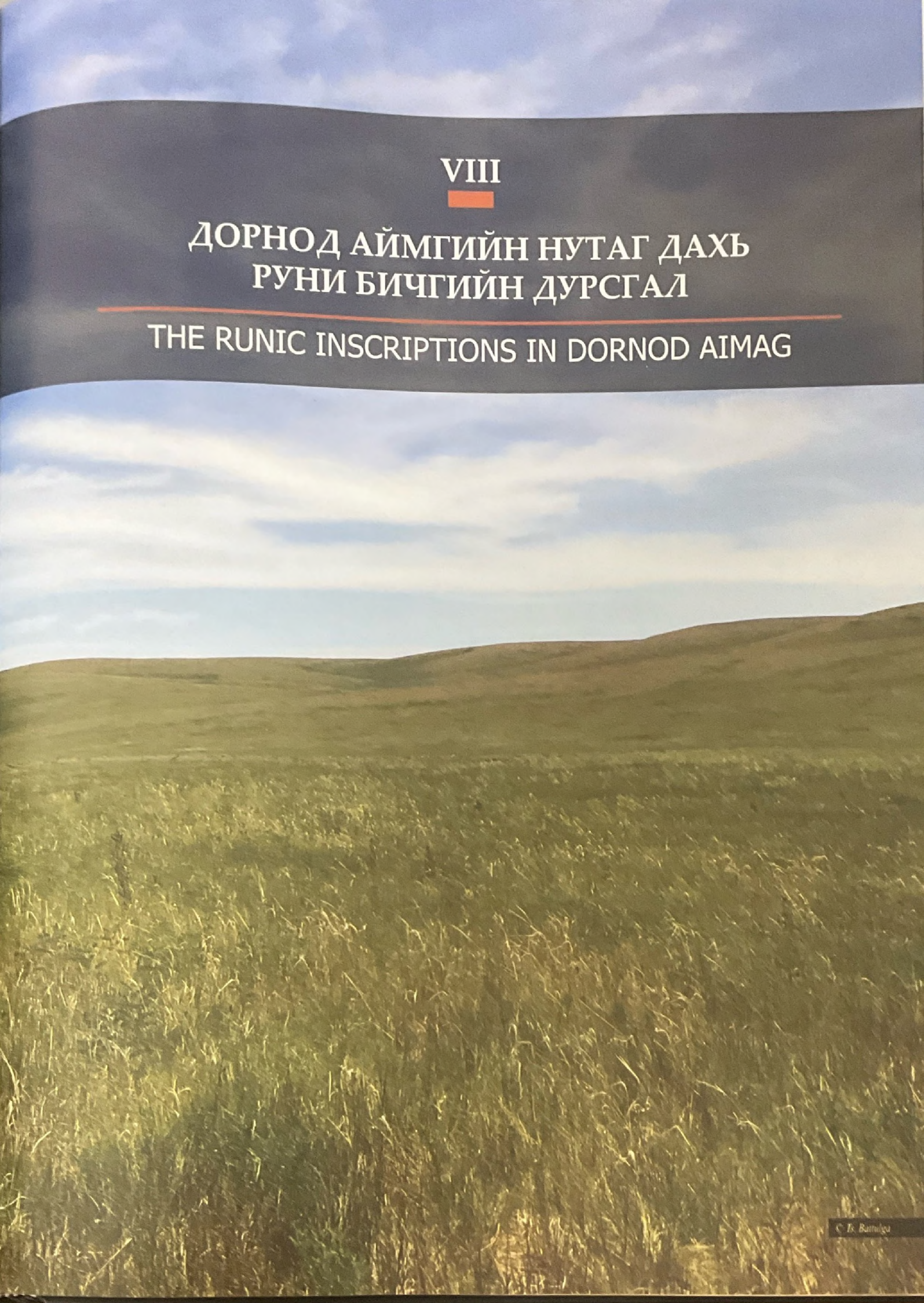

© Ts. Batmönkh

Саруулын усны Саруулын хад. Их Нарт
Ikh Nart. Saruuliin Rock. Saruuliin Us

© Ts. Battulga

Дорнод аймаг, Хөлөнбуйр
Khölönbuir, Dornod aimag.

VIII

ДОРНОД АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DORNOD AIMAG

© B. Battulga

Монгол улсаас эдүү хамаар, дорнод зүг тал нутаг. Дорнод аймгаас руни бичээстэй зоо гэнэ дүрсэл илэрсэн нь "Зоос дээрх руни бичиг" бичээд ял сүлжээ нутгаас нарууллаа ш тодорхойгүй байлаа. Зоос нь хэл, сийрэг ул харагдаж яг ямар боломжтой зөөлөөгөө дүрсэл туя ул эдлэл дүрсэлтэй адилтаж үзэж болохгүй онцлог гэнэдэг.

Одоогийн байдлаар, Дорнод аймгийн нутаг дэвсгэрээс гарсан хошоо, хад чулуу болон бусад зүйл дээр бичсэн руни бичээсийн дурсгал олдоогүй байна.

The only runic inscription found in Dornod aimag, the eastern steppes of Mongolia, is the "runic inscription on a coin". However, it is still unclear where it was discovered from. It is important to note that coins cannot be considered as immobile monuments as they can be carried regardless of distance.

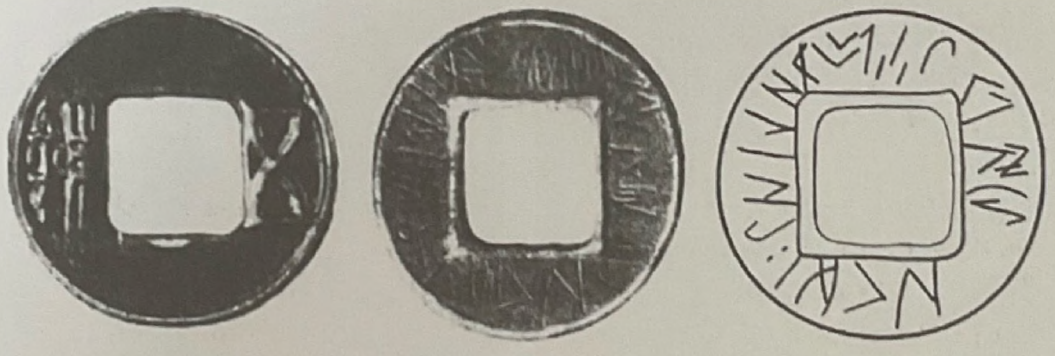
Currently, no steles or runic inscriptions on the rocks have been discovered in Dornod aimag.

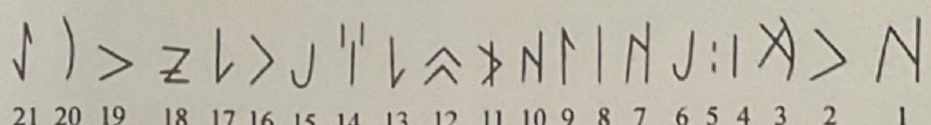
Зоосны бичээс / The Inscription on the Coin

Байршил / Location	Дорнод аймаг. / Dornod aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1961. Н.Сэр-Оджав 1961. Ser-Odjav Namsrai
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Алга болсон Lost
Төрөл / Type	Хүрэл зоос (зооснь диаметр 25 мм, зузаан нь 1мм. Зооснь дөрвөлжин 10x10 мм) Inscription on metal goods (*Bronze coin: The coin is 25 mm in diameter and 1 mm thick. Square hole of the coin is 10x10 mm*)
Уншиж судалсан / Decoded by	1973. С.Г.Кляшторный / 1973. Kljashtornyj.S.G 1979. С.Харжаубай / 1979. Harjaubai Sartkhoja
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-5 мм / 4-5 mm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰀𐰆𐰋𐰇𐰃:𐰆𐰉𐰍𐰃:𐰋𐰆𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	QWms:BQsi QWTLG BWLzWNa
Үгийн галиг / Transcription	qumas bayсï qutluγ bolzun a
Орчуулга / Translation	Кумаш Багси (Кумаш багш) өлзийт болог оо Let Qumaš Baysï (teacher) be blessed.

References: (Болд Л. 1990a:31–33; Кляшторный С.Г. 1973, 2006b; Сэр-Оджав Н. 1970:83; 112, 1977:41–42; Харжаубай С. 1979:32)

а *б* *в*

21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

© Kljashtornyj S.G

Өлзийт сум, Цагаан суварга
Tsagaan suvarga. Ölziit soum

IX

ДУНДГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN DUNDGOVI AIMAG

Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэрээс эртний Түрэг, Уйгурын үед холбогдох цоонгүй дурсгалыг илрүүлж бүртгэснээс руни бичгийн дурсгал чухал байр эзэлнэ.

Тус аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгал хялгасан, зурчмал тигээрээ бусад аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалаас эрс ялгарах онцлогтой билээ.

Дундговь аймгийн нуттаас руни бичгийн 10 гаруй (давхардсан тоогоор) дурсгал илэрснээс хадны бичээс-9, зэл чулууны бичээс-1 байх ба тэдгээрээс хүрэл тамга үнэ цэнэтэй дурсгалд зүй ёсоор тооцогдоно.

Дундговь аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Дэл уул бичээс (I-V)
2. Жиримтийн бичээс (I-II)
3. Их бичигтийн бичээс
4. Тамганы бичээс
5. Ханангийн бууц
6. Дэрст хөтөлийн бичээс

There are many monuments related to the ancient Turkic and Uighur periods that were found on the territory of Dundgovi aimag. Among these monuments, runic inscriptions deserve special attention as they are completely different comparing to the other aimag's runic inscriptions.

Currently, there are dozens of runic inscriptions (duplicated) in Dundgovi aimag, including about 9 rock inscriptions and 1 balbal inscription. Among these inscriptions, the bronze stamp with the inscription "𐰴𐰺𐰀𐰾𐰃 qutluγ - Bless" is considered to be a valuable monument.

The Runic Inscriptions in Dundgovi Aimag

1. The Del Uul Inscriptions (I-V)
2. The Jirimt Inscriptions (I-II)
3. The Ikh Bichigt Inscription
4. The Inscription on the Stamp
5. The Khanangiin Buuts Inscription
6. The Derst Khötöl Inscription

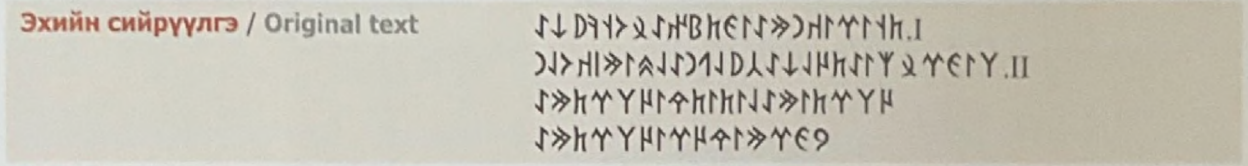
© Ts. Battulga

Дэл уул. Зүүн Билүүн
Zuun Bilüün. Del Mountain

Дэл уулын бичээс / The Del Uul Inscriptions

Дэл уулын I бичээс / The Del Uul Inscription – I

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain. Ölziit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. Д.Хүүхэнбаатар, Т.Санжмятав 1987. Khüükhenbaatar Dashdavaa, Sanjmyatav Tovuudorj
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2000. Ю.Болдбаатар / 2000. Boldbaatar Yündenbat 2002. Ц.Баттулга / 2002. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 2-3 см / I. 2-3 cm II. 6-2 см / II. 6-2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	85
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	I. tŋiri QNm a igtükn a BWŋk YuQ a II. ligr Bči a tüLuQ a čY LpN a LTims QWLN ülrtim a Litit-biülrtm a ygrmi büri ülrtm a
Үгийн галиг / Transcription	I. täŋiri qanïm a igättükin a buŋ kä yoq a II. äligär bačï: tü aluq: čaya alpïn [binip]: altïmïs qulan ölürtim: alï äti täbi ölürtim: yigirmi bör ölürtim:
Орчуулга / Translation	I. Тэнгэр хан минь өвтгөсөн зовлон хий (хоосон)[огт] үгүй II. Элигэр Бачи үс тачир чавидар эрмэгээ [унаад] жаран хулан авлав би. Хавтгай авлав би. Хорин чоно авлав би. *Täŋiri Qan* does not suffer us *Eliger Bači*, I hunted 60 White Ass /*Equus hemionus*/ riding thin furred, whitish-brown horse, hunted wild camel and hunted 20 wolves.

References: (Аръяажав Б. and Аззаяа Б. 2014; Баттулга Ц. 1998b, 1999a, 2002, 2004b; Баттулга Ц., Төрбат Ц., and Ганчимэг Б. 2001; Баяр Д. and Эрдэнэбаатар Д. 1989; Болдбаатар Ю. 2000; Дорж Д. and Новогородова Э.А. 1975:31; таб.X.; Санжмятав Т. 1988, 1995:40–42; таб.125-143).

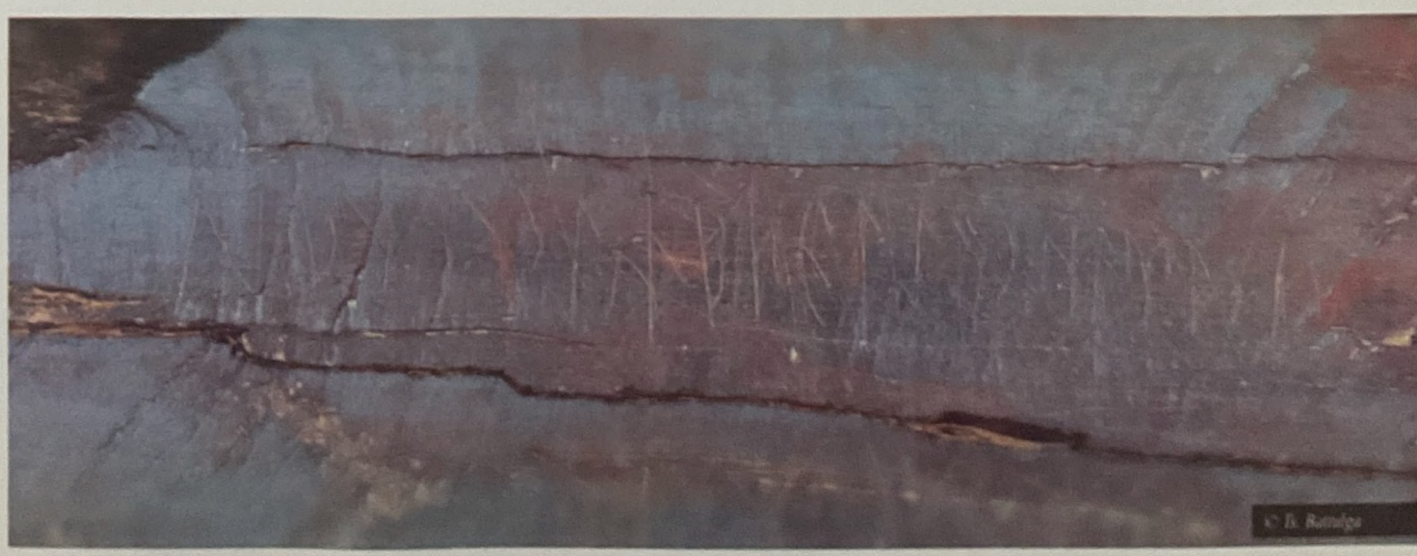

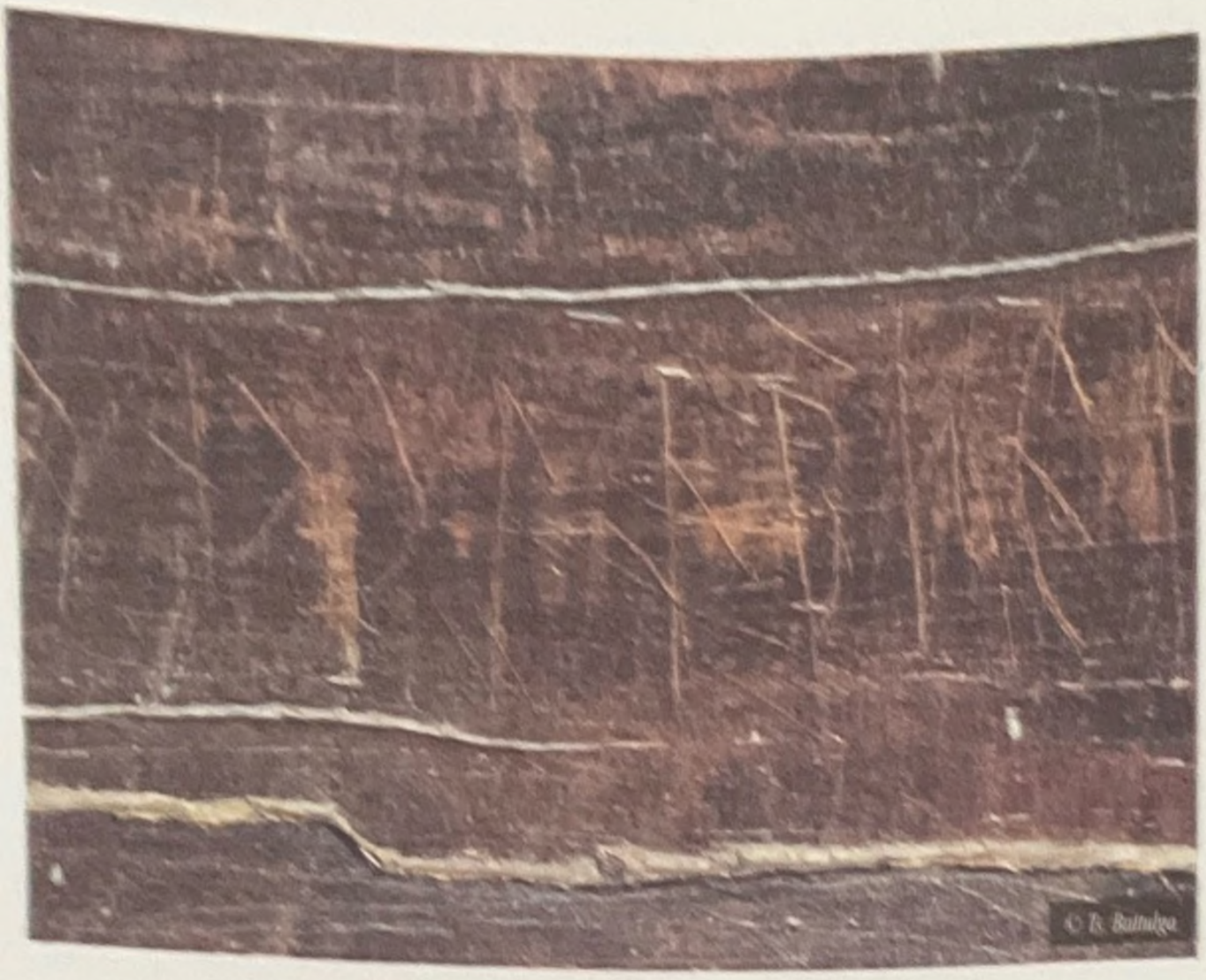
Дэл уулын бичээс / The Del Uul Inscriptions

Дэл уулын I бичээс / The Del Uul Inscription – I

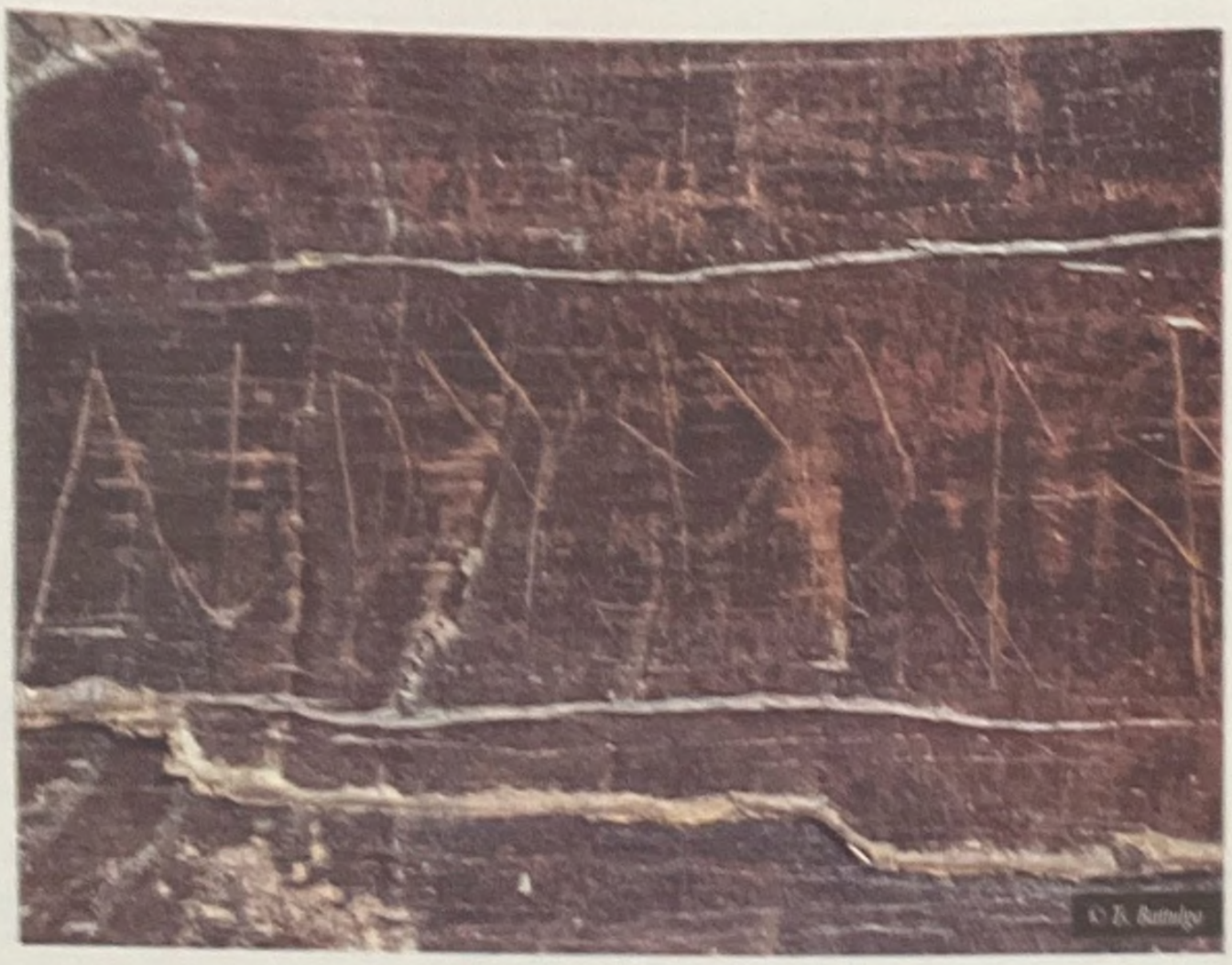
Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain. Ölzlit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. Д.Хүүхэнбаатар, Т.Санжмятав 1987. Khüükhenbaatar Dashdavaa, Sanjmyatav Tovuudorj
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2000. Ю.Болдбаатар / 2000. Boldbaatar Yündenbat 2002. Ц.Баттулга / 2002. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 2-3 см / I. 2-3 cm II. 6-2 см / II. 6-2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	85
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. tŋiri QNm a igtükn a BWŋk YuQ a II. ligr Bči a tüLuQ a čY LpN a LTims QWLN ülrtim a Litit-biülrtm a ygrmi büri ülrtm a
Үгийн галиг / Transcription	I. täŋiri qanïm a igättükin a buŋ kä yoq a II. äligär bačï: tü aluq: čaya alpïn [binip]: altïmïs qulan ölürtim: alï äti tābi ölürtim: yigirmi böri ölürtim:
Орчуулга / Translation	I. Тэнгэр хан минь өвтгөсөн зовлон хий (хоосон)[огт] үгүй II. Элигэр Бачи үс тачир чавидар эрмэгээ [унаад] жаран хулан авлав би. Хавтгай авлав би. Хорин чоно авлав би. *Täŋiri Qan* does not suffer us *Eliger Bači*, I hunted 60 White Ass /*Equus hemionus*/ riding thin furred, whitish-brown horse, hunted wild camel and hunted 20 wolves.

References: (*Аръяажав Б. and Аззаяа Б. 2014; Баттулга Ц. 1998b, 1999a, 2002, 2004b; Баттулга Ц., Төрбат Ц., and Ганчимэг Б. 2001; Баяр Д. and Эрдэнэбаатар Д. 1989; Болдбаатар Ю. 2000; Дорж Д. and Новогородова Э.А. 1975:31; таб.X.; Санжмятав Т. 1988, 1995:40–42; таб.125-143).*

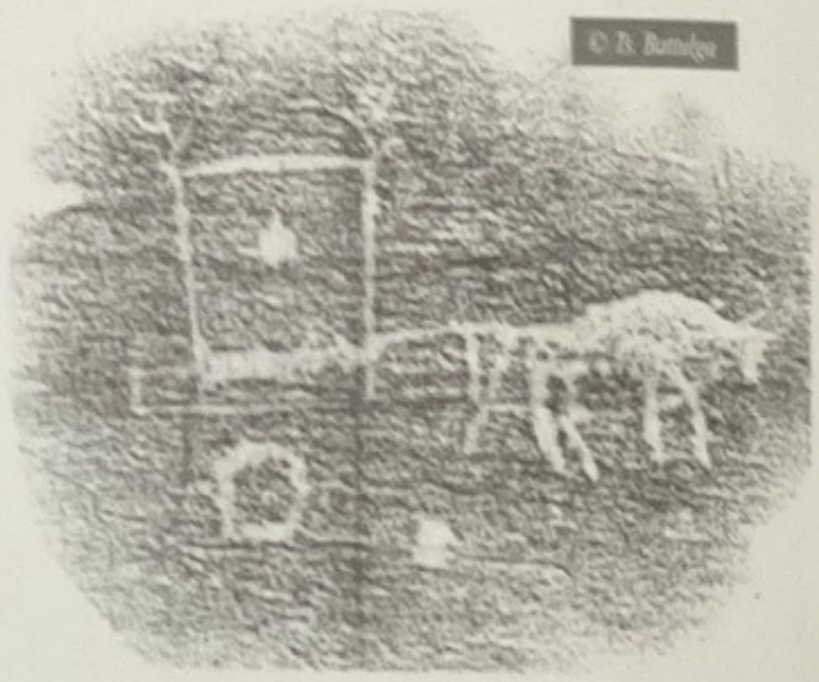

Дэл уулын I бичээс
The Del Uul Inscription – I

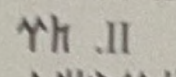
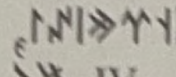
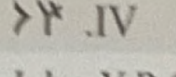
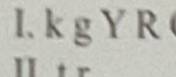

© R. Battaglia

Дэл уулын бичээс / The Del Uul Inscriptions

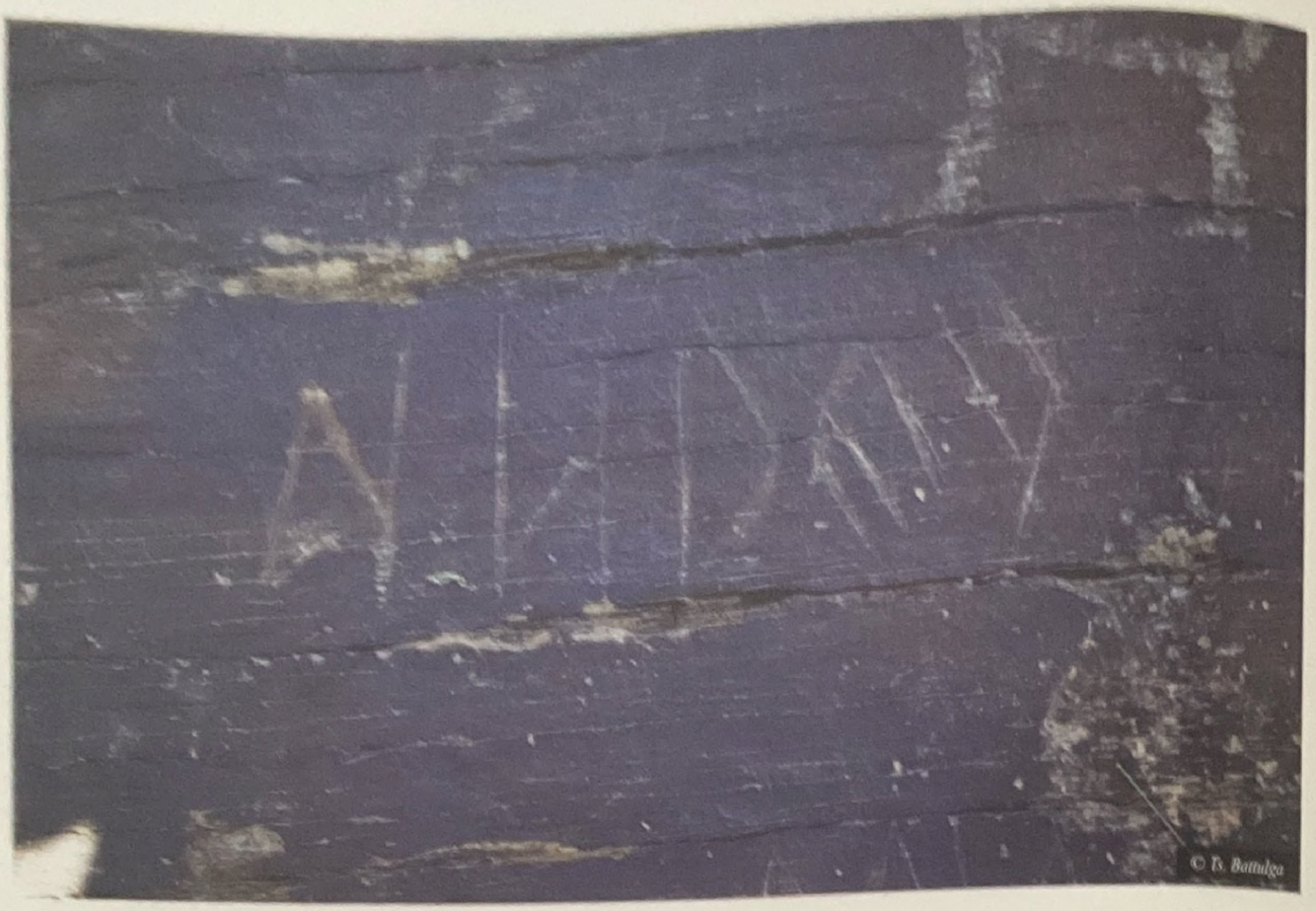
Дэл уулын II бичээс / The Del Uul Inscription – II

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain. Ölziit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1987. Д.Хүүхэнбаатар, Т.Санжмятав 1987. Khüükhenbaatar Dashdavaa, Sanjmyatav Tovuudorj
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1998. Ц.Баттулга / 1998. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 5 см / I. 5 cm II. 5 см / II. 5 cm III. 4-5 см / III. 4-5 cm IV. 4-5 см / IV. 4-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5, II. 2, III. 8, IV. 2
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II. III. IV.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. k g Y R Q II. t r III. t ŋ r m s n i g IV. š W
Үгийн галиг / Transcription	I. kāg (kik) yarīq II. ... III. tāŋrim äsänig IV. šu
Орчуулга / Translation	I. Антай (ан автай) зэлүүд (хязгаар) нутаг I. Uninhabited distant land with lots of hunting II. ... / II. .... III. Тэнгэр минь эсэнийг (мэнд) III. Dear Täŋri, safe and sound... IV. аюулгүй / IV. Safe

Дэл уулын II бичээс
The Del Uul Inscription – II

Дэл үүлын II бичээс
The Del Uul Inscription – II

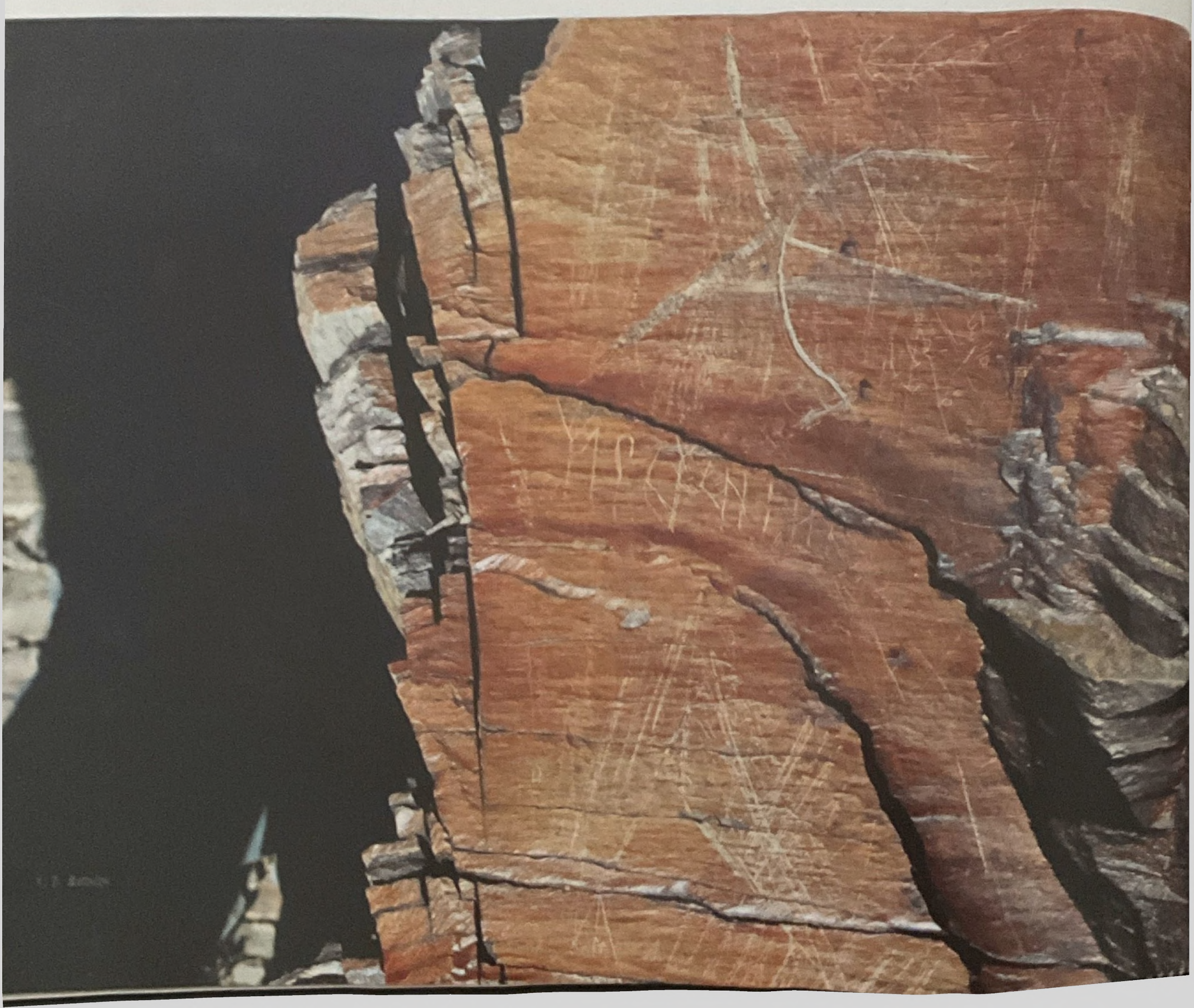

Дэл үүлын II бичээс
The Del Ud Inscription – II

Дэл уулын бичээс / The Del Uul Inscriptions

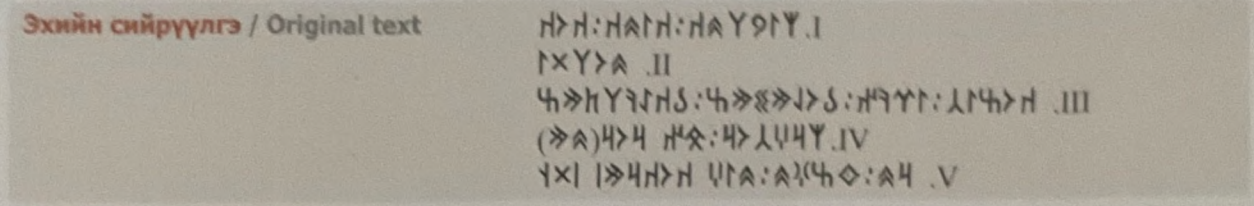
Дэл уулын III бичээс / The Del Uul Inscription – III

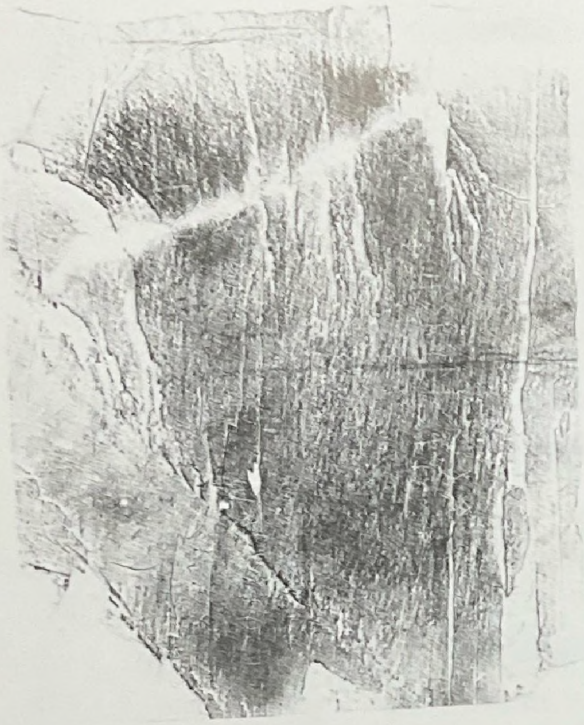
Байршил / Location	Дундговь аймаг, Өлзийт сум, Дэл уул, Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain. Ölzlit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997. Ц.Баттулга 1997 Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1-3.5 / 1-3.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	10
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᠶᠴ:ᠶ>ᠵ>ᠳᠯᠬ
Үсгийн галиг / Transliteration	č i B W L W Q: R Q
Үгийн галиг / Transcription	čï buluq: arïq
Орчуулга / Translation	Шүүдэр булаг ариун. Шүүдэр мэт ариун булаг / Чи булаг ариун Saint / *Či* Dew and spring Pure dew and spring /*Či* spring pure

Дэл уулын бичээс / The Del Uul Inscriptions

Дэл уулын IV бичээс / The Del Uul Inscription – IV

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain. Ölzïït soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997. Ц.Баттулга 1997 Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Баруун Билүүн. Baruun Bilüün. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	5
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 0.8-2 см / I. 0.8-2 cm II. 1-2.5 см / II. 1-2.5 cm III. 1-1.5 см / III. 1-1.5 cm IV. 1-1.5 см / IV. 1-1.5 cm V. 1-2 см / V. 1-2 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 13, II. 5, III. 24, IV. 13, V. 16
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ši y l TQ: QiTQ: QWQ II. T (W?) (l?) di III. Q W z i č: i r k n: B W L m D m z: B Q a k l t m z IV. š R G č W R: b n: RW(RTm) V. RT: BzGT: TiG:QWQRms sdŋ
Үгийн галиг / Transcription	I. äšï yäl atqa aqï atqa qoq II. to äldi (ildi) III. quz ič: irkin: bolmadïmïz: abqa kältimiz IV. äš arïγ čur bän ururtïm V. arïtï bazïγ at atïγ qoqurmïš äsidiŋ
Орчуулга / Translation	I. Сайвар салхи(н) мориор, усан жороо мориор шороо I. Slow ambling horse, flowing like horse. II. тоос татуулан ирэв. II. Came with the wind /dust/ III. Куз-ын дотоод иркин болцгоосонгүй бид. Авд ирцгээв бид. III. We didn't become *Kuz's Ič Irkin*. We came to hunt. IV. Зөвлөх Ариг чур цохиулав би. IV. Engraved by me, the advisor *Arïγ Čur* V. Хамаг харь хүнийг, нэр алдрыг (ину) хураажээ. Сонсоцгоогтун. V. Collected foreign tribes and pride. Listen

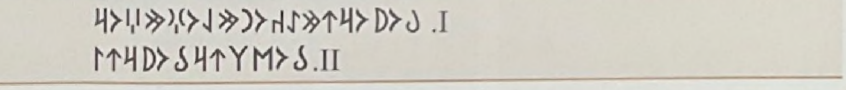

Дэл үулын IV бичээс
The Del Uul Inscription – IV

© Ts. Battulga

Жиримтийн бичээс / The Jirimt Inscriptions

Жиримтийн I бичээс / The Jirimt Inscription – I

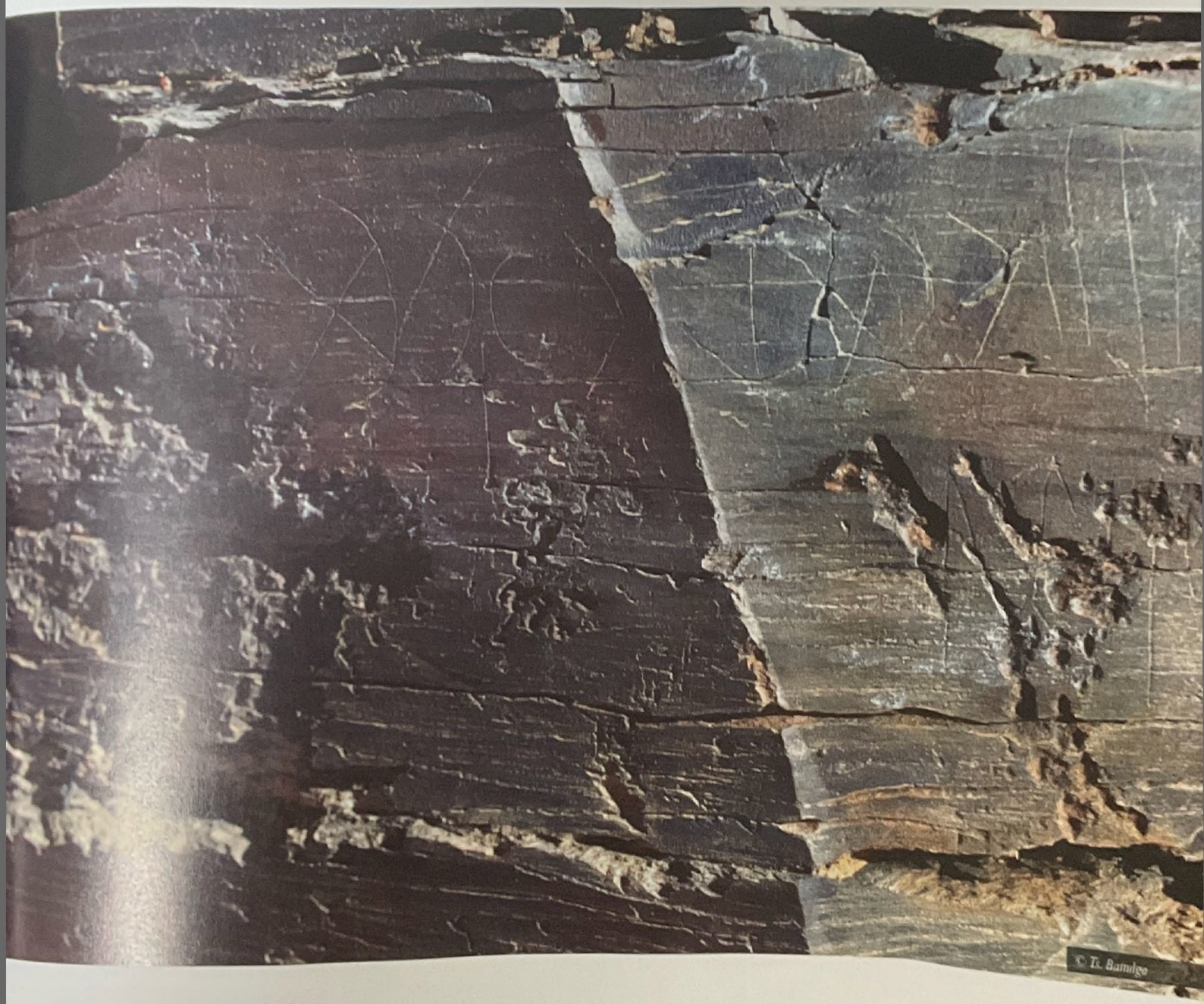
Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Жиримт. Jirimt. Del Mountain. Ölziit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2006. Д.Сүхбаатар 2006 Sükhbaatar Damdin
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Жиримт. Jirimt. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2006. Ц.Баттулга / 2006. Battulga Tsend 2016. Б.Аззаяа / 2016. Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	1.5-3 см / 1.5-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 19 II. 13
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 .I .II

Ts. Battulga

Үсгийн галиг / Transliteration	I. BWYWRuQma QWNm LWGm GWR II. BWLTl uQR BWYRuQi
Үгийн галиг / Transcription	I. buyuruqïma qonïm uluγïm oγur II. boltï äl qur buyuruqï
Орчуулга / Translation	I. буюрук минь ээ, төрөл садан минь, настан ихэс минь аз завшаан I. *Buyuruk*, my relatives, my elders, fortune II. тохиов. Улс (-ын) хэргэм зэрэг[т] буюрук нь II. came. (To) the rank (of) state Buyuruk

References: (Аллаяа Б. 2016; Баттулга Ц. 2010; Баттулга Ц. and Сүхбаатар Д. 2006).

Жиримтийн бичээс / The Jirimt Inscriptions

Жиримтийн II бичээс / The Jirimt Inscription – II

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Дэл уул. Жиримт. Jirimt. Del Mountain. Ölziit soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Б.Аззаяа, Ц.Баттулга 2010. Azzaya Badam, Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэл уул. Жиримт. Jirimt. Del Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2016. Б.Аззаяа / 2016. Azzaya Badam 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2-3 см / 2-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	25
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	᠊ᠤᠭᠯᠠᠪᠠᠯᠠᠮᠠᠯᠠᠨᠢᠭᠤᠭᠠᠯᠠ᠊ᠠ
Үсгийн галиг / Transliteration	ŋ L B G L m a B L m a L ŋ ïQ i l i N G Q s r ü l a
Үгийн галиг / Transcription	aŋïl baylama ablama alaŋïqï ili anïyqa äsirül (isirül) a
Орчуулга / Translation	Олон (-оор) бүү хүлэ! бүү агна! Эцэнхий туранхайг өнгөрөө! Зүдэнх ядангад нигүүлс ээ! Don't tie up (by) many! don't hunt! Leave those skinny ones! Be compassionate for those afflicted!

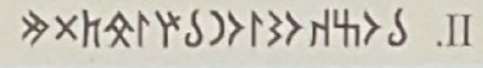

© Ti. Battaglia

Дэл үүл. Жиримт
Jirimt. Del Mountain

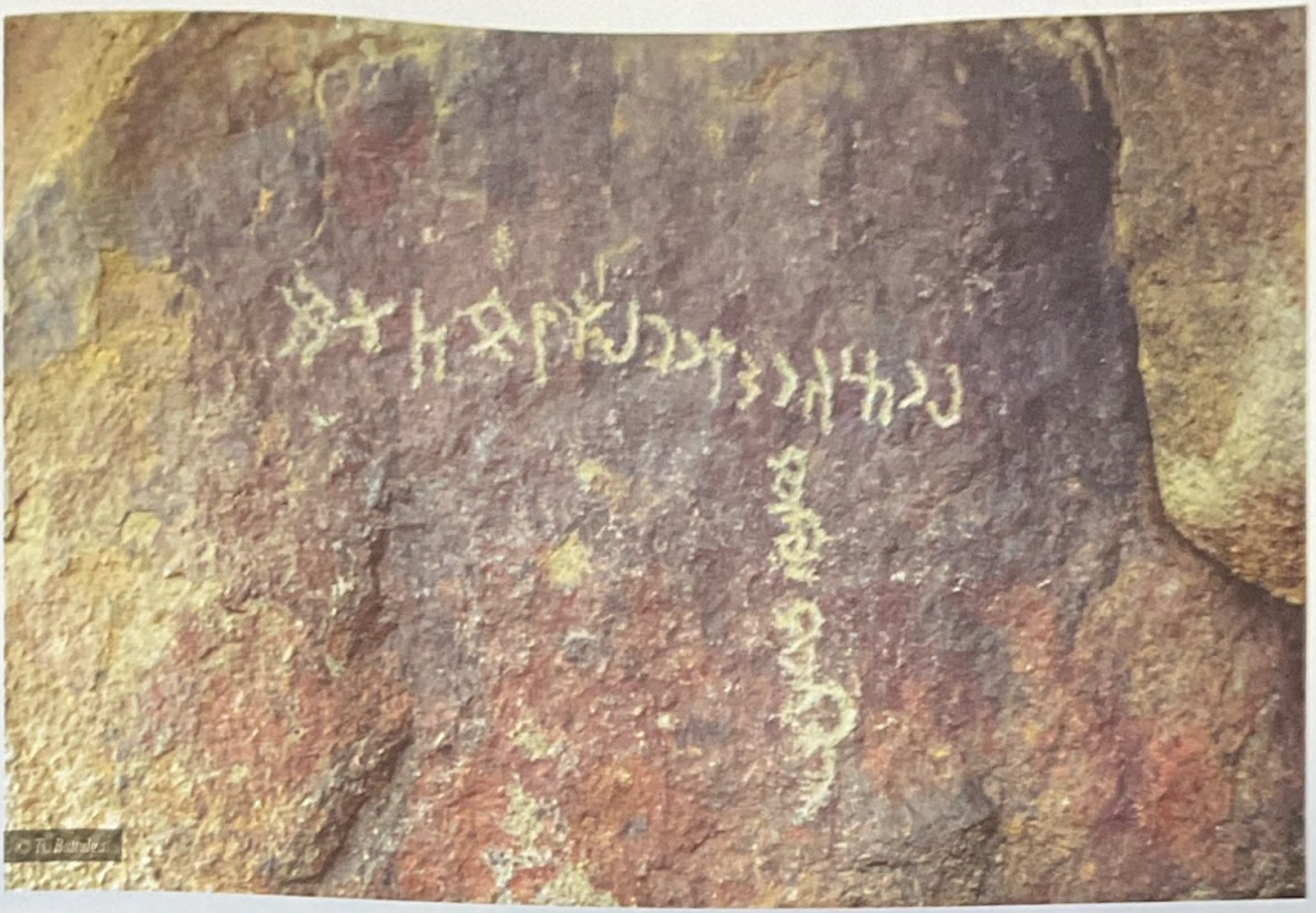

© Tx. Bamulga

Их Бичигтийн бичээс / The Ikh Bichigt Inscription

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Говь-Угтаал сум. Аарагийн хад. Их Бичигт. Ikh Bichigt. Aarag Rock. Govi-Ugtaal soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1997. Ц.Баттулга, Л.Мөнхбаяр 1997. Battulga Tsend, Mönkhbayar Langan
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ааргийн хад. Их Бичигт. Ikh Bichigt. Aarag Rock.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997. Ц.Баттулга / 1997. Battulga Tsend 2018. Б.Аззаяа / 2018. Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	3-6 см / 3-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 2 II. 16
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QN II. BWzQWnčiWNBšibtdm
Үгийн галиг / Transcription	I. Qan II. Boz (Buz) Qunči(Aqunči) on bašï bitidim
Орчуулга / Translation	I. Хан II. Боз Кунчи (Акунчи) аравтын дарга бичив, би. I. *Qan* II. *Boz Qunči* (*Aqunči*), Leader of ten (men, soldiers), I wrote [it].

References: (Аззаяа Б. 2018а; Баттулга Ц. 1997а, 2005е:158–61; Гонгоржав Г. 1999а:212; Напил Базылханұлы 2000).

Ааргийн хад. Их Бичигт
Ikh Bichigt. Aarag Rock

© Б. Батцэгэ

Ааргийн хад. Их Бичигт
Ikh Bichigt Aarag Rock

Тамганы бичээс / The Inscription of the Stamp

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Аймгийн Музей. Museum of Dundgovi aimag. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1962. Х.Лувсанбалдан 1962. Luvsanbaldan Khaltar
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дундговь аймгийн музей (дугаар:69.7.41: 09.65). Museum of Dundgovi (69.7.41: 09.65).
Төрөл / Type	Хүрэл тамга (хэмжээ: 2.6 x 2.6 см) Bronze stamp (size: 2.6 x 2.6 см)
Уншиж судалсан / Decoded by	1968. Б.Базылхан / 1968. Bazylkhan Bukhat
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 3 II. 2
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QWT II. LG
Үгийн галиг / Transcription	I. qut II. luγ
Орчуулга / Translation	I. Өлзий II.-т [-тэй] *Qutluγ* (Bless)

References: (Аюп 2003; Rintchen B. 1968:40; Базылхан Б. 1964; Болд Л. 1990а:69–70; Гонгоржав Г. 1999а:219; Лувсанбалдан Х. 1962; Нацил Базылханұлы 2005а:156, Cengiz Alyılmaz, 2001).

© Museum of Dundgovi

Ханангийн бууцны бичээс / The Khanangiin Buuts Inscription

Байршил / Location	Дундговь аймаг. Адаацаг, Дэлгэрцогт сум. Бага газрын чулуу. Улаан амны Ханангийн бууц. Ulaan Amnii Khanangiin Buuts. Baga Gazriin Chuluu.Adaatsag, Delgertsogt soum. Dundgovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2003. Ч.Амартүвшин 2003. Amartüvshin Chunag
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бага газрын чулуу. Өмнөд тал. Улаан амны Ханангийн бууц. Ulaan Amnii Khanangiin Buuts. Baga Gazriin Chuluu.
Төрөл / Type	Зэл чулууны бичээс / Inscription on *balbal*
Уншиж судалсан / Decoded by	2003. Ц.Баттулга / 2003. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-5 см / 4-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 12
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[ᠨᠩ]ᠲᠤ ᠴᠠᠪᠰᠢᠺ ᠣᠭᠤ[ᠯᠢ]
Үсгийн галиг / Transliteration	T W m a č B s k W G [Li]
Үгийн галиг / Transcription	Tuma (toma) čabsik oγ [lī]
Орчуулга / Translation	Тума (Тома) [түүний] цуутай хүү нь *Tuma* (*Toma*) [his / her] famous son

References: (*Амартүвшин Ч. and Баттулга Ц. 2010; Баттулга Ц. 2005i, 2005j*)

Бага газрын чулуу. Өмнөд тал. Улаан амны Ханангийн бууц
Ulaan Amnii Khanangiin Buuts. Baga Gazriin Chuluu

Отгон сум. Отгонтэнгэр уул
Отгонтэнгэр ууланд. Отгон хошт

X

ЗАВХАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ZAVKHAN AIMAG

Завхан аймгийн нутаг дэвсгэрт Түрэг, Уйгурын үед холбогдох түүх, археологийн дурсгалуудаас хүн чулуу, тамганы зүйл харьцангуй олон бүртгэгджээ.

Эртний ариун дагшин, алдарт Өтүкэн уулыг өдгөөх Отгонтэнгэр мөн хэмээн үзсэн эрдэмтэд буй бөгөөд Түрэг, Уйгурын улс төрийн гол бүс нутаг байсны хувьд руни бичгийн дурсгал цөөнгүй байх боломжтой ч, Завхан аймгийн нутаг дэвсгэрээс өнөөгийн байдлаар

1. Зүрийн овооны бичээс
2. Цэцүүхийн тахилын онгоны сүмийн дээврийн ваарны хагархай дээрх бичээс гэсэн хоёр дурсгал илэрсэн байна.

Дээрх бичгийн дурсгалууд он цагийн хувьд

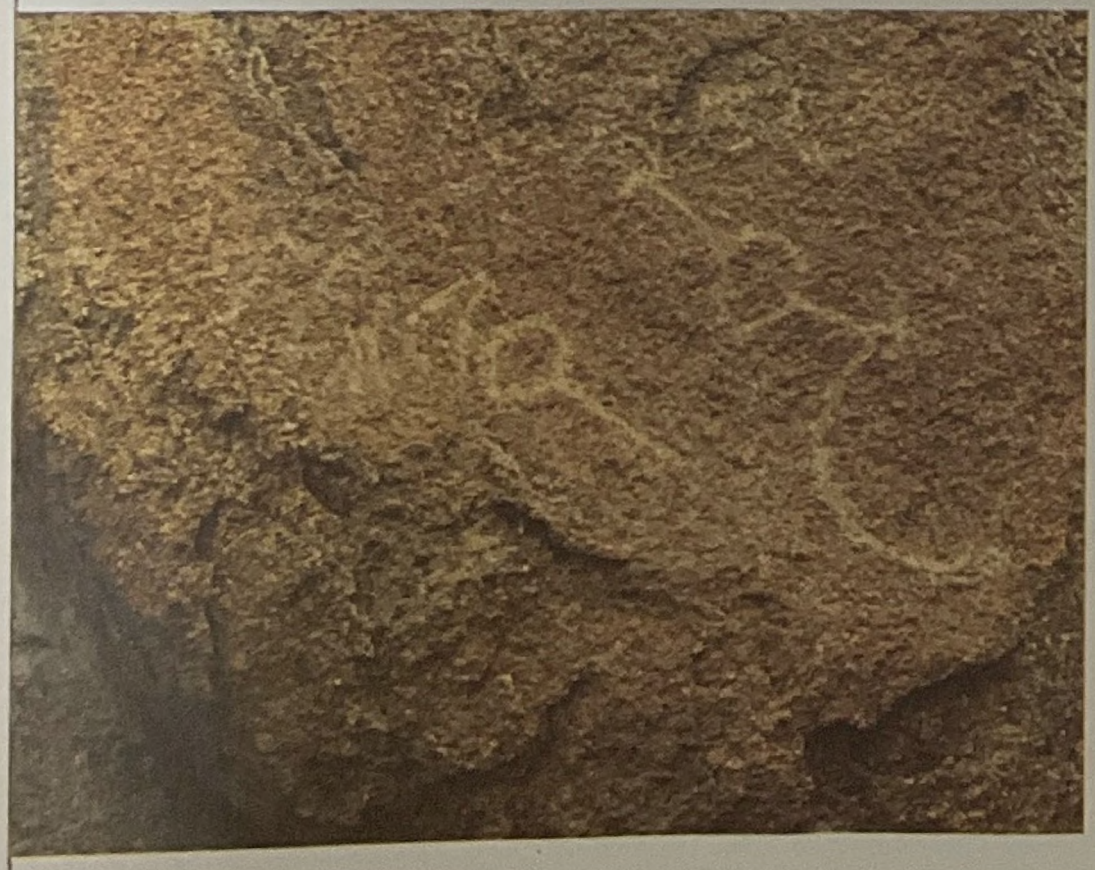
- Түрэгийн үе: Цэцүүхийн дээврийн ваарны хагархай дээрх бичээс
- Уйгурын үе: Зүрийн овооны бичээс (~755-765 он)

The relatively high number of stone statues and *tamgas* from the period of Turkic and Uighur has been recorded among historical and archaeological monuments from Zavkhan aimag. There are researchers who consider the famous mountain Ötüken is Otgontenger. Consequently, there could be many monuments of runic inscriptions in this area since it is the main political part of Turkic and Uighur periods. However, only the following two runic inscriptions were found on the territory of Zavkhan province:

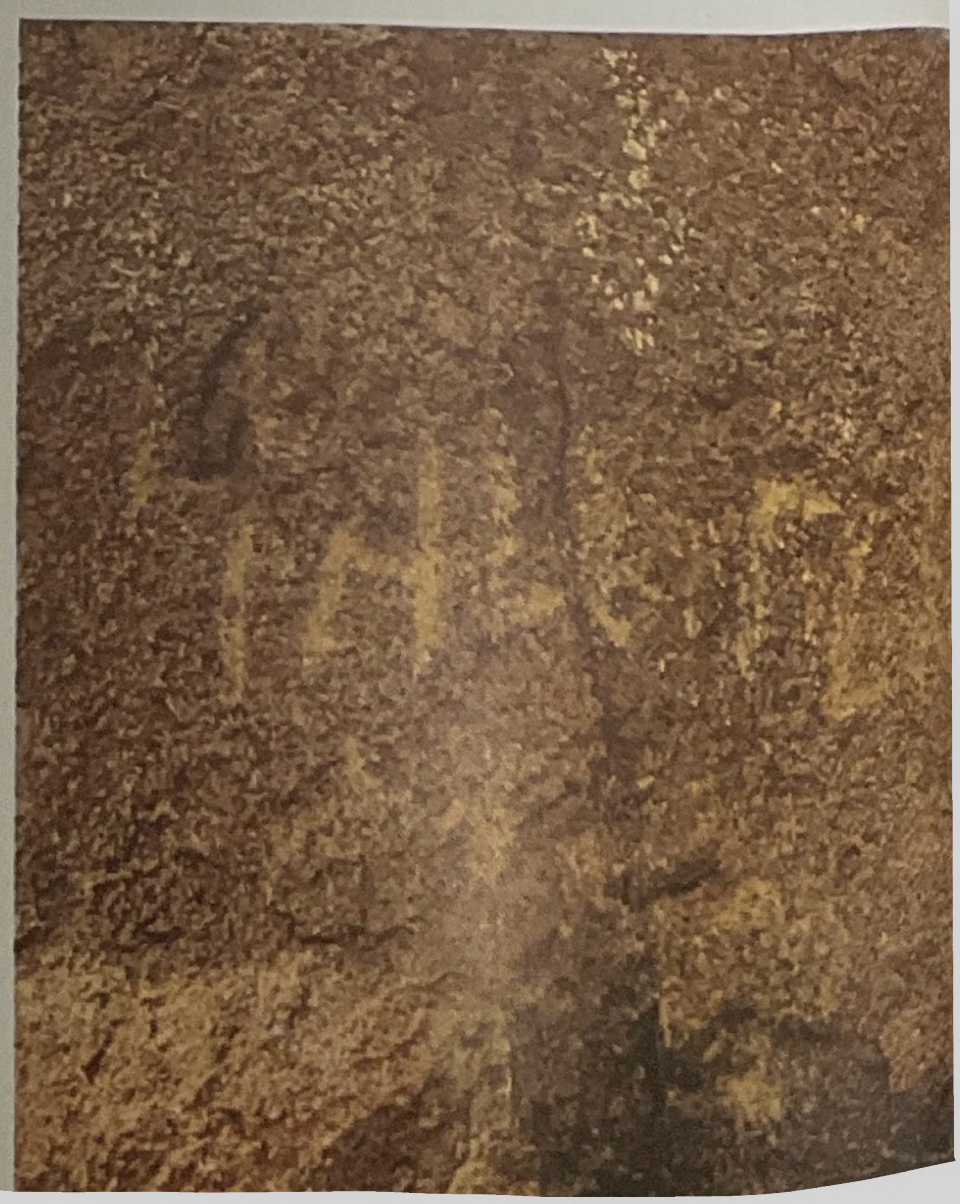
1. Züriin ovoo inscription
2. Inscription on the ceramic roof tile of the Tsetsüükh offering site

These inscriptions are dated:

- Turkic period: Inscription on the ceramic roof tile of the Tsetsüükh offering site
- Uighur Period: Züriin ovoo inscription (~755-765)

Зүрийн овооны бичээс
The Züriin Ovoo Inscription

Зүрийн овооны бичээс / The Züriin Ovoo Inscription

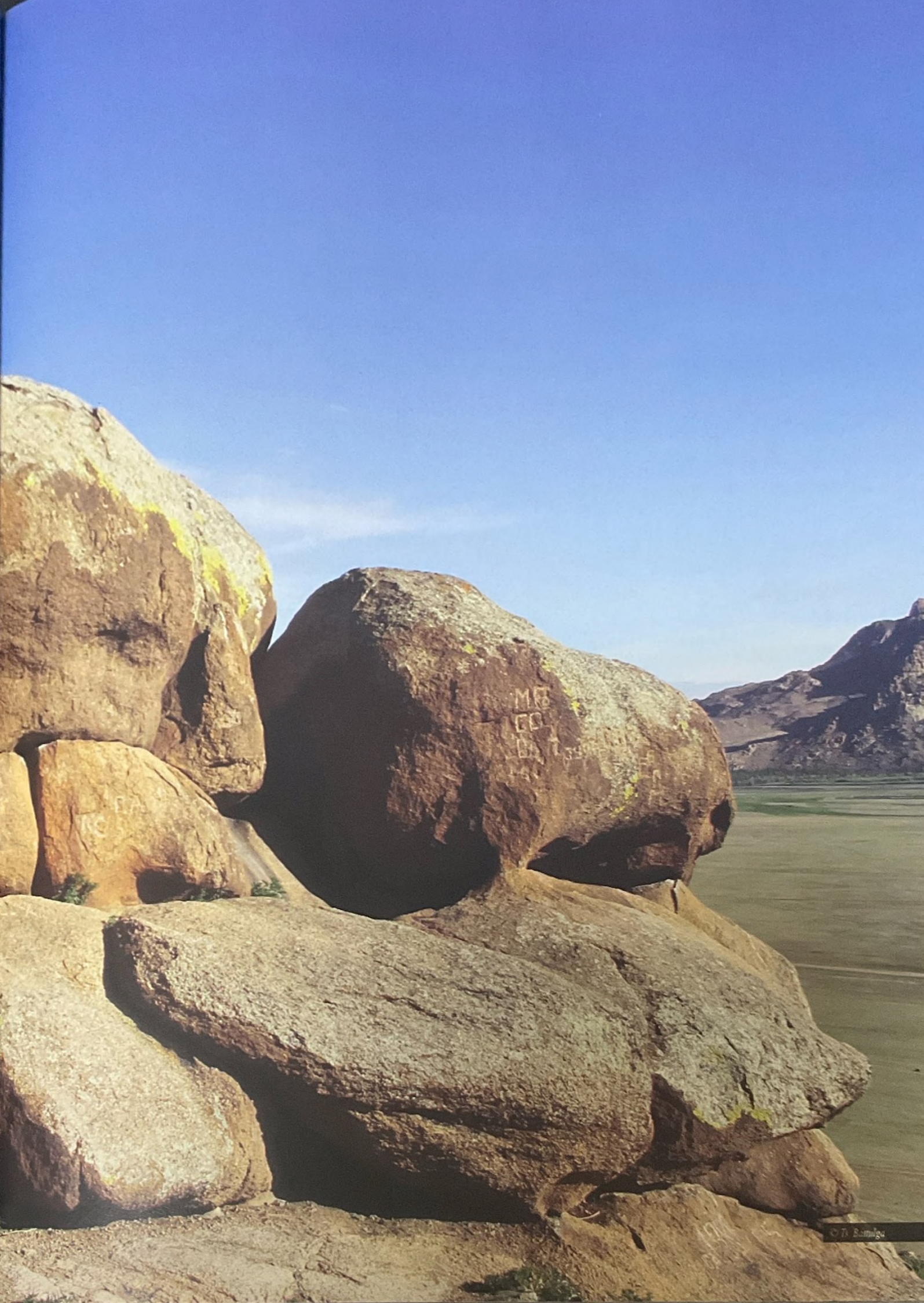
Байршил / Location	Завхан аймаг. Баянтэс сум. Зүрийн овоо. Züriin Ovoo. Bayantes soum. Zavkhan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1915. Б.Я. Владимирцов 1915 Vladimirtsov B.Y.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Зүрийн овоо. Züriin Ovoo.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1915. Б.Я. Владимирцов / 1915 Vladimirtsov B.Y. 1975. С.Г.Кляшторный / 1975. Kljashtornyj S.G 1977. М.Шинэхүү / 1977. Shinekhüü Maamdai 2019. Б.Аззаяа / 2019. Azzaya Badam 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 11-12 см / I. 11-12 cm II. 11-13 см / II. 11-13 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5 II. ~20+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II [ ]
Үсгийн галиг / Transliteration	I. LPšWL II. [i D uQ] töpk: LPšWL btdm snWLRTm
Үгийн галиг / Transcription	I. alp šul (~šol, sol, sul) II. [ïduq] töpkä [~töpükä]> alp šul (~šol, sol , sul) bitidim äsän olurtïm
Орчуулга / Translation	I. Баатар Шул II. [Ариун] оргилд баатар Шул бичив би. Эсэн мэнд суув би. I, the *Alp* (hero) *Šul* wrote on the saint peak. I dwelled safe and sound.

References: (Аззаяа Б. 2020; Кляшторный С.Г. 1978a, 2003c:72–74, 2006c:121–22; Шинэхүү М. 1977a)

Зүрийн овоо
Züriin Ovoo

Цэцүүхийн тахилын онгон

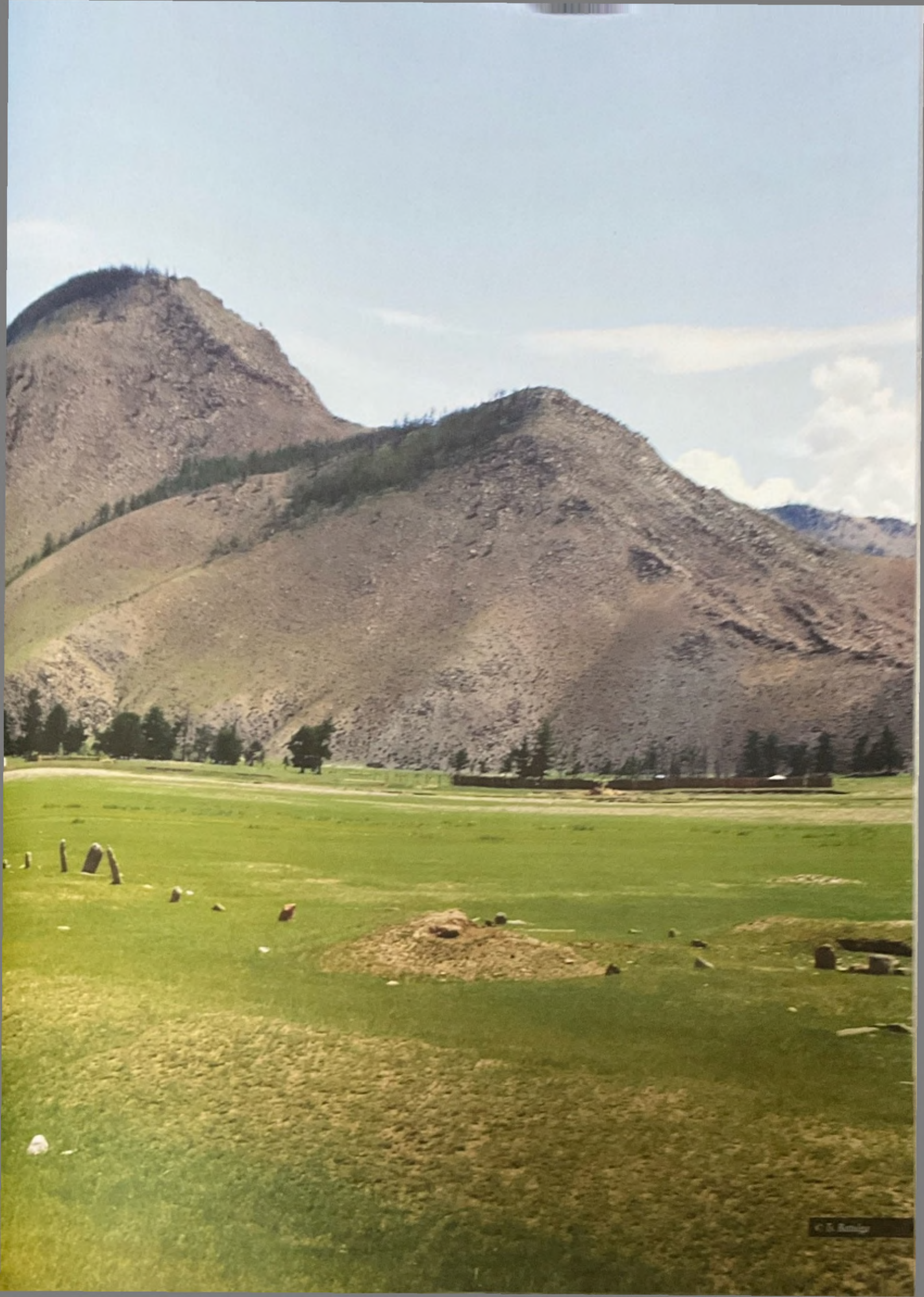
Цэцүүхийн бичээс / The Tsetsüükh Inscription

Байршил / Location	Завхан аймаг, Их-Уул сумын нутаг Цэцүүхийн голын хөндий, Урт толгойн ам. Urt Tolgoin Am, Tsetsüükh River, Ikh Uul soum, Zavkhan aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1999, Тахама Шу нар 1999, Takhama Shu et al.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн Institute of Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences
Төрөл / Type	Дээврийн нөмрөг ваар дээрх бичээс Inscription on the ceramic roof tile
Уншиж судалсан / Decoded by	1999, А.Очир, Д.Эрдэнэбаатар 1999, Ochir Ayudai, Erdenebaatar Dimaajav
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 4
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	(?)𐱅𐰴𐰺
Үсгийн галиг / Transliteration	i l l k [n]
Үгийн галиг / Transcription	il älk[in]
Орчуулга / Translation	Төр(ийн) зоч[ин(төлөөлөгч)]? Visitor / delegate of the state

References: (Ахлаа Б. 2020; Мэнэ Г. 1982:10–16, 30–34; Очир А. and Эрдэнэбаатар Д. 1999).

Цэцүүхийн тахилын онгон
The Tsetsüükh offering area

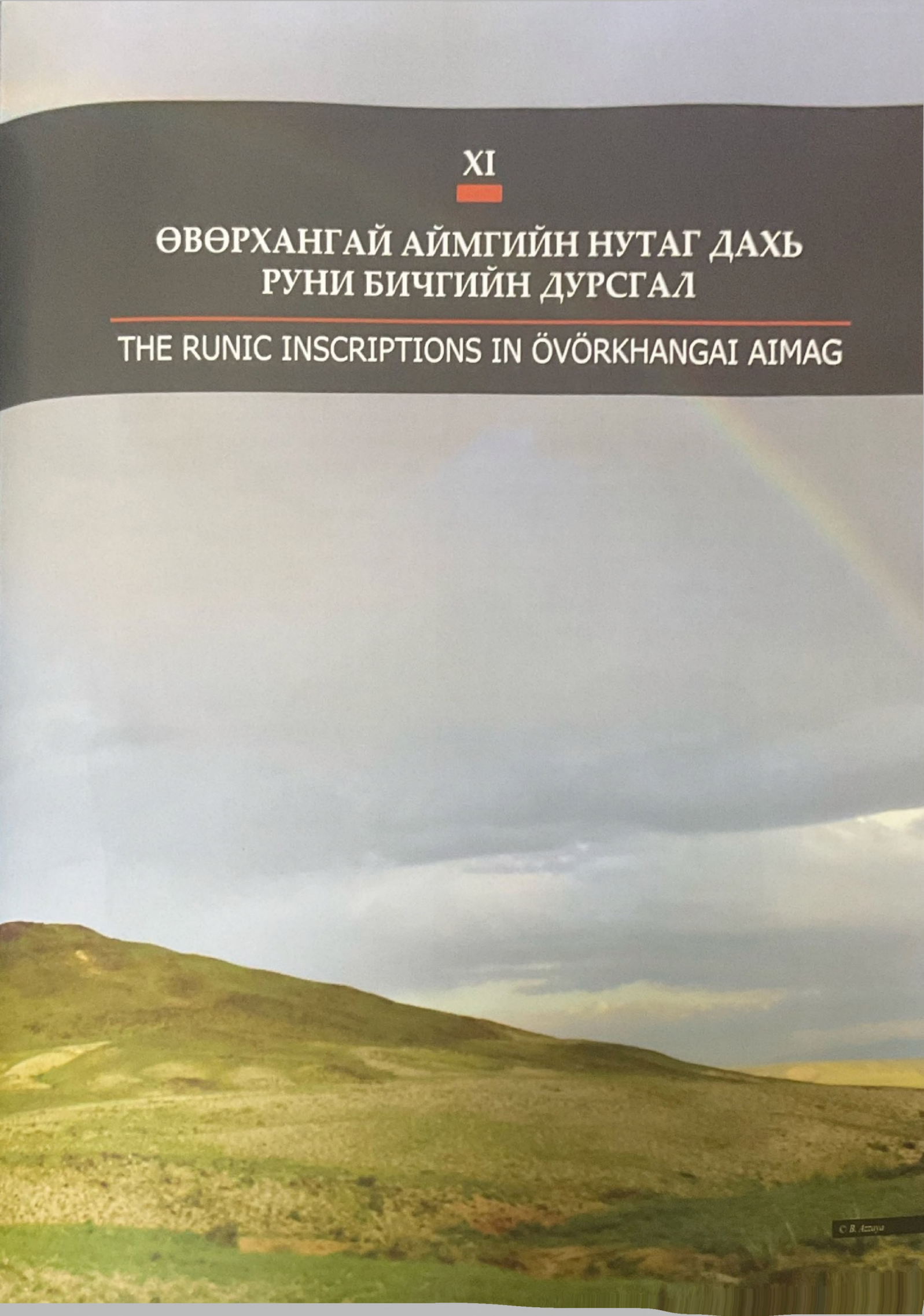

Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул

XI

ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ÖVÖRKHANGAI AIMAG

Өвөрхангай аймгийн нутаг дэвсгэрт тахилын онгон, булш оршуулга, хүн чулуу зэрэг Түрэг, Уйгурын үеийн түүх археологийн дурсгал их ч руни бичгийн дурсгал тун цөөн бүртгэгдсэн байна.

Зүүн Түрэг болон Уйгурын улс төрийн төвийн гол бүсэд хамаарах тул тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс руни бичгийн цөөнгүй дурсгал илрэх магадлалтай ч өдгөө гэрэлт хөшөө-1, чулууны бичээс-1, хадны бичээс-3, нийтдээ таван дурсгал илэрсэн нь судлаачдын анхаарал татаж буй бөгөөд хайгуул судалгааны ажлын үр дүнд руни бичгийн шинэ дурсгал илрүүлэх бүрэн боломжтой юм.

Өвөрхангай аймгийн нутаг дэвсгэрээс илэрсэн руни бичгийн дурсгалыг дурдвал:

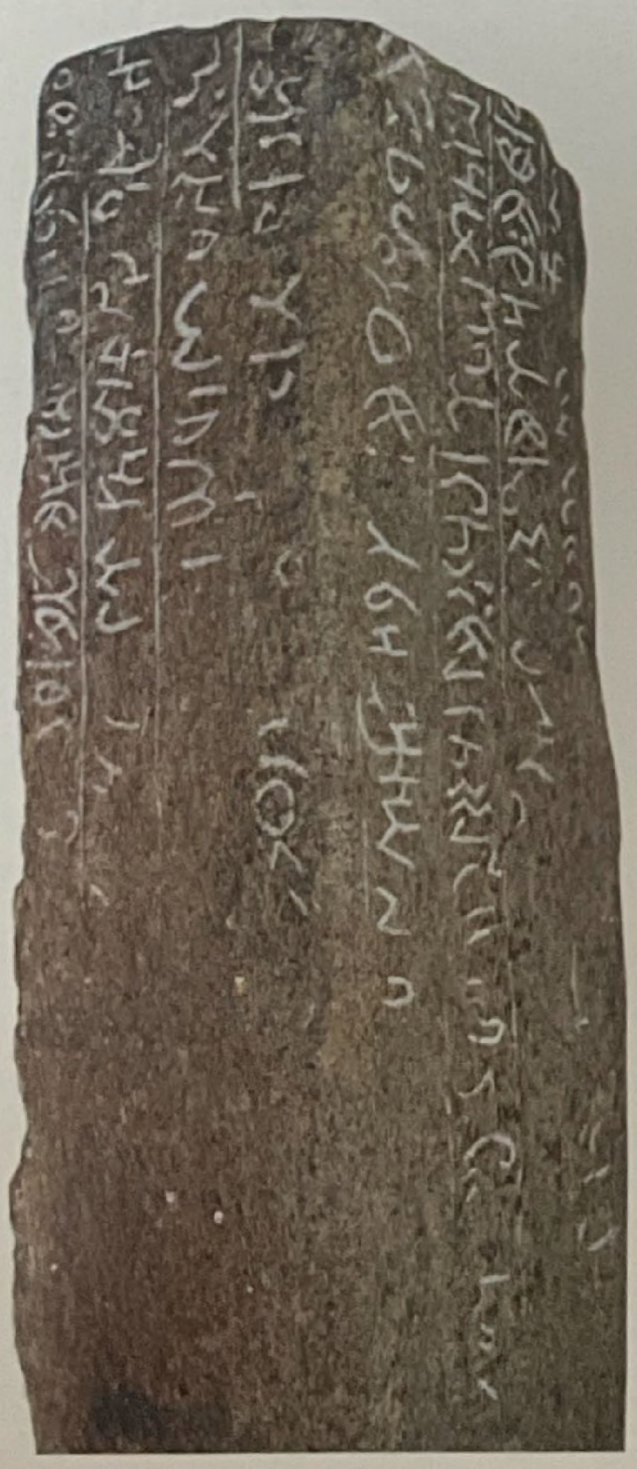
1. Онгийн гэрэлт хөшөөний бичээс
2. Өвөрхангайн бичээс
3. Тавьтын өвөлжөөний бичээс
4. Тэгшийн Хүрэн (Тэвш)-ийн бичээс
5. Хутаг уулын бичээс (I-V) эдгээр болно.

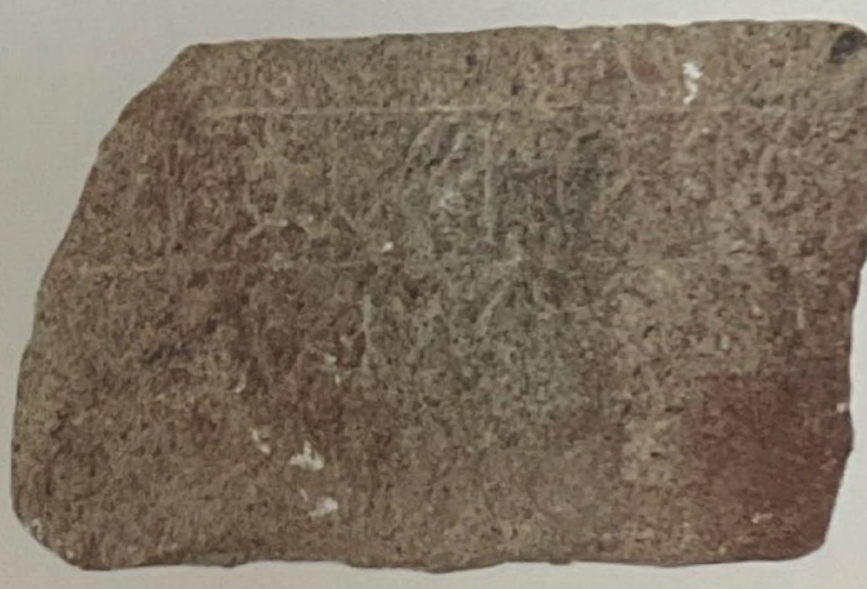
Large number of historical and archaeological monuments such as sacrificial offerings, tombs, and stone statue of the Turkic and Uighur periods were found on the territory of Övörkhangai aimag, but very few runic inscriptions have been registered.

As this area was the main political region of the Eastern Turkic and Uighur periods, it is anticipated that there are many runic inscriptions in this aimag. Currently, a stele, stone and three rock inscriptions have been found and it appears that there are no limits of the discovery of new historical monuments in this area.

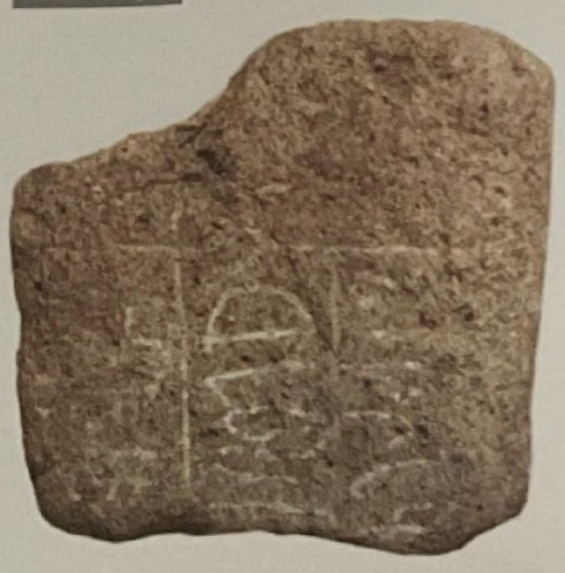
The runic inscriptions found in Övörkhangai aimag include:

1. The Ongi Stele
2. The Övörkhangai inscription
3. The Tavit Inscription
4. The Tegshiin Khüren (Tevsh) Inscription
5. The Khutag Uul Inscriptions.

© Ts. Battulga

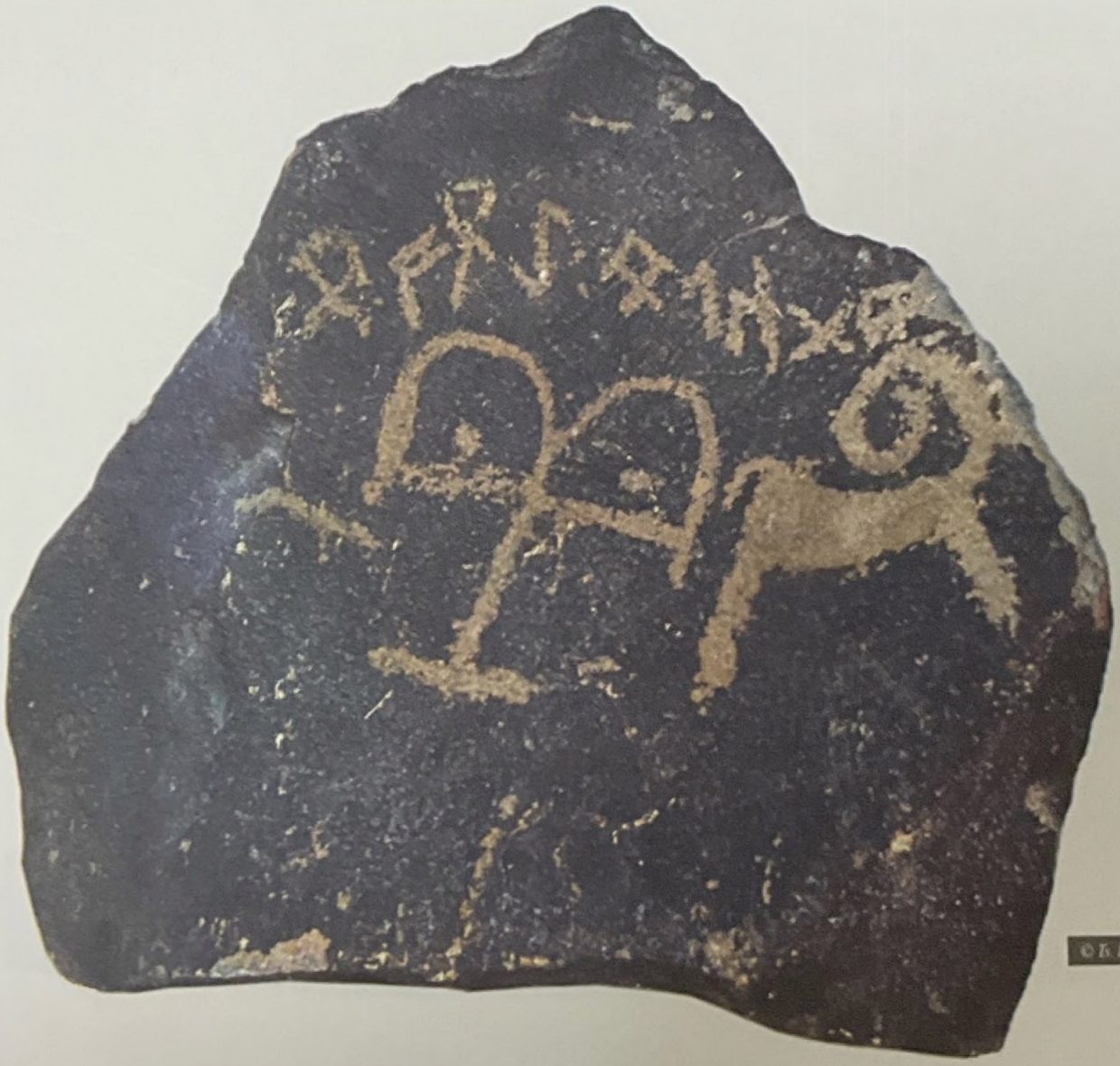

Онгийн гэрэлт хөшөөний бичээс
The Ongi Stele

Өвөрхангайн бичээс / The Övörkhangai Inscription

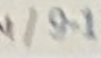
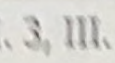
Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг. Аймгийн музей. Museum of Övörkhangai. Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1985. Г.Намхайдагва 1985. Namkhaidagva Gonchigdorj
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Өвөрхангай аймгийн музей. Museum of Övörkhangai.
Төрөл / Type	Чулууны бичээс / Inscription on stone
Уншиж судалсан / Decoded by	1987. Л.Болд / 1987 Bold Luvsandorj 2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	6.5 см / 6.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	9
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰉𐰆𐰃𐰀:𐰃𐰇𐰋
Үсгийн галиг / Transliteration	b k p a: b i t d m
Үгийн галиг / Transcription	bäk apa: bitidim
Орчуулга / Translation	Бэк Апа бичив би *Bek Apa*, I wrote [*it*].

References: (*Bold L. 1999; Болд Л. 1987b, 1990b:83–84, 2006b:256–58*)

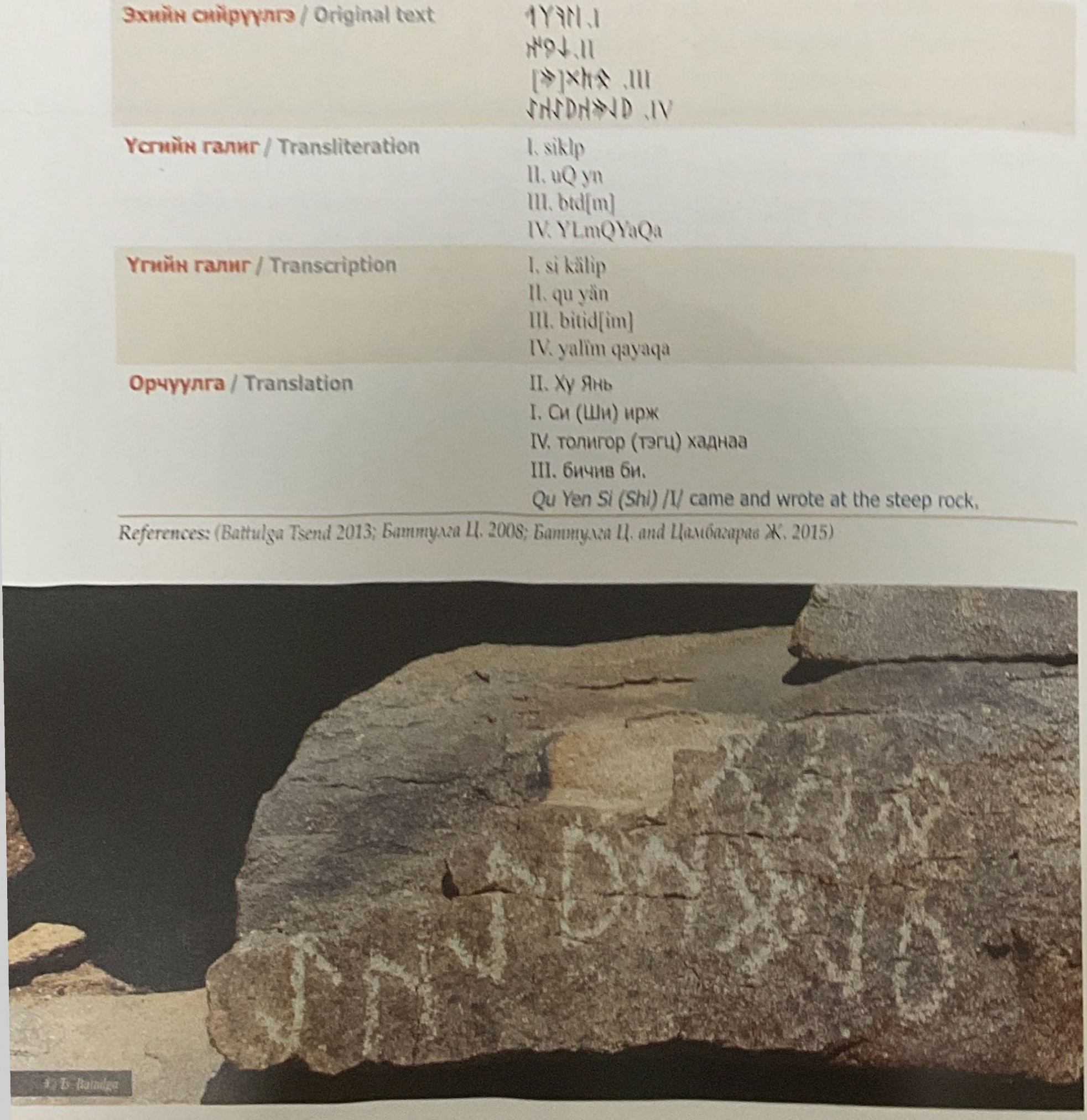

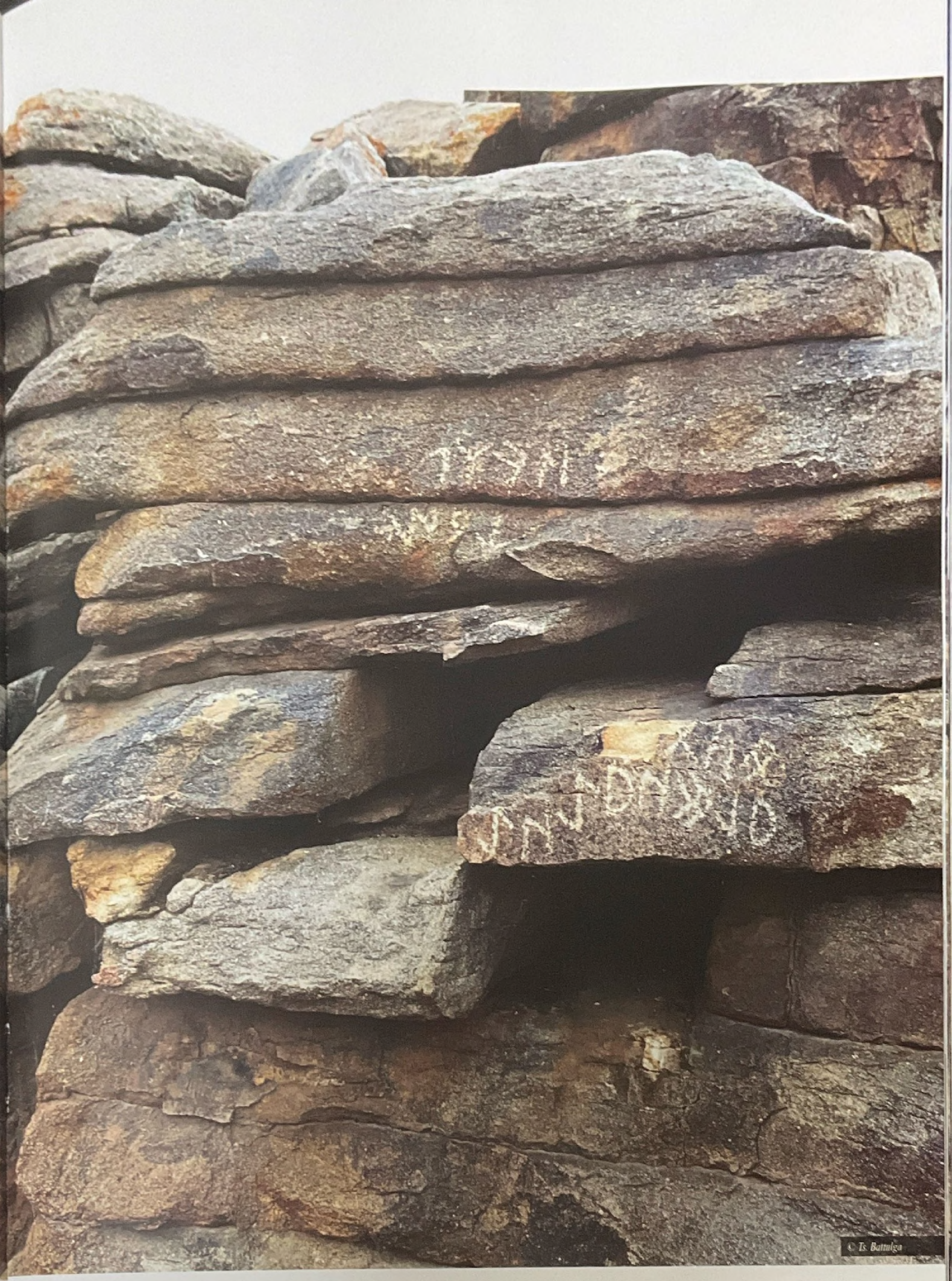
© Ts. Battulga

Тавьтын бичээс / The Tavit Inscription

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг, Нарийн Тээл сум, Тавьтын өвөлжөө. Tavit Wintercamp, Nariinteel soum, Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2015, Ж.Цамбагарав 2015, Tsambagarav Jamingarav
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Шарга бэл, Тавьтын өвөлжөө. Tavit Wintercamp, Sharga bag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2015, Ц.Баттулга / 2015, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	9-11 см / 9-11 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5, II. 3, III. 4, IV. 8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II. III. IV.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. siklp II. uQ yn III. btd[m] IV. YLmQYaQa
Үгийн галиг / Transcription	I. si kälip II. qu yän III. bitid[im] IV. yalïm qayaqa
Орчуулга / Translation	II. Ху Янь I. Си (Ши) ирж IV. толигор (тэгц) хаднаа III. бичив би. *Qu Yen Si (Shi) /I/* came and wrote at the steep rock.

References: (Battulga Tsend 2013; Баттулга Ц. 2008; Баттулга Ц. and Цамбагарав Ж. 2015)

© Is. Battuiga

Шарга баг. Тавьтын өвөлжөө
Tavit Wintercamp. Sharga bag

© Ts. Battulga

Тэгшийн Хүрэн (Тэвш)-ийн бичээс / The Tegshiin Khüren (Tevsh) Inscription

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг. Богд сум. Тэгшийн Хүрэн уул. Tegshiin Khüren Mountain. Bogd soum. Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1949. А.Н.Окладников нар 1949. Okladnikov Alexey Pavlovich et al.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн Institute of Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences
Төрөл / Type	Чулууны бичээс (хүрмэн чулуу:54x45 см) Inscription on stone (tombstone: 54x45 cm)
Уншиж судалсан / Decoded by	1974. В.М.Наделяев / 1974. Nadelyev.A.V 1979. С.Харжаубай / 1979. Harjaubai Sartkhoja 2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	2.5-3 см / 2.5-3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 10 II. 23
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[𐰉𐰋]×|⋈𐰃𐰇𐰉𐰍𐰃≪ .I 𐰉𐰍𐰋𐰍𐰃≪𐰋𐰃𐰉𐰋𐰇𐰍𐰃𐰉𐰍𐰃𐰇𐰉𐰍𐰃≪ .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. T W G č i B W LTm sd[ti] II. T W G č i B W R G č i Y G z č W R T W G R G i
Үгийн галиг / Transcription	I. tuγčï boltïm esid[ti] II. tuγčï burγučï yaγïz čur tuγraγï
Орчуулга / Translation	I. Тугч болов би. [Тэр]сонсгов [тэр олонд зарлаж мэдэгдэв]. I. I became a flag bearer. [He] informed [he announced to the crowd]. II. Тугч бүрээч Ягыз чур[ын] тамга [нь] II. Flag bearer trumpet *Yaγïz Čur*['s] stamp [is]

References: *(Rintchen B. 1968:43; Баттулга Ц. 2005g, 2005h; Болд Л. 1990a:110–12, 2006b:237–41; Наделяев В.М. 1974; Сэр-Оджав Н. 1970:83, 1977:141; Харжаубай С. 1979:33–35)*

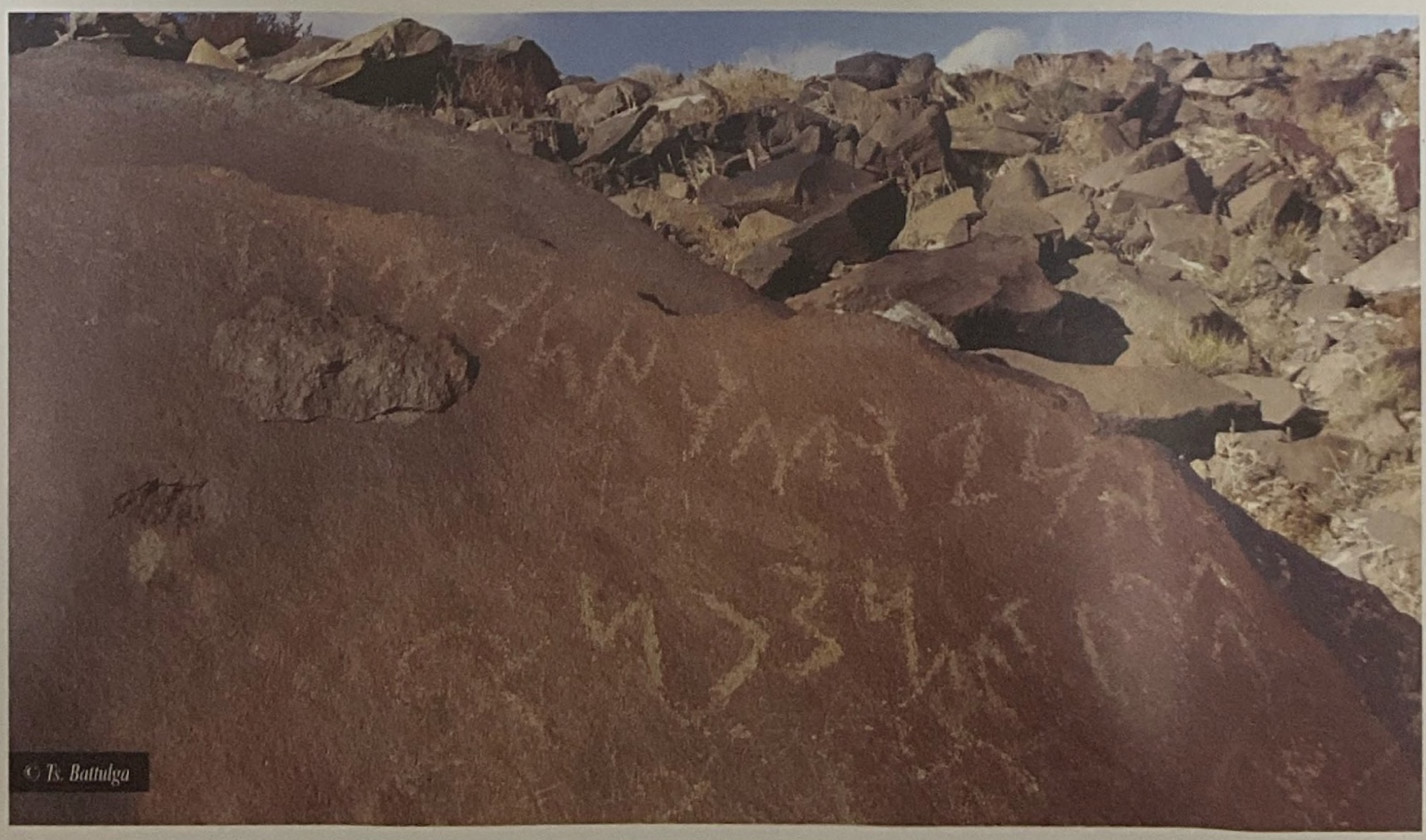
© Ts. Battulga

Хутаг уулын бичээс / The Khutag Uul Inscription

Хутаг уулын I бичээс / The Khutag Uul Inscription – I

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг. Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River. Baruunbayan-Ulaan soum. Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1972. Dietmar Lauer et al.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1975. Е.Трыярски, Ж.Хамилтон / 1975. Tryjarski.E, Hamilton.J 1976. М.Шинэхүү / 1976. Shinekhüü Maamdai 2008. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2008. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	~10 см / ~10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 12 II. 7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. 𐱅𐰴𐰺𐰞𐰃𐰴𐰺𐰴𐱁𐰞𐰍 II. 𐰍𐰆𐰃𐱅𐰇𐰴𐰚
Үсгийн галиг / Transliteration	I. Q R a k r k ü t ŋ r k n II. T y g n nč W R
Үгийн галиг / Transcription	I. qara kärkü täŋrikän II. at yägän ančur (ata yägän ančur)
Орчуулга / Translation	I. Кара Кэркү тэнгэрхэн / I. *Kara Kerkü Tengriken* II. Нэр (алдар) Йеген Анчур / эцэг Йеген Анчур II. Name / Ancestor *Yegen Ančur.*

References: (Azzaya Badam 2013; Laur D. 1972; Tryjarski E. and Hamilton J.H. 1975; Баттулга Ц. and Аззаяа Б. 2008, 2009; Шинэхүү М. 1976).

Хүтаг уулын бичээс / The Khutag Uul Inscription

Хүтаг уулын II бичээс / The Khutag Uul Inscription – II

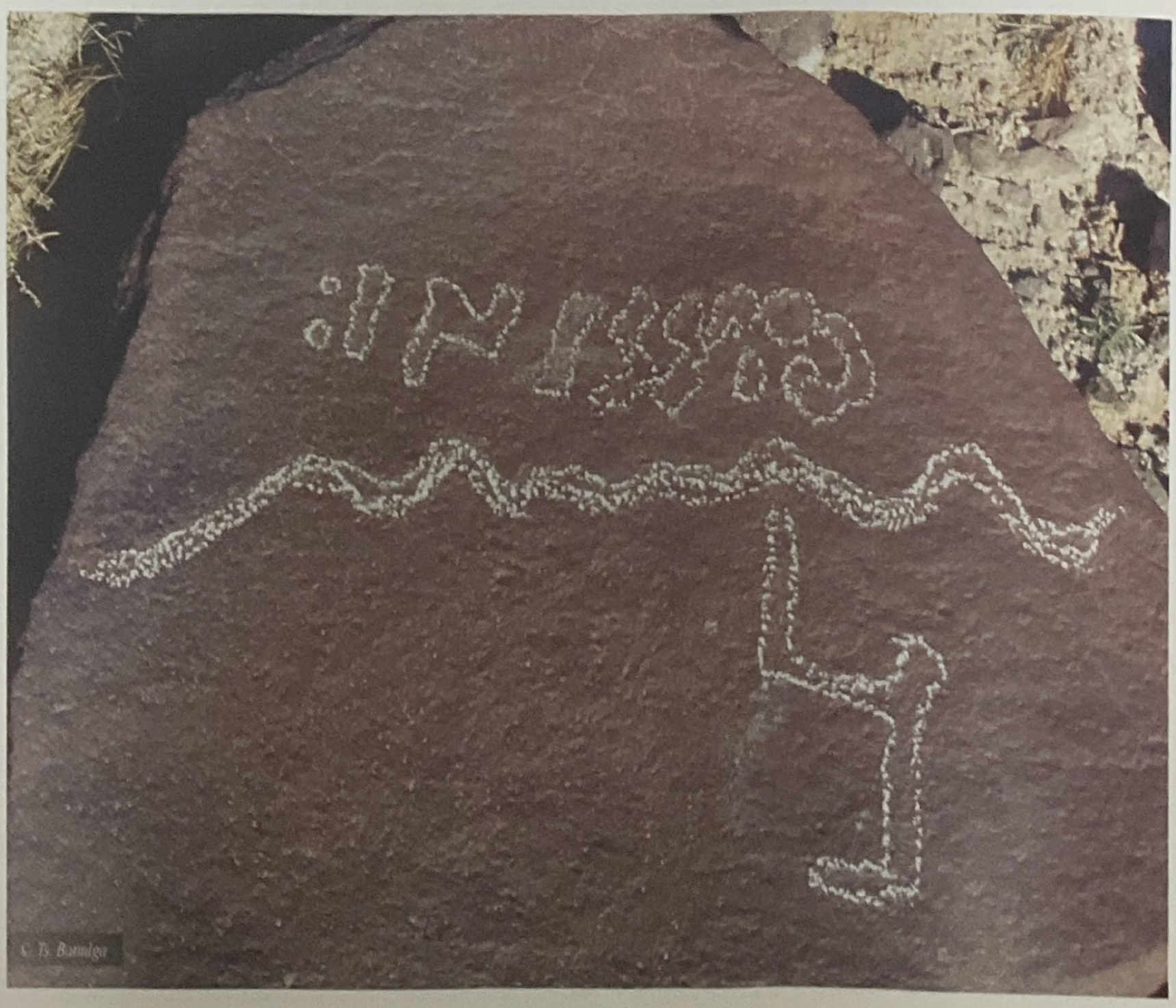
Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг, Баруун Баян-Улаан сум, Таацын голын баруун эрэг, Хүтаг үүл. Khutag Mountain, West shore of the Taats River, Baruunbayan-Ulaan soum, Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007, Ц.Баттулга 2007, Battulga Tsend
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Таацын голын баруун эрэг, Хүтаг үүл. Khutag Mountain, West shore of the Taats River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008, Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2008, Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	10-12 см / 10-12 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰺𐰆𐰆𐰃𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	ü ük ük č W R
Үгийн галиг / Transcription	ükük čur
Орчуулга / Translation	Үкүк чур / *Ükük Čur* [Personal name]

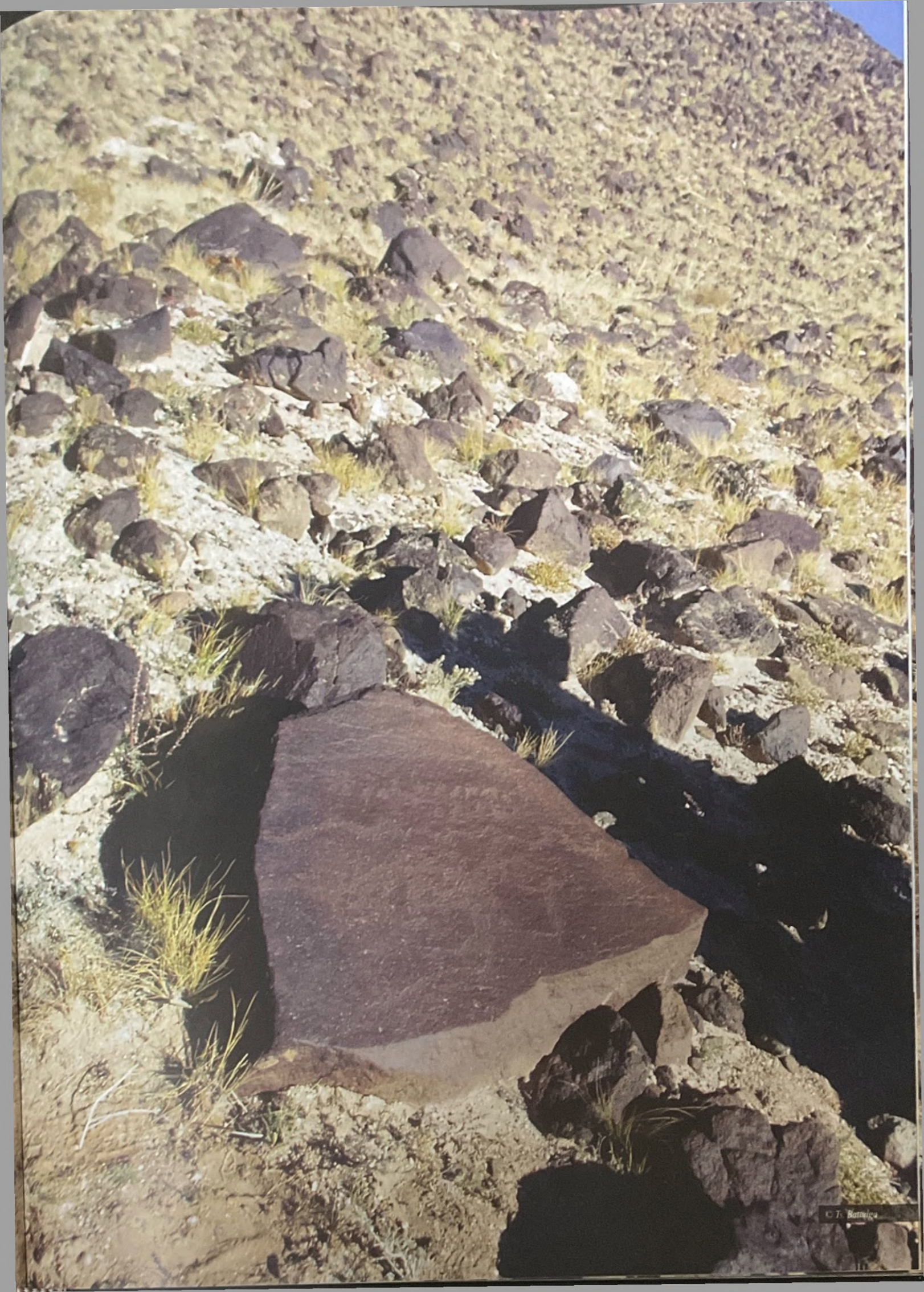

Хутаг уулын бичээс / The Khutag Uul Inscription

Хутаг уулын III бичээс / The Khutag Uul Inscription – III

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг, Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг, Хутаг уул. Khutag Mountain, West shore of the Taats River, Baruunbayan-Ulaan soum, Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007, Б.Аззаяа 2007 Azzaya Badam
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Таацын голын баруун эрэг, Хутаг уул. Khutag Mountain, West shore of the Taats River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008, Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2008, Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	7.5 см / 7.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᠪᠭᠳᠦᠰᠦᠰᠢ
Үсгийн галиг / Transliteration	BGD süs
Үгийн галиг / Transcription	bayad süsi?
Орчуулга / Translation	Бүслэх цэрэг нь ? / Beseiging soldier is...

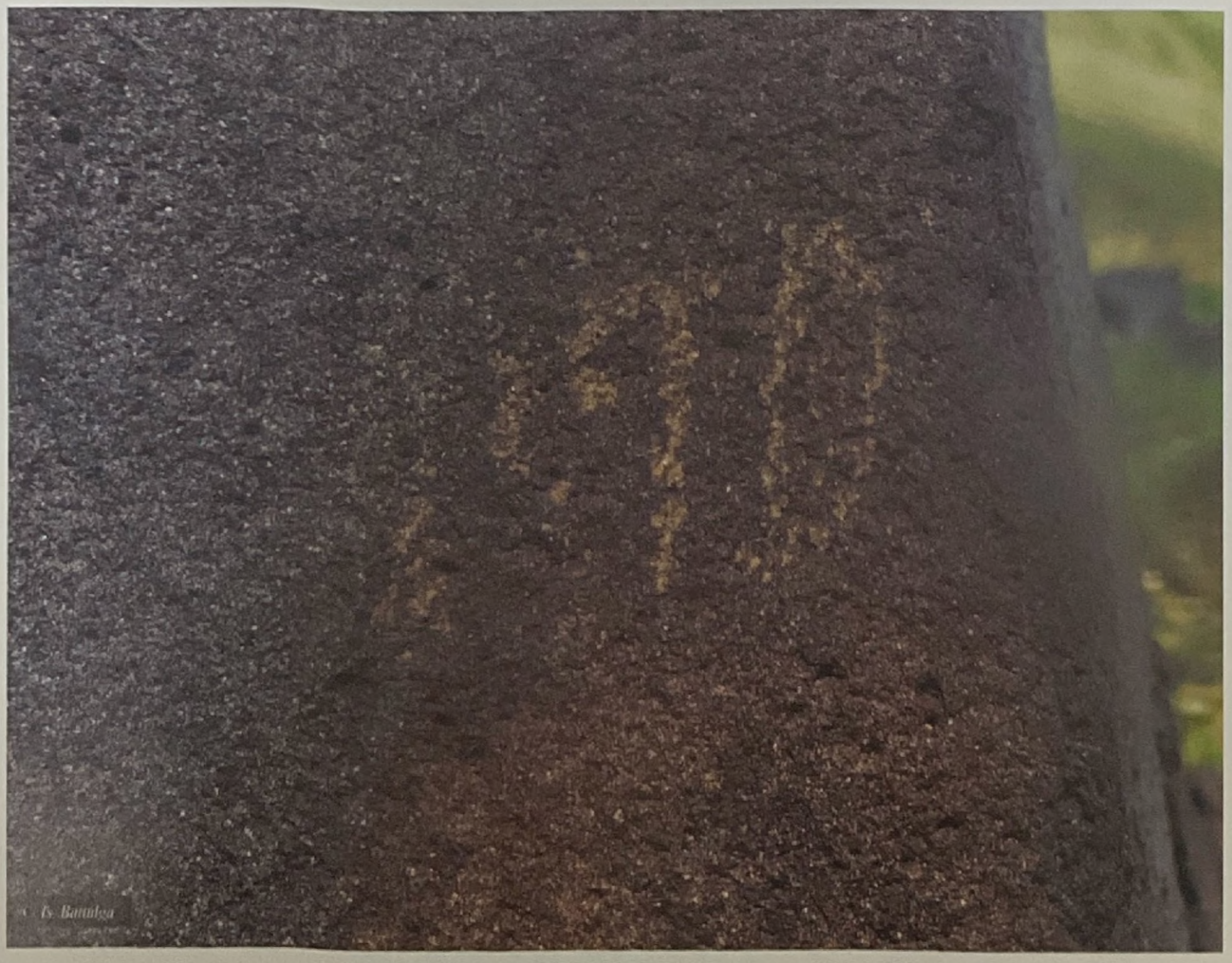

© T. Battista

Хутаг уулын бичээс / The Khutag Uul Inscription

Хутаг уулын IV бичээс / The Khutag Uul Inscription – IV

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг. Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River. Baruunbayan-Ulaan soum. Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007. Б.Аззаяа 2007 Azzaya Badam
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2008. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	5 см / 5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 3+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	… 𐰾𐰺𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	Y y r …
Үгийн галиг / Transcription	ay yer? …
Орчуулга / Translation	сар газар ? / Moon (~Month) land (~place, earth)? …

Хутаг уулын бичээс / The Khutag Uul Inscription

Хутаг уулын V бичээс / The Khutag Uul Inscription – V

Байршил / Location	Өвөрхангай аймаг. Баруун Баян-Улаан сум. Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River. Baruunbayan-Ulaan soum. Övörkhangai aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007. Б.Аззаяа 2007 Azzaya Badam
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Таацын голын баруун эрэг. Хутаг уул. Khutag Mountain. West shore of the Taats River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2008. Ц.Баттулга, Б.Аззаяа 2008. Battulga Tsend, Azzaya Badam
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	5.5-6 см / 5.5-6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᛋᚨᚾᛏᚨᛞᛟ
Үсгийн галиг / Transliteration	nt Y ügüŋ
Үгийн галиг / Transcription	anta ay ögüŋ
Орчуулга / Translation	Тэнд сар[ыг] магтагтун / Praise the moon, there.

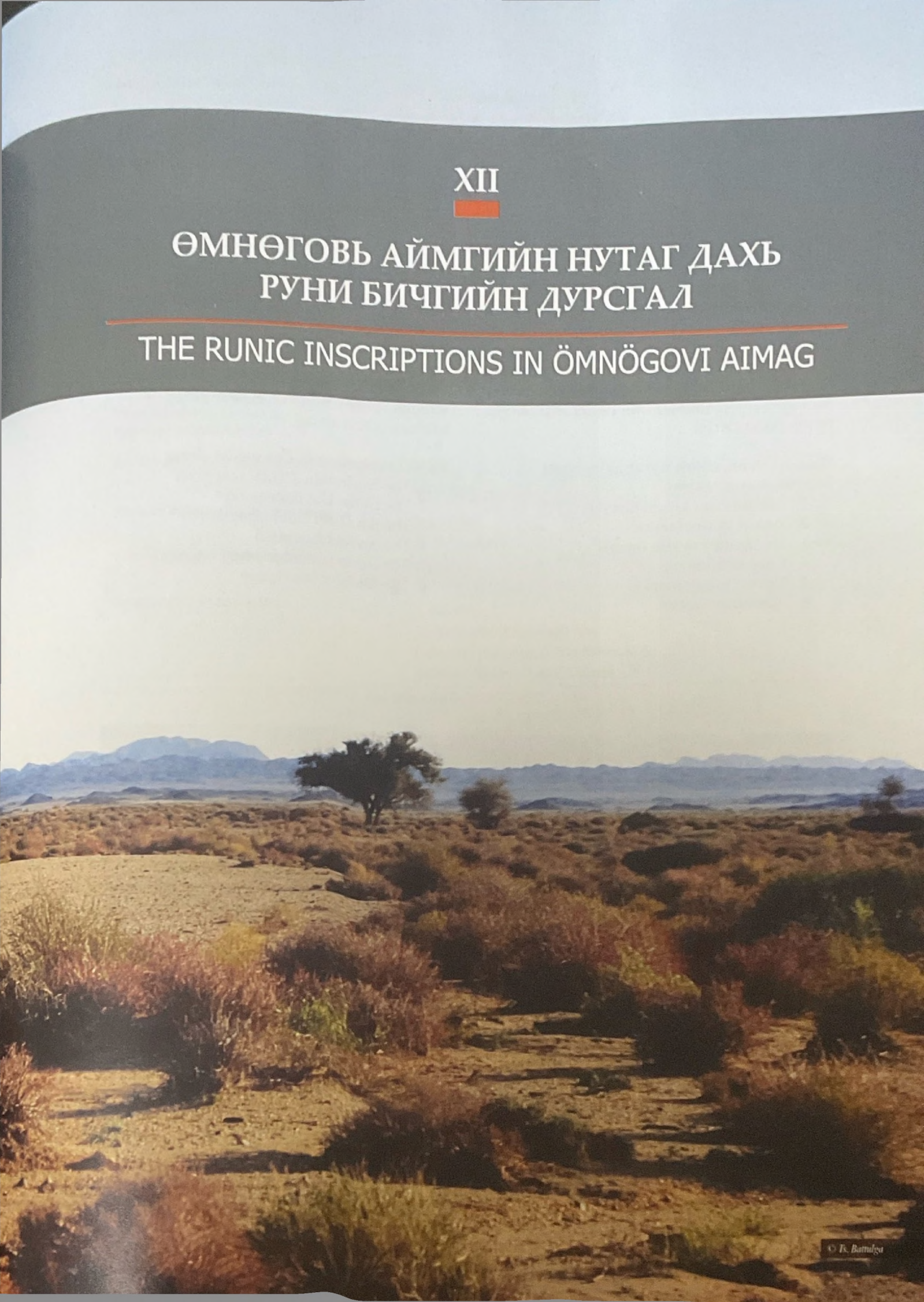

Номгон сум. Бичигт
Bichigt. Nomgon soum

XII

ӨМНӨГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN ÖMNÖGOVI AIMAG

Өмнөговь аймгийн нутгаас руни бичгийн хэд хэдэн дурсгал илэрсэн нь эрт үеэс, нэн ялангуяа Түрэг, Уйгурын үед Өтүкэн хийгээд Орхоны хөндий дэх орд өргөөнөөс өмнө зүг зорчих гол зам дайран өнгөрч байсантай холбоотой бололтой.

Тус аймгийн нутгаас руни бичгийн зургаан дурсгал илэрснээс хадны бичээс-5, хөшөө чулууны бичээс -1 байна.

Өргөн уудам газар нутагтай тус аймгийн нутагт цаашид хийх хайгуул судалгааны ажлын үр дүнд руни бичгийн шинэ дурсгалууд илрэх боломжтой.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Байшинтын харын бичээс
2. Далан уулын бичээс
3. Их Өлзийт уулын бичээс
4. Сэврэйн бичээс
5. Уртын голын бичээс
6. Хотгорын бичээс

Heretofor, numerous amount of runic inscriptions have been discovered in Ömnögovi aimag. This is probably related to the fact that during the Turkic and Uighur periods, the main road from the sacred Ötüken and Orkhon Valley palace to the south passed through this area.

As of now, there are six runic inscriptions in the aimag, of which five are rock inscriptions and one is stone inscription. There is a high possibility to discover new runic inscriptions through further study or expedition in the vast territory of this aimag.

Runic inscriptions in Omnögovi aimag

1. The Baishintiin Khar Inscription
2. The Dalan Uul Inscription
3. The Ikh Ölziit Uul Inscription
4. The Sevrei Inscription
5. The Urtiin Gol Inscription
6. The Khotgor Inscription

Байшинтын Харын бичээс
The Baishintiin Khar Inscription

Байшинтын Харын бичээс / The Baishintiin Khar Inscription

Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Ханбогд сум. Байшинтын Хар уул. Baishintiin Khar Mountain. Khanbogd soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2007. Ч.Амартүвшин *нар* 2007. Amartüvshin Chunag *et al.*
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Өмнөговь аймаг. Ханбогд сум. Байшинтын Хар уул. Baishintiin Khar Mountain. Khanbogd soum. Ömnögovi aimag.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Т.Осава / 2019. Takashi Osawa 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 9-10 см / I. 9-10 cm II. 8-13 см / II. 8-13 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 4 II. 6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰉𐰇𐰼 .I 𐰋𐰃𐱅𐰋𐰇.II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. b t d m II. B L m š p a
Үгийн галиг / Transcription	I. bitidim II. balamaš (balamïš) apa
Орчуулга / Translation	I. Бичив би. II. Баламаш (Баламиш) Апа Баламаш (Баламиш) Апа бичивэй би. *Balamaš (Balamiš) Apa,* I wrote.

References: (Амартүвшин Ч., Батзориг О., and Батдалай Б. 2019:182–83)

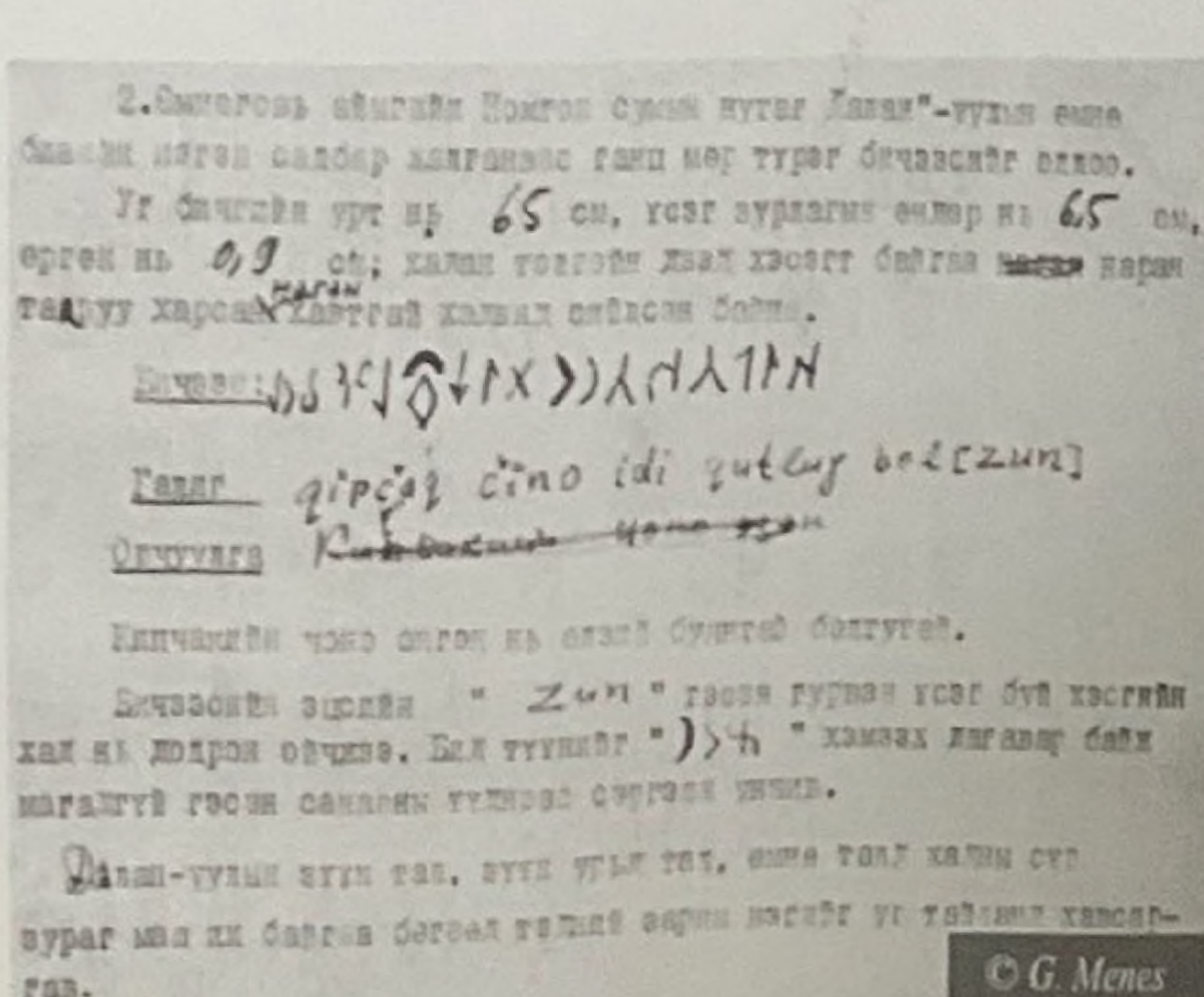
Байшинтын Хар уул
Baishintiin Khar Mountain

Далан уулын бичээс / The Dalan Uul Inscription

Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Номгон сум. Далан уул. Dalan Mountain. Nomgon soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1982. Г.Мэнэс 1982. Menes Gochoo
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Далан уул. Dalan Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2007. Ц.Баттулга / 2007. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	6.5 см / 6.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	~ 18-20
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	[(𐰆𐰏)~(𐰉)]𐰖𐰺𐰽𐰃𐰤𐰲𐰴𐰆𐰑𐰃𐰴𐰆𐱃𐰞𐰍𐰉𐰆𐰞
Үсгийн галиг / Transliteration	Q i p č ŋ č N W d i uQ T L G B W L [(ŋ)~(zN)]
Үгийн галиг / Transcription	qïp ačïŋ ačïnu ädi qutluɣ boluŋ / bolzun
Орчуулга / Translation	Аз жаргал нээгтүн. Өршөөгөөд (нигүүлсээд) маш өлзийтэй болог [болтугай] // Аз жаргал өгөгтүн. [Тэр аз жаргал өгч] нигүүлсээд маш өлзийтэй болог [болох болтугай] *Spread/Give happiness. Forgave. And be blessed.*

References: (*Баттулга Ц. 2005е:107, 2007; Мэнэс Г. 1982:25*).

[illegible]

Галиг qïpčaŋ čïno idi qutluɣ bo[zun]

[illegible]

© G. Menes

Далан уул
Dalan Mountain
© B. Battulga

Их Өлзийт уулын бичээс / The Ikh Ölziit Uul Inscription

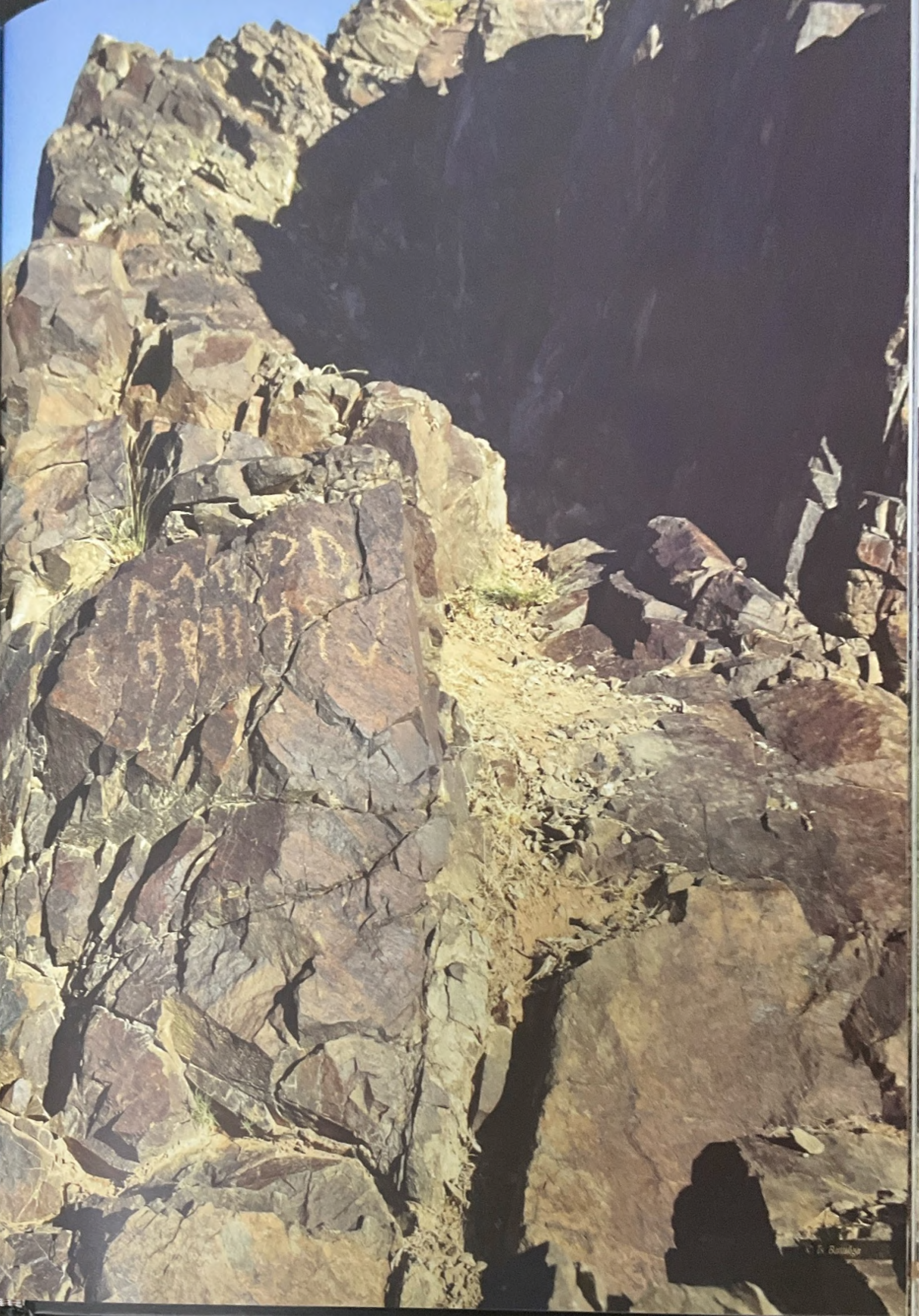
Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Манлай сум. Их Өлзийт. Ikh Ölziit Mountain. Manlai soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2012. Ж.Баярсайхан 2012. Bayarsaikhan Jamsranjav
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Их Өлзийт уул. Ikh Ölziit Mountain.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2015. Н.Баярхүү / 2015. Bayarkhüü Noost 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 6-8 см / I. 6-8 cm II. 9-10 см / II. 9-10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 6 II. 7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. II.
Үсгийн галиг / Transliteration	I. YWnri II. L y R s ŋ ü k Q
Үгийн галиг / Transcription	I. uyun äri II. ala yär esäŋükqa
Орчуулга / Translation	I. нойрссон эрийг II. амгалан (тайван) газар эрүүл энхэд The passed man in peaceful place

References: (Баярсайхан Ж. et al. 2012; Баярхүү Н. and Баярсайхан Ж. 2015).

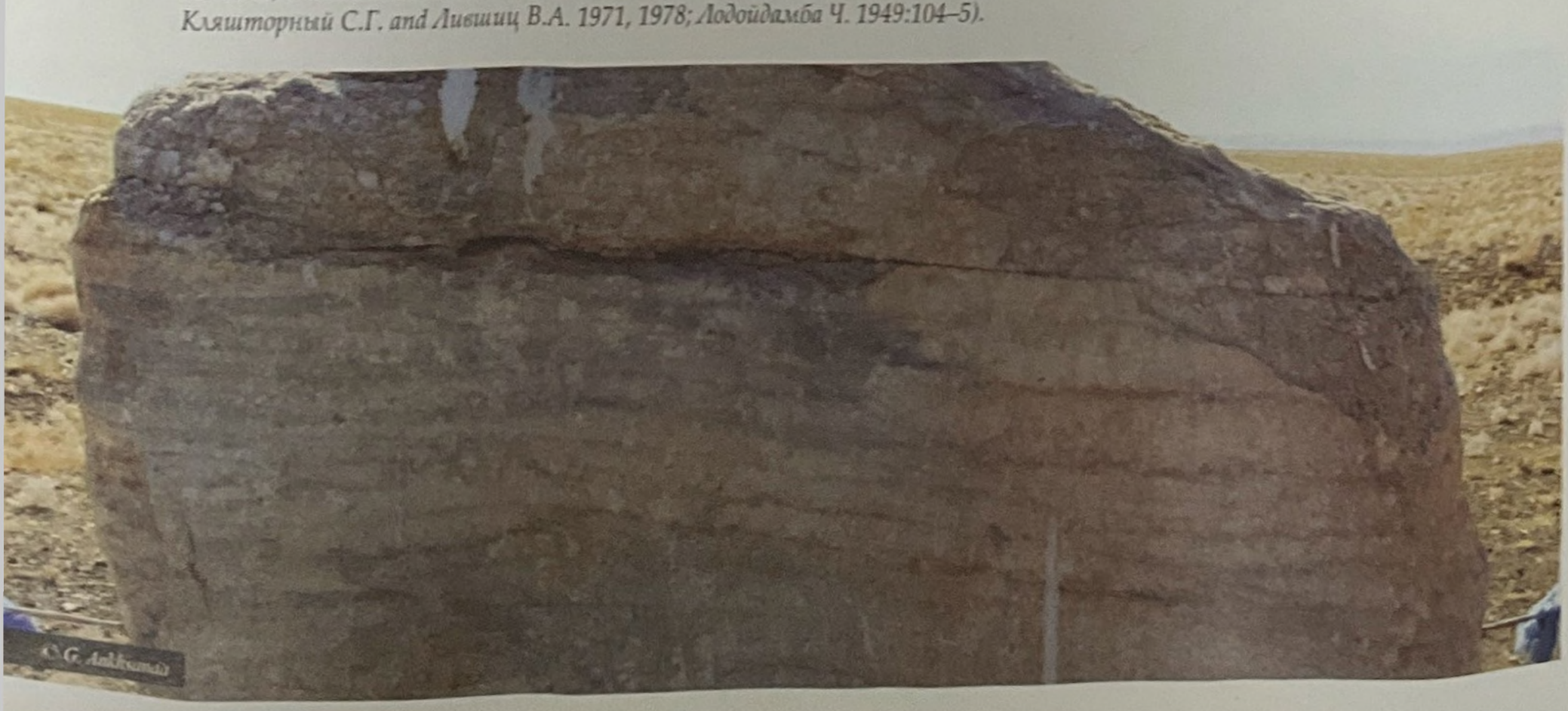
Их Өлзийт уул
Ikh Olziit Mountain

Сэврэйн бичээс / The Sevrei Inscription

Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Сэврэй сум. Сэврэйн нуруу. Мандалын хошууны Оёдолын Их Нарт. Mandaliin Khoshuunii Oydoliin Ikh Nart. Sevrei Montain range. Sevrei soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1948. И.А.Ефремов, Ч.Лодойдамба 1948. Efremov Ivan Antonovich, Lodoidamba Chadraabal
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Мандалын хошууны Оёдолын Их Нарт. Mandaliin Khoshuunii Oydoliin Ikh Nart.
Төрөл / Type	Чулууны бичээс (цагаан гантиг. 80x50x60 см) Inscription on stone (white marble. 80x50x60 cm)
Уншиж судалсан / Decoded by	1971. С.Г.Кляшторный, В.А.Лившиц 1971. Kljashtornyj S.G , Livshits V.A 1999. Акио Катаяма, Такао Мориясу, Ютака Ёшида 1999. Akio Katayama, Takao Moriyasu, Yutaka Yoshida 2005. Ц.Баттулга / 2005. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	7 мөр (мөн 6 мөр согд бичээс буй) 7 row (and There are 6 lines of Sogdian inscription)
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ... ... B L II. ... r t m z η ... š D m z T III. . k ..... W N ... i .. nča B ... z W N IV. t i g n (?) ..... W R t .. (g) n V. ..... kū .. T .. VI. ..... QWTL (G) .. B VII. ...., YGLiG
Үгийн галиг / Transcription	I. ... . B L II. ..... ertmiz η ..... š D m z T III. . k .... W N ..... i .. anča B ... z W N IV. t i g i n (?) ..... W R t ... (g) n V. ..... kū .. T.. VI. ..... qutlu (G) .. B VII. .. .. yaγlīγ

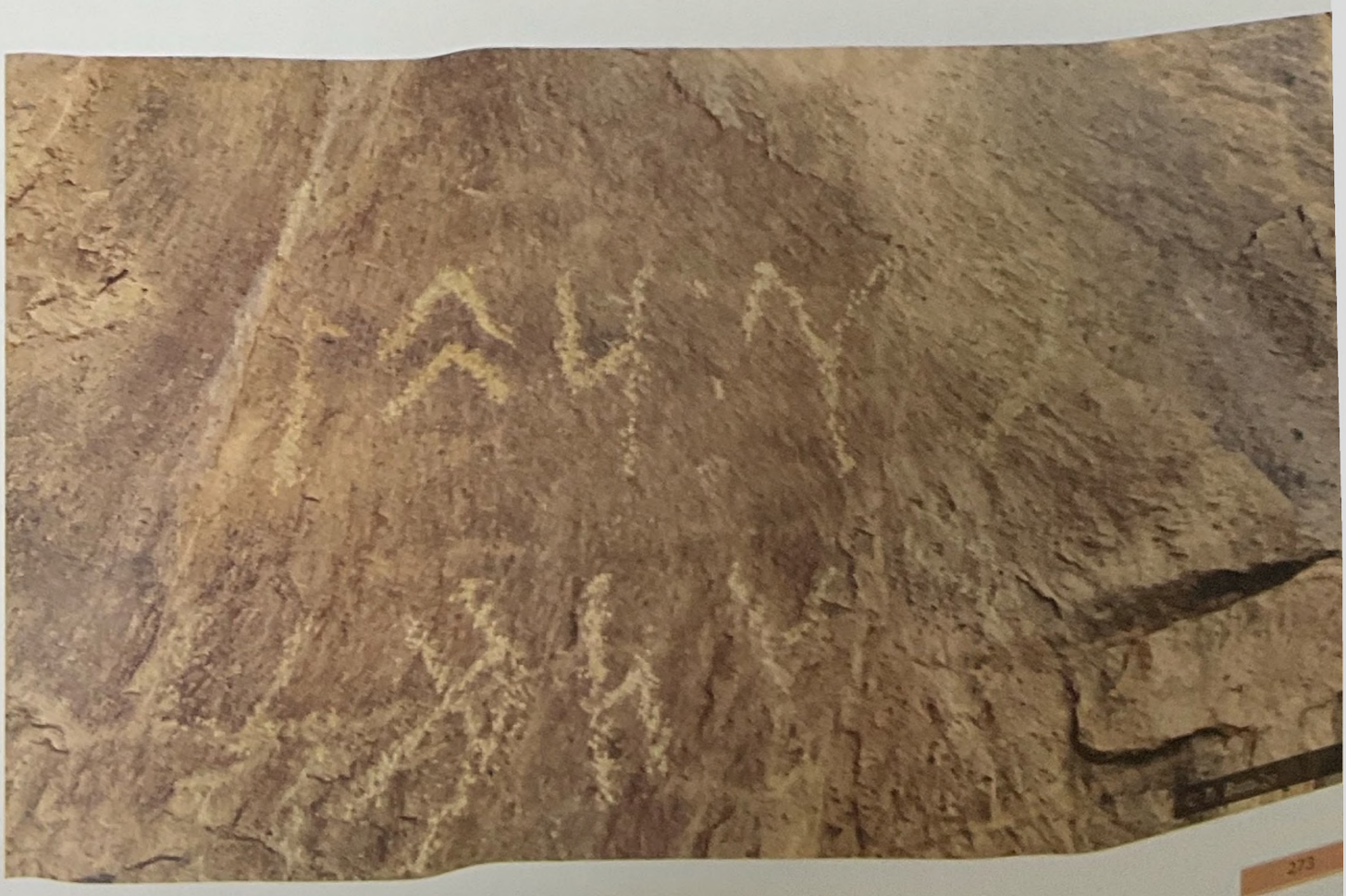
References: (Akio Katayama (片山章雄) 1999; Kljaštornyj S.G. and Livšic V.A. 1971; Rintchen B. 1968:42; Yutaka Yoshida (吉田豊) 1999; Yutaka Yoshida (吉田豊), Takao Moriyasu (森安孝夫), and Akio Katayama (片山章雄) 1999; Ефремов И.А 1962:229; Кляшторный С.Г. and Лившиц В.А. 1971, 1978; Лодойдамба Ч. 1949:104–5).

Уртын голын бичээс / The Urtiin Gol Inscription

Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Номгон сум. Уртын гол. Urt River. Nomgon soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2017. Б.Баяр, Н.Батболд 2017. Bayar Banzragch, Batbold Natsag
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Номгон сум. Уртын гол. Urt River. Nomgon soum.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ц.Баттулга / 2017. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 12 см / I. 12 cm II. 10 см / II. 10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5 II. 5
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᠷᠤᠷᠢ ᠄ᠶᠠᠷ .I ᠬᠤᠯᠲᠤᠮᠤᠽ .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. yr : RTi II. kltmz
Үгийн галиг / Transcription	I. yär artï II. kältümiz
Орчуулга / Translation	I. Газар нутаг алсалж / I. They widened the terriory II. Ирцгээв бид. (Алс газраас ирцгээв бид) / II. We came

References: (Battulga Tsend 2018; Баттулга Ц. 2013, Nurdin Useev, 2018, Nurdin Useev. 2018)

Уртын гол
Ur River

© Ts. Battulga

Хотгорын бичээс / The Khotgor Inscription

Байршил / Location	Өмнөговь аймаг. Ханхонгор. Хотгорын хөндий. Зараа толгой. Zaraa Tolgoi. Khotgor Valley. Khankhongor soum. Ömnögovi aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2012. Ч.Ерөөл-Эрдэнэ, Ж.Гантулга, Г.Лхүндэв 2012. Yerööl-Erdene Chimiddorj, Gantulga Jamiyan-Ombo, Lkhündev Guunii
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хотгорын хөндий. Зараа толгой. Zaraa Tolgoi. Khotgor Valley.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1 см / 1 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰉𐰇𐰋𐰋:𐰚𐰃𐰠𐰇:𐰋𐰞𐰍𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	TGčWR: Tši Yš nč: WRTRTi
Үгийн галиг / Transcription	tay čur taši yašanč: urturti
Орчуулга / Translation	Таг чур чулуун дурсгал цохиулав. The stone monument was erected by *Tag Čur*

References: (Ерөөл-Эрдэнэ Ч., Гантулга Ж., and Лхүндэв Г. 2012)

© Ts. Batulga

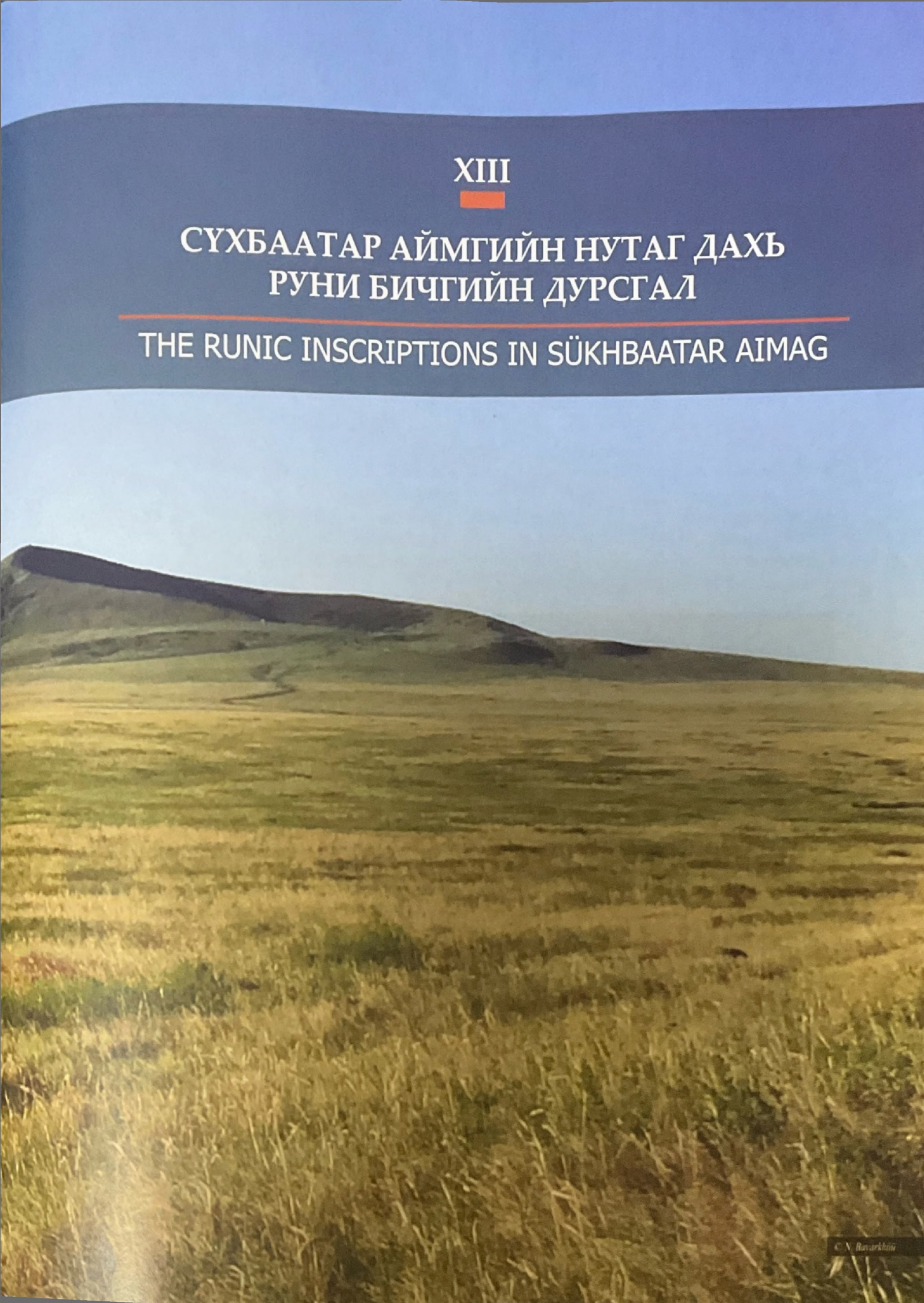

Шилийн богд уул. Дарьганга сум
Shiliin Bogd Mountain, Dariganga soum

XIII

СҮХБААТАР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN SÜKHBAATAR AIMAG

Донгойн ширээний тахилын онгоны руни бичиг, тамга бүхий гурван хөшөө нь Сүхбаатар аймгийн нутгаас илэрсэн анхны томоохон дурсгалд зүй ёсоор тооцогдож байна. Тахилын онгоны гэрэлт хөшөө буй нь тус аймгийн нутаг дэвсгэрээс руни бичгийн дурсгал илрэх боломжтойг илтгэнэ.

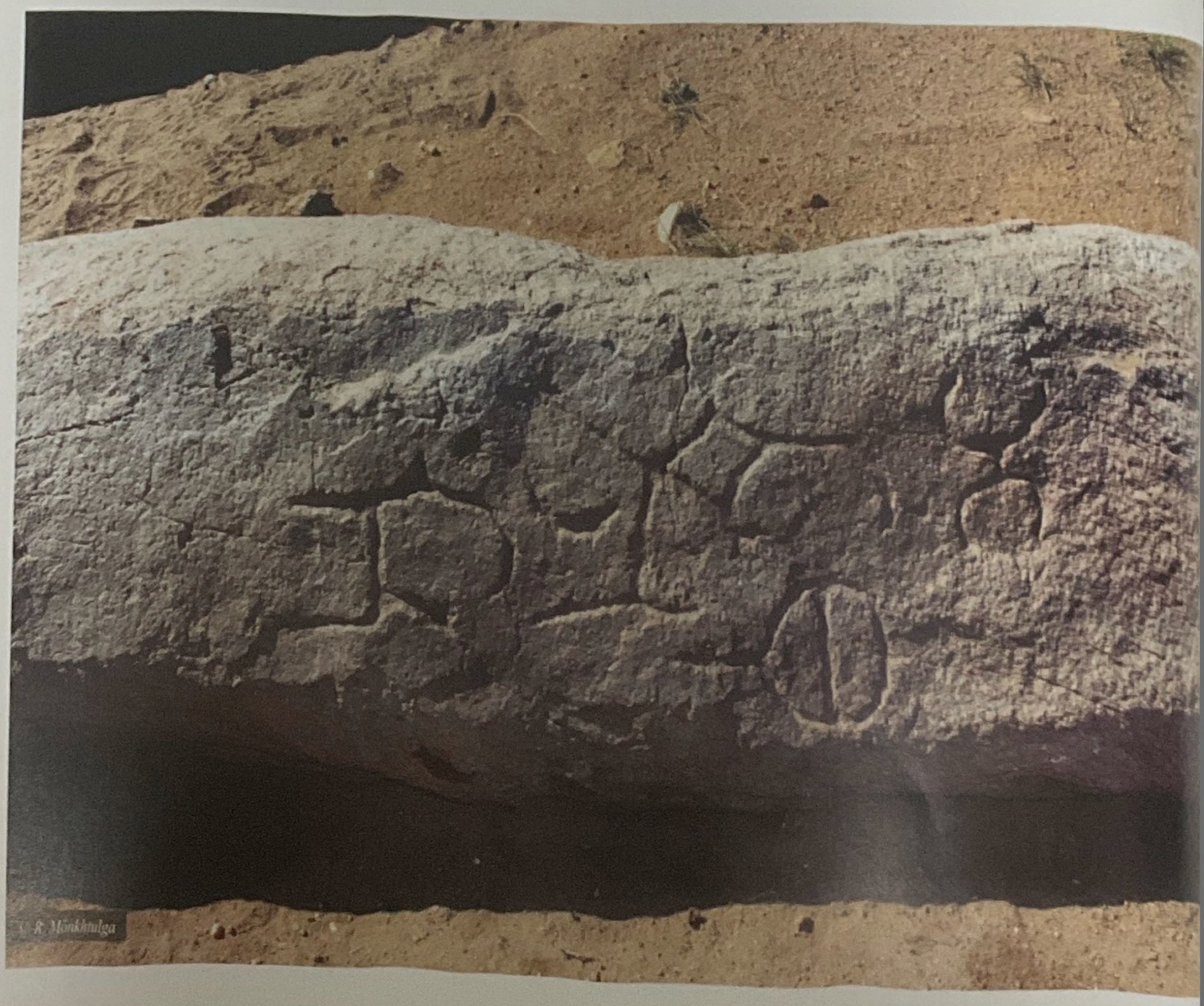
The three steles with the runic inscriptions and *tamgas* of the Dongoin Shiree Memorial Complex are considered to be first monuments discovered in Sükhbaatar aimag. These steles indicates the possibility of finding runic inscriptions in the territory of the aimag.

Донгойн ширээний тахилын онгоны гэрэлт хөшөө:

I хөшөөний бичээс
II хөшөөний бичээс
III хөшөөний бичээс

The Steles of the Memorial Complex of Dongoin Shiree

The Dongoin Shiree Stele – I
The Dongoin Shiree Stele – II
The Dongoin Shiree Stele – III

B. Munkhtulga

Донгойн Ширээн цогцолборын хөшөөдийн бичээс

The Steles of Dongoin Shiree Complex

Байршил / Location	Сүхбаатар аймаг. Түвшинширээ сум. Дэлгэрхаан уул. Донгойн Ширээ. Dongoin Shiree. Delgerkhaan Mountain. Tüvshinshiree soum. Sükhbaatar aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Д.Түмэн, М.Эрдэнэ 2010. Tümen Dashtseveg, Erdene Myagmar 2011. Ж.Гэрэлбадрах, Ц.Болорбат 2011. Gerelbadrakh Jamsranjav, Bolorbat Tserendorj 2012. Д.Цэвээндорж *нар* 2012. Tseveendorj Damdinsüren *et al.*
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Дэлгэрхаан уул. Донгойн Ширээ. Dongoin Shiree. Delgerkhaan Mountain.
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	2013. Р.Мөнхтулга, Т.Осава 2013. Mönkhtulga Rinchinkhorol, Takashi Osawa 2015. Р.Мөнхтулга, Т.Осава 2015. Mönkhtulga Rinchinkhorol, Takashi Osawa
Бичигт хөшөө / Number of steles:	3
Мөрийн тоо / Number of rows	72
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	3857
Үгийн тоо / Number of words	1193
Бичээсийн гол үгс / Key words:	:ebim e:, :begim e:, :yerim e:
Орчуулга / Translation	орд гэр минь ээ, ноён минь ээ, нутаг минь ээ: Oh, my house! Oh, my lord! Oh, my country!
Давтамж / Frequency (:ebim e:, :begim e:, :yerim e: гэх үгс)	I хөшөө: 126 / I stele: 126 II хөшөө: 517 / II stele: 517 III хөшөө: 527 / III stele: 527 **Нийт: 1170 / Total: 1170**
Давтагдахгүй үгс / Unique words	II хөшөө W1 Дээд Тэнгэр минь ээ! Дайр Этүгэн минь ээ! Эл улс минь ээ! Нутаг минь ээ! Гэр минь ээ! Ноён минь ээ! Гэр минь ээ! Гэр минь ээ! Хүчээ өглөө би, ээ! Ноён минь ээ! Гэр минь ээ! W2a : Ушга (Зах), Ушга Зах, авын нурууна (Авын нурууна) хойлголжээ. Нутаг минь ээ! Захын цэрэг засууллаа би, ээ! II stele W1 Dear above Täŋri/Heaven! Dear brown Earth! Dear State! Oh, my country! Oh, my house! Oh, my lord! Oh, my house! Oh, my house! I gave my power! Oh, my lord! Oh, my house! W2 Ushga (edge) Ushga edge. Mourned at the Av mountain range! Oh, my country! I appointed the border soldier!
Он цаг / Dating	735-745

References: (Түмэн Д. et al. 2010:169).(Болорбат Ц. and Мөнхтулга Р. 2013; Мөнхтулга Р. 2018e:41–71; Мөнхтулга Р. and Осава Т. 2013, 2015, 2015; Түмэн Д. et al. 2010).

Түвшинширээ сум. Дэлгэрхаан үүл. Донгойн Ширээ
Tuvshinshiree Sum. Delgerkhaan Mountain. Tuvshinshiree soum

Туул гол
Tuul river

XIV

ТӨВ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN TÖV AIMAG

Төв аймгийн нутаг дэвсгэр, нэн ялангуяа Туул голын сав дагуух газар нутгаас эртний Түрэг, Уйгурын үед холбогдох язгуартны тахилын онгон (хүн чулуу, арслан, хонь дагалдуулсан), бунхант оршуулга, морьтой оршуулга, хот балгадын туйр зэрэг түүх археологийн цөөнгүй дурсгал илрүүлж бүртгэсний зэрэгцээ зарим дурсгалыг малтан судалсан байна.

Өнөөгийн байдлаар, Төв аймгийн нутаг дэвсгэрээс руни бичгийн долоон дурсгал илэрсэн байх бөгөөд тэдгээрийг ангилж үзвэл,

Гэрэлт хөшөөний бичээс – 3 (Көличурын гэрэлт хөшөө, Туньюкукийн I гэрэлт хөшөө, Туньюкукийн II гэрэлт хөшөө)

Аяга, сав дээрх бичээс – 2

Шавар ваар дээрх бичээс – 2

Хадны бичээс- 1 тус тус байгаа болно.

Дээрх дурсгалуудаас руни бичиг бүхий согд хийцийн мөнгөн аяга хэдүйд, хаанаас илэрсэн нь тодорхойгүй ч Төв аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалд оруулж бүртгэлээ. Уг дурсгалын тухайд, Төв аймгийн нутаг дэвсгэр, Улаанбаатар хотод бүртгэгдсэн мэдээлэл нь анхдагч мэдээлэл мөн хэмээн үзсэнийх болно.

A number of historical and archaeological monuments from ancient Turkic and Uighur periods, such as sacrificial offerings (accompanied by stone statues, lion and sheep figure stones), mausoleums, burials with horse, and ruins of urban settlements were discovered in the territory of Töv aimag, particularly along the Tuul River basin. Some of these monuments were excavated and studied.

Currently, there are seven runic inscriptions in Töv aimag and are classified as follows:

Stele -3 (The Kölichur Stele, The Tunyukuk Stele-I and The Tunyukuk Stele – II)

Inscription on the cup and vessel- 2

Inscription on the ceramic pottery – 2

Rock inscription - 1

Although, it is unknown when or where the Sogdian silver cup with runic inscription was first found, we have included it in the runic inscription from Töv aimag for the reason that it was first registered in Ulaanbaatar and Töv aimag, then considered to be the primary source of information.

Төв аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Көличурын гэрэлт хөшөөний бичээс
2. Мөнгөн савны бичээс
3. Налайхын шавар ваарны бичээс
4. Мөнгөн аяганы бичээс
5. Туньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээс
6. Туньюкукийн тахилын шаваасын бичээс
7. Улаан чулуутын бичээс

The Runic Inscriptions in Töv aimag

1. The Kölichur Stele
2. The Inscription on the Silver Vessel
3. The Nalaikh Inscription
4. The Inscription on the silver cup
5. The Tunyukuk Steles
6. The Inscription on the clay piece in Tunyukuk offering site
7. The Ulaanchuluut Inscriptions

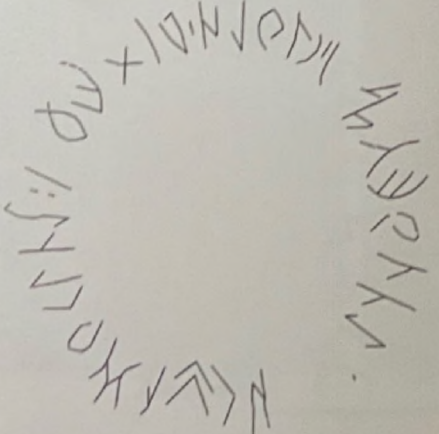
Мөнгөн савны бичээс / The Inscription on the Silver Vessel

Байршил / Location	Төв аймаг, Заамар сум, Шороон Бумбагар. Shoroon Bumbagar, Zaamar soum, Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2009, Б.Баньдхүү 2009, Banidkhuu.B
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тодорхойгүй Uncertain
Төрөл / Type	Мөнгөн савны бичээс. (*Савны амсар 7,5 см, бөөр 9.7, суурь 7.5 см, өндөр 8 см*). Inscription on silver vessel
Уншиж судалсан / Decoded by	2011. Т.Осава, К.Сүзүки 2011. Takashi Osawa, Suzuki Kosetsu 2015. Ц.Баттулга / 2015. Battulga Tsend 2018. Р.Мөнхтулга / 2018. Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	31
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰉𐰇𐰃𐰋𐰇:𐰇𐰃𐰋𐰆𐰓𐰃𐰇𐰃:𐰃𐰇𐰋𐰆𐰓𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	sibgdsi: QiBLG nlg BLŋa:QWTLG BWLŋa
Үгийн галиг / Transcription	sibäg ädsi (idsi) qïblïγ änlig bolïŋa: qutluγ bolïŋa
Орчуулга / Translation	Савны эзэн нь аз жаргалтай, амгалан болог оо. Өлзийтэй болог оо. Let the owner of the vessel be happy and peaceful! Be blessed!

References: (*Battulga Tsend 2016e; Баттулга Ц. 2015a, 2015b; Мөнхтулга Р. 2018d; Осава Т., Сүзүки К., and Ахүндэв Г. 2011; Очир А. et al. 2013:17; 127*)

© Takashi Osawa

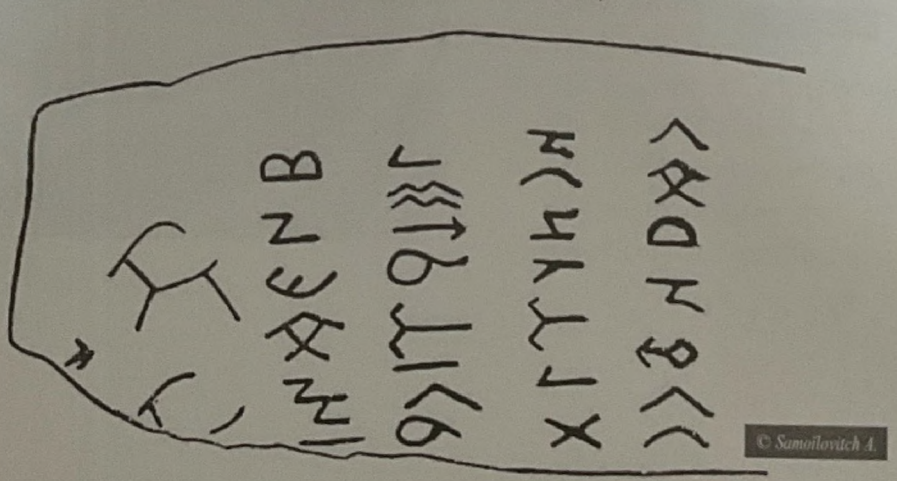
© Takashi Osawa

Налайхын бичээс (Шавар эдийн хэлтэрхий дээрх бичээс)

The Nalaikh Inscription (The inscription on a piece of ceramic)

Байршил / Location	Төв аймаг. Эрдэнэ сум. Баянцогт уул, Ар Жанчивлан гол. Туньюкукийн тахилын онгон The Tunyukuk Offering site. Bayantsogt Mountain. Ar Janchivlan. Erdene soum. Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1930. *Малчин ард* 1930. *Herder*
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тодорхойгүй Uncertain
Төрөл / Type	Шавар ваар дээрх бичээс (*22.5 см өргөн, 10.8 см урт , 16 мм зузаан*). / Inscription on the Ceramic vase (*wide: 22.5 cm, length 10.8 cm, thick: 16 mm*).
Уншиж судалсан / Decoded by	1934. А.Н.Самойлович / 1934. Samoilovich.A.N
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	1.6 см / 1.6 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~ 6 II. ~ 8 III. ~ 7 IV. ~ 7
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II III IV
Үсгийн галиг / Transliteration	I. ük ü g m n s ... II. i D uQ y r s W b (?) ... III. Q N t ŋ r i d ... IV. W m Y Q T W N
Үгийн галиг / Transcription	I. kögmän s.... II. ïduq yär sub (?)… III. qan täŋridä ... IV. umay qatun …
Орчуулга / Translation	I. Kögmen [Toponym] ... / I. *Kögmen* [Toponym] ... II. Ариун газар, ус ... / II. Sacred place, water ... III. Хан тэнгэр ... / III. *Qan Täŋri* ... IV. Умай хатан ... / IV. *Umay* Queen ...

References: (Hüseyin Namık Orkun 1938:161–62, 2011a:353–54; Kotwicz W. and Samoïlovitch A. 1928; Баттулга Ц. 2005e:162–65; Малов С.Е. 1940, 1948, 1959:25–30; Самойлович А.Н. 1934; Сэр-Оджав Н. 1960).

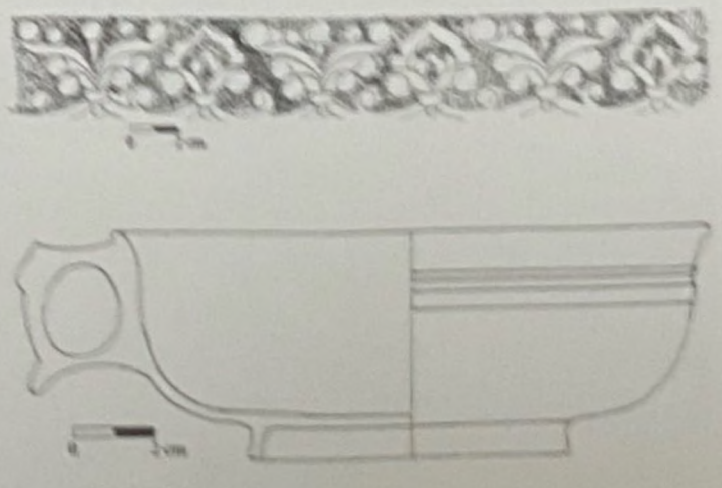

Мөнгөн аяганы бичвэр / The Inscription on the Silver Cup

Байршил / Location	Тодорхойгүй Uncertain
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Улсын газар хураан авсан 2010. confiscated by the State
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Тодорхойгүй Uncertain
Төрөл / Type	Согд хийцийн мөнгөн аяга (*Аяганы жин 0.42 кг, 5.2 см өндөр. Ахар 0.2 см зузаан, 14.2 см голчтой*). Sogdian-Styled Silver cup (*The cup weighs 0.42 kg and is 5.2 cm high. The rim measure is 0.2 cm thick and 14.2 cm in diameter*).
Уншиж судалсан / Decoded by	2013. Р.Мөнхтулга 2013 Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	5
Эхийн сийрүүлэг / Original text	𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄
Устийн галиг / Transliteration	WQBRŋ
Утийн галиг / Transcription	uq(q)a barïŋ
Орчуулга / Translation	Ут (ееэг дээдэс) руугаа одогтун! Go to the origin!

References: (Mönkhtulga R. 2016; Munkhtulga R. 2013; Мөнхтулга Р. 2018c).

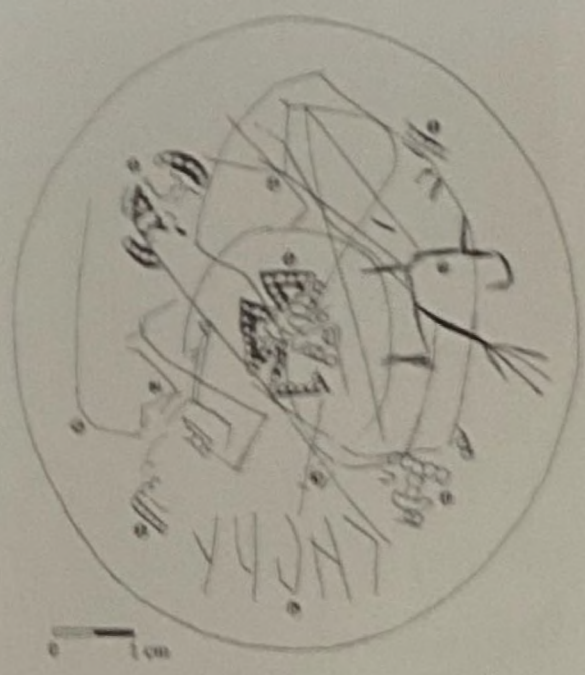

© R. Mönkhtulga

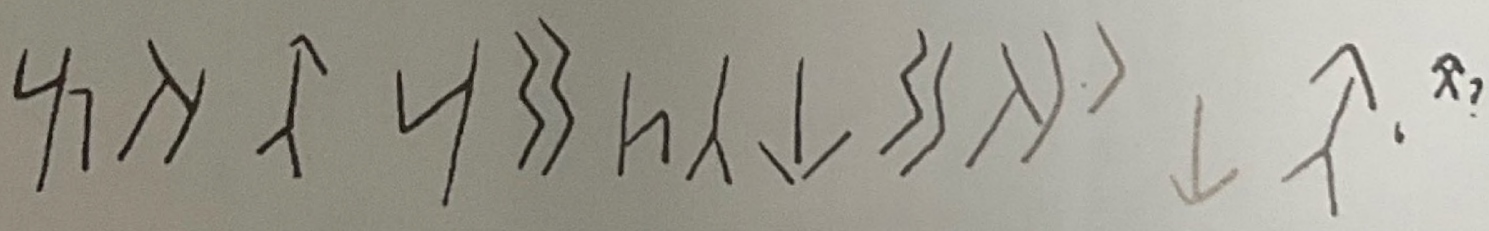

Туньюкукийн тахилын шаваасны бичээс

The Inscription on the Clay Piece of Tunyukuk Offering Site

Байршил / Location	Төв аймаг. Эрдэнэ сум. Баянцогт уул, Ар Жанчивлан. Туньюкукийн тахилын онгон. The Tunyukuk offerinf site. Ar Janchivlan River. Bayantsogt Mountain. Erdene soum. Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1957. Н.Сэр-Оджав нар 1957. Ser-Odjav Namsrai et al.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн Institute of Archaeology of the Mongolian Academy of Sciences
Төрөл / Type	Шавар шаваас (*Бичээс бүхий 10 ширхэг хагархай гарснаас 6 ширхэг, өөр хоёр ширхэг нийлсэн. Үлдсэн 2 ширхэг хагархай алинтай ч огт нийлээгүй байна*). Clay inscription (*From the 10 piece of scattered insciptions, they were fit together by two and six pieces, the other two did not fit in any of them.*)
Уншиж судалсан / Decoded by	1979. С.Харжаубай / 1979. Harjaubai Sartkhoja 2003. Ц.Баттулга / 2003. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~ 14 + II. ~ 2 + III. ~ 2 + IV. ~ +
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰋𐰾𐰆𐰋𐰾𐰋𐰇𐰾𐰾𐰃𐰾𐰆 𐰴 (?) .I 𐰇𐰋 (𐰾)? .II / 𐰋 𐰀 .III / / .IV
Үсгийн галиг / Transliteration	I. b(?)T uQ W m D uQ č t D R T m z II. (W)? R Q ... III. g ü ... IV. ...
Үгийн галиг / Transcription	I. äb(?) toq umaduq ačti? adïrtïmïz II. . ? arqa ... III. ... ögü .? IV. ...
Орчуулга / Translation	I. Гэр (?) цатгалан байлгасангүй (бид). Өлсөв (тэр). Хагацаав бид. I. Home(?). We didn't make them full. He/She was hungry. Seperated by us. II. ... ард, хойно ар талд (?) / II. .... Behind (?) III. ... магтаал (?) / III. ... Praise (?) IV. ... / IV. ...

References: (*Баттулга Ц. 2003, 2005f; Болд Л. 1990a:107; Сэр-Оджав Н. 1960; Харжаубай С. 1979:33*)

Улаанчулуутын бичээс / The Ulaanchuluut Inscriptions

Улаанчулуутын I бичээс / The Ulaanchuluut Inscription – I

Байршил / Location	Төв аймаг, Лүн сум, Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut Wintercamp, Lün soum, Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016, Я.Цэрэндагва, Р.Төрбат, С.Далантай 2016, Tserendagva Yadmaa, Törbat Rentsendorj, Dalantai Sarantuya
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut wintercamp.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017, Ц.Баттулга / 2017 Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	7.5 см / 7.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	13
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰇𐰺𐰴 𐰋𐰚𐰴𐰉𐰋:𐰇𐰾(𐰴?)
Үсгийн галиг / Transliteration	(Wz)ms: YRGN YWRTi
Үгийн галиг / Transcription	(oz)mïs: yarγan yortï
Орчуулга / Translation	(Оз)мыш ярган зорчив / *(Oz)miš Yaryan* passed through

References: (Azzaya Badam 2018; Аззаяа Б. 2017; Баттулга Ц. 2017b; Болдбаатар Ю., Цэрэндагва Я., and Төрбат Р. 2017:74–75).

Улаанчулуутын бичээс / The Ulaanchuluut Inscriptions

Улаанчулуутын II бичээс / The Ulaanchuluut Inscription – II

Байршил / Location	Төв аймаг. Лүн сум. Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut Wintercamp. Lün soum. Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016. Я.Цэрэндагва, Р.Төрбат, С.Далантай 2016. Tserendagva Yadmaa, Törbat Rentsendorj, Dalantai Sarantuya
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut wintercamp.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ц.Баттулга / 2017 Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 10 см / 10 cm II. 9 см / 9 cm III. 9 см / 9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 5 II. ~9 III. 10
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II .III
Үсгийн галиг / Transliteration	I. YWRTi II. QWTLG B(WLŋ) III. (btd)m: čšBčGi
Үгийн галиг / Transcription	I. yortï II. qutluγ b(oluŋ) III. (bitidi)m: čašabačaγï
Орчуулга / Translation	I. Зорчив / I. [Someone] passed through. II. Өлзийтэй б(олтугай) / II. Be blessed. III.(Бичив) би. Чаша Бачагы / III. Čaša Bačagi, I (wrote)..

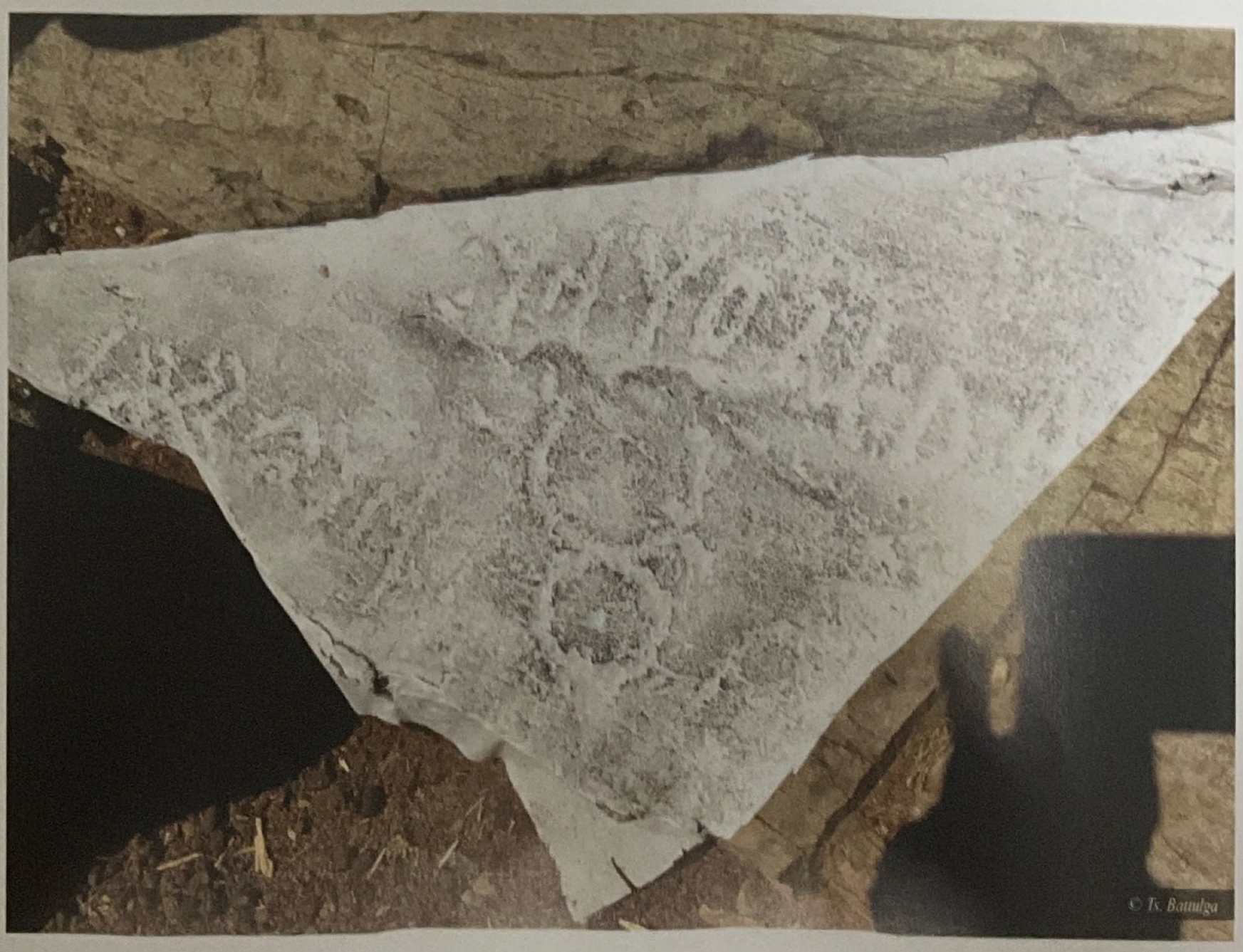

© K. Bamidge

Улаанчулуутын бичээс / The Ulaanchuluut Inscriptions

Улаанчулуутын III бичээс / The Ulaanchuluut Inscription - III

Байршил / Location	Төв аймаг, Лүн сум, Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut Wintercamp, Lün soum, Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2016. Я.Цэрэндагва, Р.Төрбат, С.Далантай 2016. Tserendagva Yadmaa, Törbat Rentsendorj, Dalantai Sarantuya
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut wintercamp.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ц.Баттулга / 2017 Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 7 см / 7 cm II. 9 см / 9 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 10 II. 6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QY: čč YšQŋ: II. QWTDms
Үгийн галиг / Transcription	I. qaya :čäčä yaš qaŋ II. qutadmiš
Орчуулга / Translation	I. Хаяа Чача залуу эцэг / I. *Kaya Čača* Young Father II. [Тэр] өлзий хутуг ерөөжээ / II. Wished a blessing.

Улаанчулуутын бичээс / The Ulaanchuluut Inscriptions

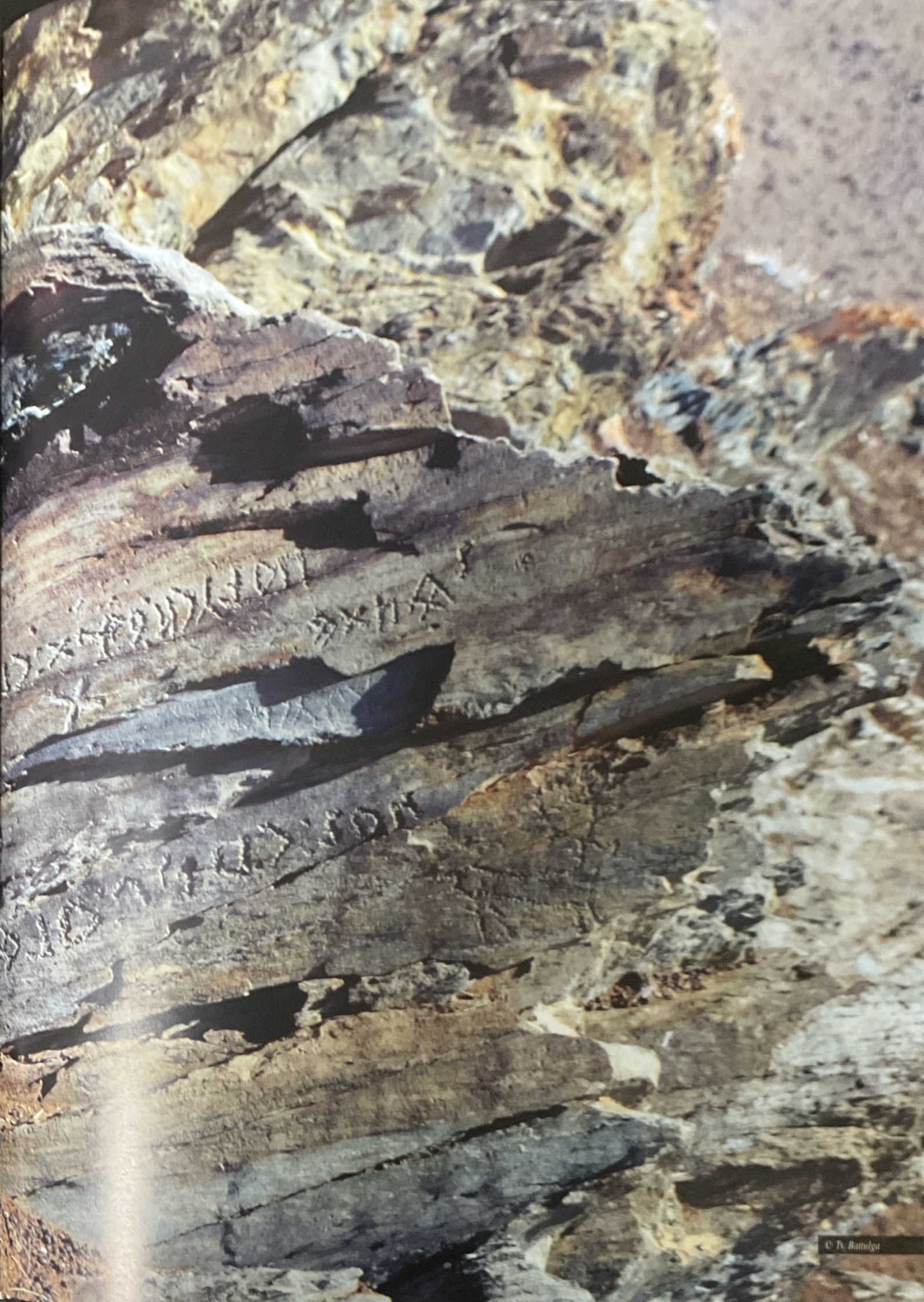
Улаанчулуутын IV бичээс / The Ulaanchuluut Inscription – IV

Байршил / Location	Төв аймаг. Лүн сум. Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut Wintercamp. Lün soum. Töv aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Р.Төрбат / 2010. Törbat Rentsendorj 2016. Я.Цэрэндагва, Р.Төрбат, С.Далантай 2016. Tserendagva Yadmaa, Törbat Rentsendorj, Dalantai Sarantuya
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Улаанчулуутын өвөлжөө. Ulaanchuluut wintercamp.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Ю. Болдбаатар / 2017. Boldbaatar Yündenbat 2017. Ц.Баттулга / 2017 Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	4
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 3-4 см / 3-4 cm II. 3.5-6 см / 3.5-6 cm III. ~6-4 см / ~6-4 cm IV. ~5-7 см / ~5-7 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 22, II. 4, III. 7, IV. 12
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II III IV
Үсгийн галиг / Transliteration	I. QYačWR: yrd:WLGi: YLmQYa: rms II. btdm III. bŋlgčWR IV. QYa: WLGi: YLmQY
Үгийн галиг / Transcription	I. qayačur: yärdä: uluγï: yalïm qaya: ärmis II. bitidim III. bäŋlig čur IV. qaya: uluγï: yalïm qay
Орчуулга / Translation	I. Хад чур. Газарт их нь толигор хад ажээ I. *Qaya* (Rock) *Čur*. Steep Rock is the greatest of all land II. бичив би / II. I wrote. III. Бэнлиг чур / III. Bäŋlig Čur IV. Хад их нь толигор хад IV. Steep Rock is the greatest of all rocks.

Улаанчулуутын IV бичээс
Ulaanchuluut Inscription – IV

© N. Battulga

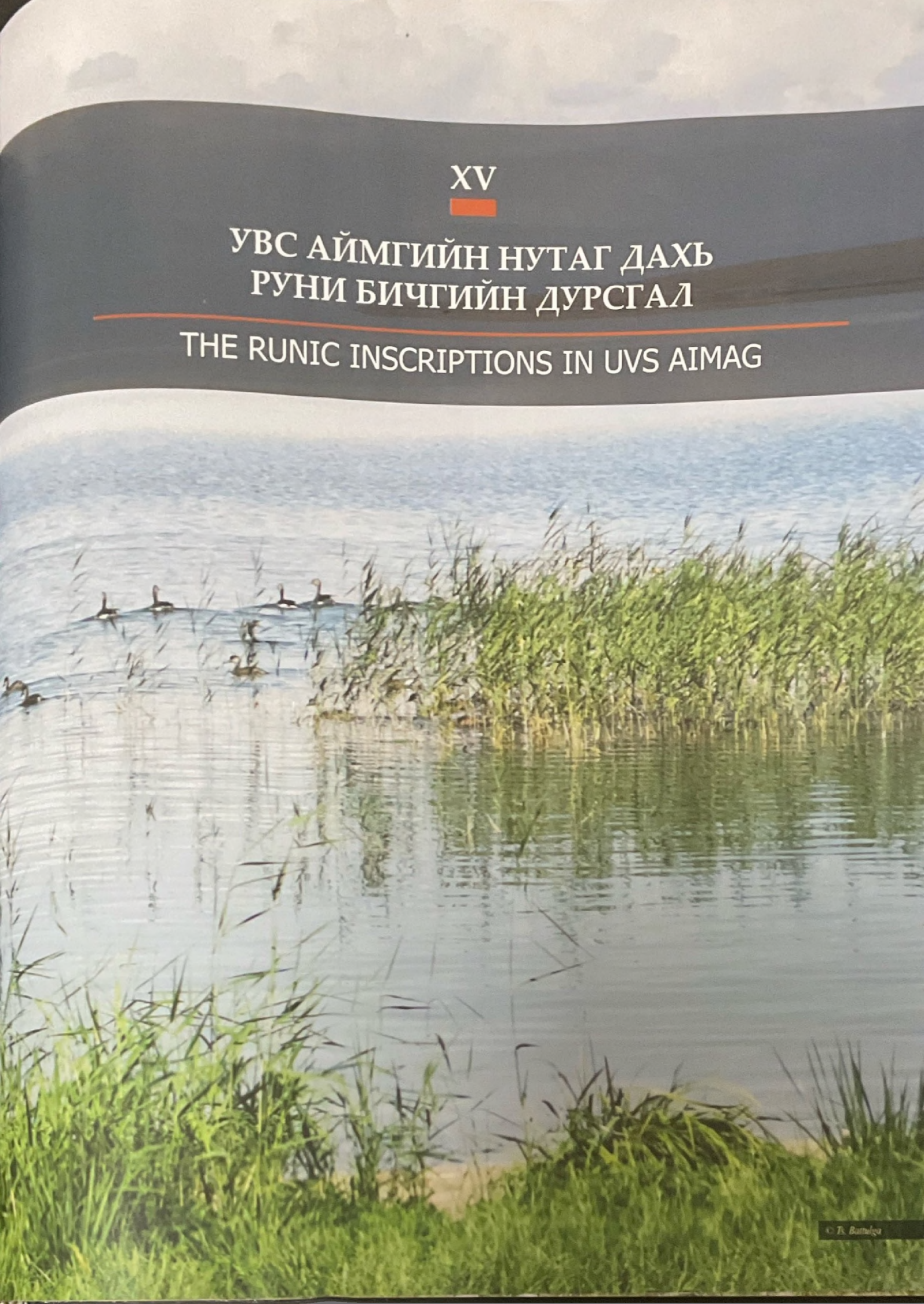
Увс аймаг, Бохморон сум, Ачит нуур

Achit nuur, Bokhmorön soum, Uvs aimag

XV

УВС АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN UVS AIMAG

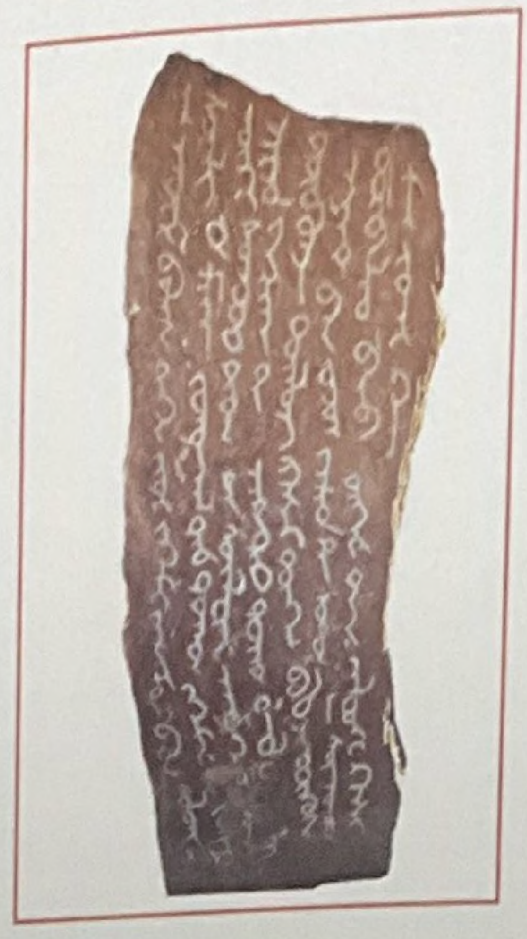
Увс аймгийн нутаг дэвсгэр эртний булш оршуулга, хүн чулуу, хадны зураг зэрэг түүх соёлын дурсгалаар нэн баялаг билээ.

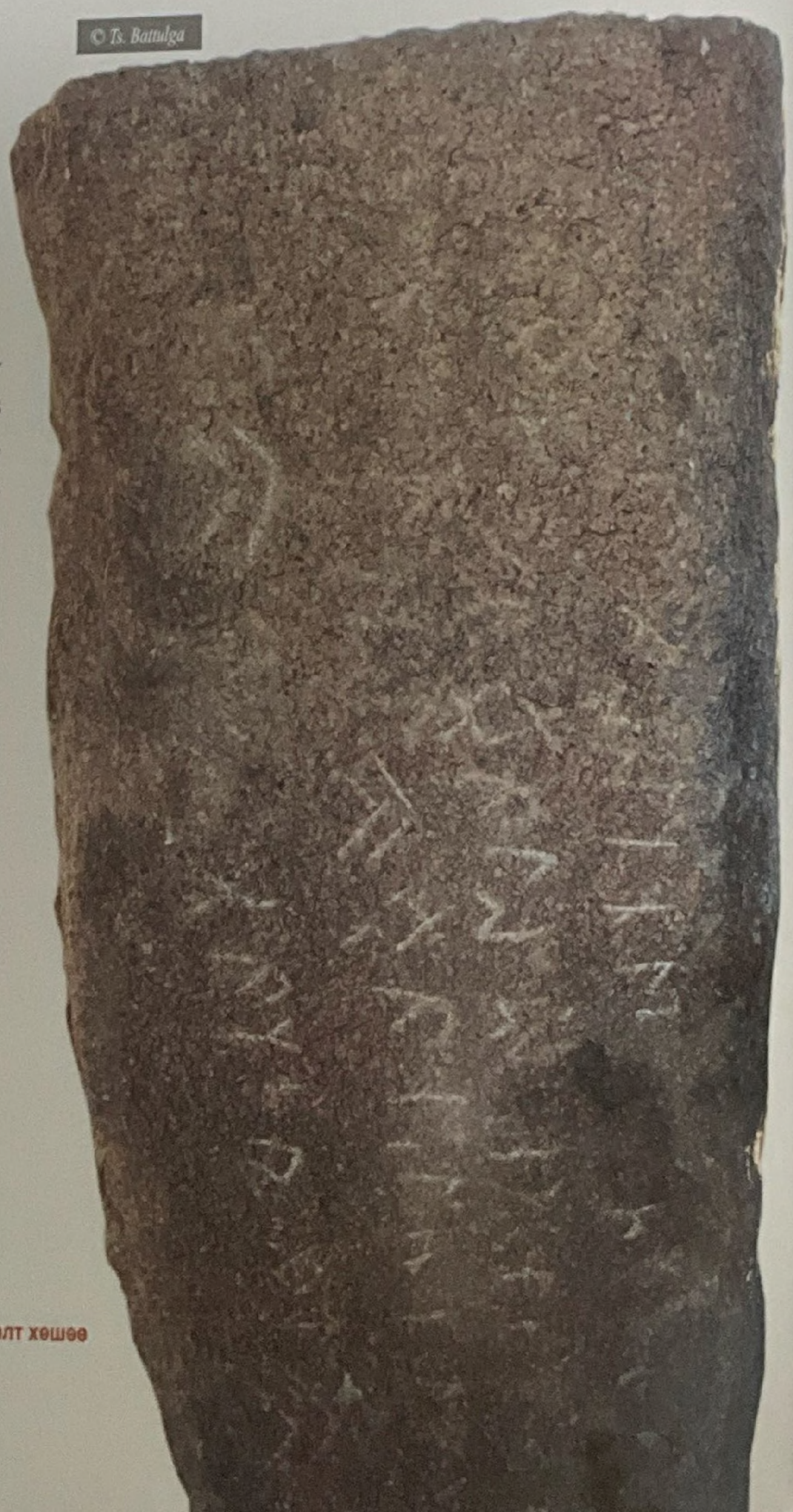
Түрэг, Уйгурын үед холбогдох дурсгал ихтэй тус аймгийн нутгаас руни бичгийн дурсгал илрэх бүрэн боломжтой тул цаашид үсэг бичгийн дурсгалын хайгуул судалгаа хийх зайлшгүй шаардлагатайг тэмдэглэе.

Увс аймгийн нутгаас руни бичгийн дөрөв, уйгур бичгийн нэг дурсгал илэрснээс хөшөөний бичээс-4, хадны бичээс-1 буй ажээ.

Увс аймгийн нутаг дахь руни, уйгур бичгийн дурсгалууд

1. Долоогойдойн руни бичигт хөшөө
2. Долоогойдойн уйгур бичигт хөшөө
3. Шанаган хэвийн руни бичигт хөшөөд
4. Төмөр Цоргын бичээс

The territory of Uvs aimag is rich in historical and cultural monuments such as ancient tombs, stone statues and petroglyphs. Thus, further studies of historical monuments related to the Turkics and Uighur periods could be done in this area.

At present, there are four runic and one Uighur inscriptions in Uvs aimag, one is inscription on rock and other four are inscriptions on stele.

The Runic and Uighur Inscriptions on the Territory of Uvs aimag:

1. The Doloogoidoi Stele with runic inscription
2. The Doloogoidoi Stele with Uighur inscription
3. The Shanagan Khev (Achit Nuur) Inscriptions
4. The Tömör Tsorgo Inscription.

Долоогойдойн гэрэлт хөшөө
The Doloogoidoi Stele

Долоогойдойн гэрэлт хөшөөний бичээс / The Doloogoidoi Stele

Байршил / Location	Увс аймаг. Түргэн сум. Хар ус, Долоогойдойн булш. Doloogoidoi. Khar Us. Türgen soum. Uvs aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1955. Ц.Доржсүрэн 1955. Dorjsüren Tsogdanzan
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Увс аймгийн музей The Museum of Uvs aimag
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	**Уйгур бичигт хөшөө** / *The Stele with Uighur Inscription* 1959.(1961). А.М.Щербак / 1959.(1961). Sherbak A.M. 1983. П.Циймэ / 1983. Peter Zieme **Руни бичигт хөшөө /** *The Stele with Runic Inscription* 2005. Б.Напил / 2005. Napil Bazylkhan 2007. Ц.Баттулга, Н.Гэрэлмаа 2007. Battulga Tsend, Gerelmaa Namsrai 2019. Н.Гэрэлмаа / 2020. Gerelmaa Namsrai 2020. Ц.Баттулга / 2020. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	Уйгур бичигт хөшөө: 8 (57 үсэг) Руни бичигт хөшөө: 4 The Stele with Uighur Inscription: 8 (57characters) The Stele with Runic Inscription: 4
Үсгийн өндөр / Height of character	6-8 см / 6-8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 13 II. 21 III. ~ 20+ IV. ~ 8+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II ...(ᠵᠢᠯᠬᠢ) .III IV
Үсгийн галиг / Transliteration	I. rTim bilg e TpTWLG II. ügn insi tnig e aTaQi rdmn III. (üč)n WLRGDa tnig e čur e aq .. IV. … isinn b……. Lm
Үгийн галиг / Transcription	I. är atïm bilig :(e) taptuluγ II. ögün inisi tänig :(e) ataqï ärdämin III. üčün oluruγda tänig :(e) čur : (e) q(?)a .. IV. … isinn bt … Lm
Орчуулга / Translation	I. Баатар нэр минь Билиг: Гайхагдсан I. My Alp (hero) name is Bilig. II. ухаантай дүү нь Тиниг. Алдартай (цуутай) эрдэмтэй III. учир [захиран] суухад Тиниг чур … … II-III. His impressive intelligent brother is Tinig. Tinig Čur [ruled] as he was famous and scholarly, … .. IV. … … в би. / IV. …

References: (Aleksandr M. ŞÇERBAK 1994; Osman Fikri Sertkaya 1994; Peter Zieme 1983; Rintchen B. 1968:41, 72; Баттулга Ц. and Гэрэлмаа Н. 2007a; Гумилев Л.Н. 1963; Гэрэлмаа Н. 2020; Доржсүрэн Ц. 1957:25–26; Кляшторный С.Г. 1961, 2003a:282–84; Напил Базылханұлы 2005a:160–61; Ринчен Б. 2015; Сараев А.С. 2019; Щербак А.М. 1961, 2001)

Харганатын ямны Төмөр Цорго. Бага Өтөг

© B. Battulga

Төмөр Цорго өвөлжөөний бичээс / The Tömör Tsorgo Övöljöö Inscription

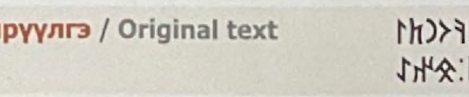
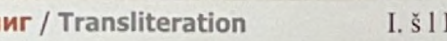
Байршил / Location	Увс аймаг, Сагил сум, Харганатын амны Төмөр Цорго, Бага Өтөг, Baga Ötög, Kharganatiin amnii Tömör Tsorgo, Sagil soum, Uvs aimag,
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1981, Д.Цэвээндорж 1981, Tseveendorj Damdinsüren
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Харганатын амны Төмөр Цорго, Бага Өтөг, Baga Ötög, Kharganatiin amnii Tömör Tsorgo,
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1997, Ц.Баттулга / 1997, Battulga Tsend 2020, Ц.Баттулга / 2020, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	9
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰸𐰋𐰓:𐰇𐰸𐰃𐰋
Үсгийн галиг / Transliteration	k nt d z: ytdi
Үгийн галиг / Transcription	äkinti ädiz yätdi
Орчуулга / Translation	Хоёрдугаар Эдиз хүрч ирэв. Эдиз хоёрдугаар ирэв. Appeared the second time Ädiz (Ethnonym) / The Ediz passed twice this place

References: (Баттулга Ц. 1997b; Гонгоржав Г. 1999a:228; Цэвээндорж Д. 1981).

Шанаган хэв (Ачит нуур)-ийн бичээс / The Shanagan Khev (Achit Nuur) Inscriptions

Шанаган хэвийн I бичээс / The Shanagan Khev Inscription – I

Байршил / Location	Увс аймаг. Бөхмөрөн сум. Хөдөөгийн уушиг уулын Шанаган хэв. Shanagan Khev. Hödöögiin Uushig Mountain. Bökhmörön soum. Uvs aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1979. Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж 1979. Ser-Odjav Namsrai, Dorj Dorjkhand
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Баян-Өлгий аймгийн музей The Museum of Bayan-Ölgii
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	1987. С.Харжаубай / 1987. Harjaubai Sartkhoja 2018. Ц.Баттулга / 2018. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 6-10 см / 6-10 cm II. 16-20 см / 16-20 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 19 II. 11
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 .I .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. š l RT i: č R T: k z: k m š a: kWN ti II. k l n ŋ : k ü n i: b n a
Үгийн галиг / Transcription	I. äšäl artï: ačartï: käzä: kämišä: äkä unat(t)ï II. kälinіŋ küni äbinä
Орчуулга / Translation	I. Эшэл (~Эсэл)? мэхлэв. Ачирхав (тунив). Хэрэн довтолгон эх дэмжүүлэв. I. Ešel (~ Esel)? cheated. [He] has been petulant. [He] criss-crossed and [his] mother supported. II. Бэрийн хорсол (жөтөө) нь гэрт II. The bride's bitterness (jealousy) is in the house.

References: (Баттулга Ц. 2018; Кляшторный С.Г. 1980b:87–89; Төрбат Ц., Баяр Д., et al. 2009:277–89; Төрбат Ц. et al. 2011; Төрбат Ц., Батсүх Д., and Баярхүү Н. 2012; Харжаубай С. 1987:79–81; Эрэгзэн Г., Батболд Н., and Баярхүү Н. 2012)

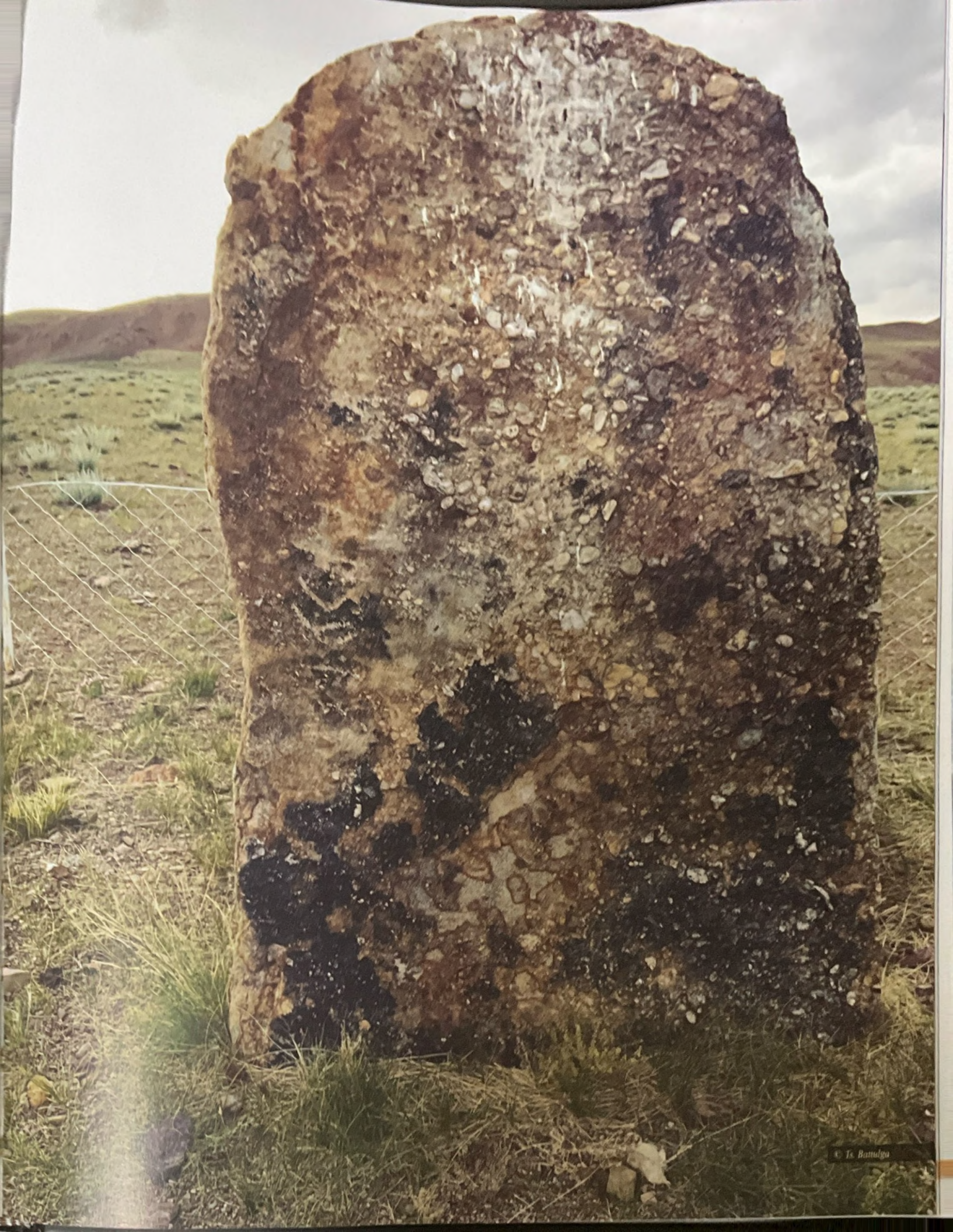

Шанаган хэв (Ачит нуур)-ийн бичээс / The Shanagan Khev (Achit Nuur) Inscriptions

Шанаган хэвийн II бичээс / The Shanagan Khev Inscription – II

Байршил / Location	Увс аймаг. Бөхмөрөн сум. Хөдөөгийн уушиг уулын Шанаган хэв. Shanagan Khev. Hödöögiin Uushig Mountain. Bökhmörön soum. Uvs aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1979. Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж 1979. Ser-Odjav Namsrai, Dorj Dorjkhand
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Хөдөөгийн уушиг уулын Шанаган хэв. Shanagan Khev. Hödöögiin Uushig Mountain.
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс / Inscription on stele
Уншиж судалсан / Decoded by	2018. Ц.Баттулга / 2018. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	10-11 см / 10-11 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	19
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰀𐰍𐰚𐰃:𐰴𐰃:𐰉𐰇𐰃:𐰃:𐰚𐰍𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	W m T i: k: W R i: b l g Y ïQ m D i r l g
Үгийн галиг / Transcription	umtï [umdï]: äkä: urï: bilig ayïqmadï: ärlig
Орчуулга / Translation	Итгэв тэд. Эх, хүү (нуган) аман тангараг няцсангүй. Эрэлхэг (зоригтой) They believed. The mother and son (boy) did not break their oath. Brave (courageous)

© Ts. Batsulga

Бөхмөрөн сум. Хөдөөгийн уушиг уулын Шанаган хэв
Shanagan Khev. Hödöögiin Uushig Mountain. Bökhmörön soum

© Ts. Battuvgu

Ховд аймаг. Булган сум. Эзвийн хошуу
Eevin khoshuu. Bulgan sum. Khovd aimag

XVI

ХОВД АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHOVD AIMAG

Ховд аймгийн нутаг дэвсгэрээс эртний түүх соёлын гайхамшигт олон дурсгалуудыг илрүүлж судалснаас багагүй хувь нь Түрэг, Уйгурын үед холбогдох бөгөөд руни бичгийн зургаан дурсгал үүнд багтаж байгаа болно.

Тус аймгийн нутгаас илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалыг ангилж үзвэл,

Хөгжмийн зэмсэг дээрх бичээс-1

Хадны бичээс-3

Тахилын чулуун хавтан дээрх бичээс-2 буй ажээ.

Ховд аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалуудаас Манхан сумын Жаргалант Хайрхан уулнаас илрүүлсэн жар илүү үсэг тэмдэгттэй, зургаан хэсэг бичээс бүхий хөгжмийн зэмсэг нь руни бичигт цор ганц хөгжмийн зэмсэгт зүй ёсоор тооцогдож буй хосгүй үнэт дурсгал мөн болно.

Ховд аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалууд

1. Бийрэгийн бичээс
2. Дарвийн бичээс (I-III)
3. Өвөр дөрөлжийн бичээс
4. Тариатын өвөлжөөний бичээс
5. Хөгжмийн зэмсэг дээрх бичээс
6. Ямаан усны Ханан хадны бичээс (I-VI)

Khovd aimag is the one of the places where many of the remarkable ancient historical and cultural monuments were discovered and studied including the six runic inscriptions dated back to the Turkic and Uighur periods. These investigated runic inscriptions can be classified as follows:

Inscription on a musical instrument-1

Rock inscription-3

Inscription on the slab -2

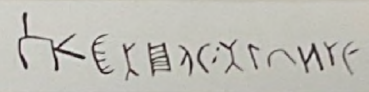
Among the runic inscriptions in Khovd aimag, a musical instrument with more than sixty letters and six pieces of inscriptions that were found from Jargalant Khairkhan Mountain, Mankhan soum is the only one of its kind and is considered to be the unique treasure.

The Runic Inscriptions in Khovd Aimag

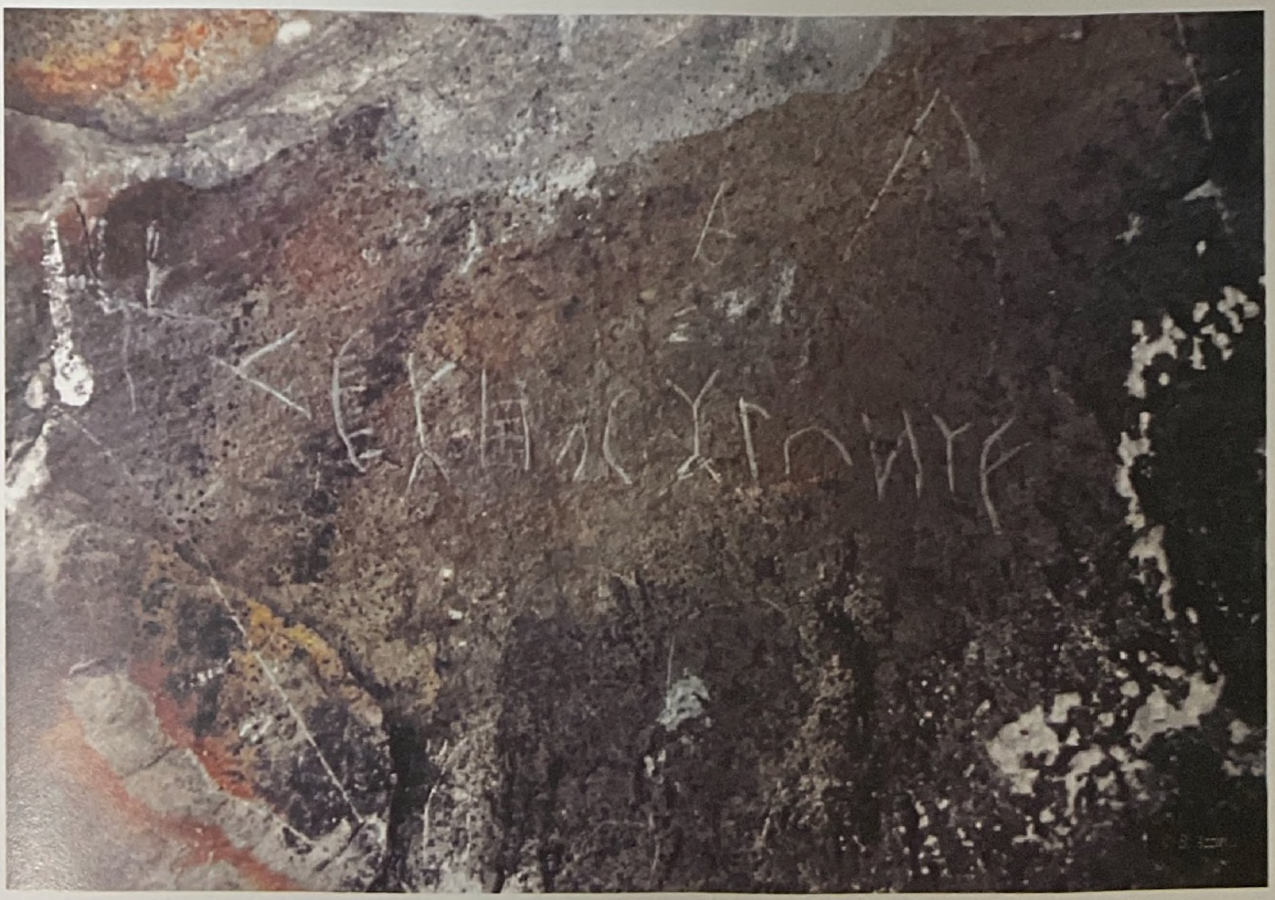
1. The Biireg Inscription
2. The Darvi Inscriptions
3. The Övör Dörölj Inscription
4. The Tariatiin Övöljöö Inscription
5. The Inscription on the Musical Instrument
6. The Yamaan Us Inscriptions

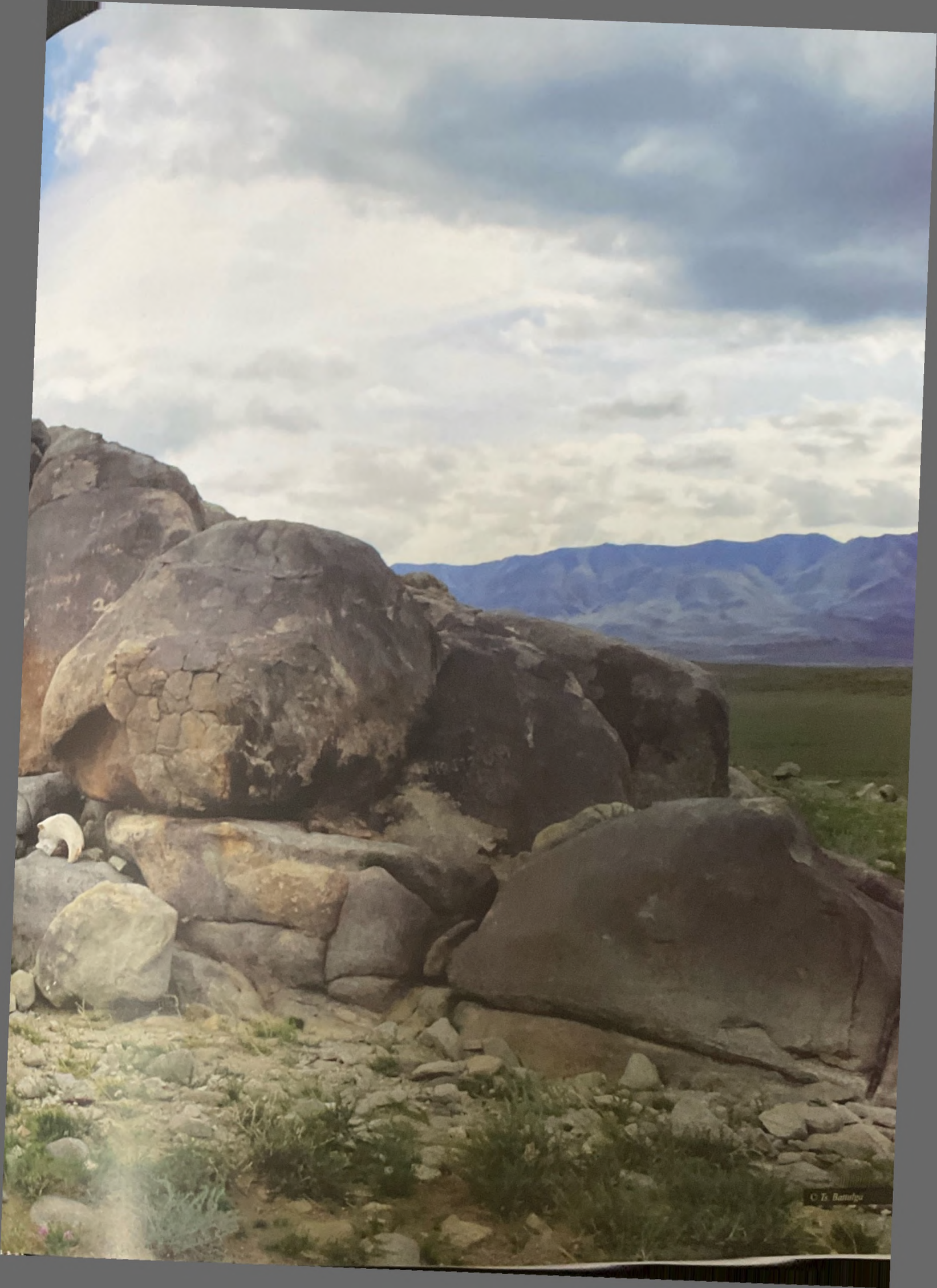
Бийрэгийн бичээс / The Biireg Inscription

Байршил / Location	Ховд аймаг. Эрдэнэбүрэн сум. Шургын голын эх. Хотгор хагийн Бийрэг. Khotgor Khagiin Biireg. The source of Shurgiin River. Erdenebüren soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2013. Ч.Мөнхбаяр 2013. Mönkhbayar Chuluunbat
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ховд аймаг. Өвийн төвд хадгалагдаж буй. Khovd aimag (Preserved in the Heritage Center).
Төрөл / Type	Тахилын хавтангийн бичээс / Inscription on slab
Уншиж судалсан / Decoded by	2016. Ц.Баттулга / 2016. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	1.5-2.5 см / 1.5-2.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	11
Тамга / Sign (*Tamga*)	16
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	kltči a Nŋz a g
Үгийн галиг / Transcription	kältäči anïŋ az igä
Орчуулга / Translation	Ирэх байсан юм, түүний Аз (овог?) эзэн Leader of Az(Ethnonym), He/She should have come.

References: (Баттулга Ц. 2016b; Мөнхбаяр Ч. 2013:Зур.86-94.; Мөнхбаяр Ч. and Бямбасүрэн Х. 2013:5; Тишкин А.А. et al. 2015).

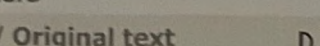

Дарви сум. Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой
Jurgeriin Tsagaan Tolgoi Baishin Uzuur Darvi soum

© Ts. Battulga

Дарвийн бичээс / The Darvi Inscriptions

Дарвийн I бичээс (Баруун тал) / The Darvi Inscription – I (W)

Байршил / Location	Ховд аймаг. Дарви сум. Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür. Darvi soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1959. Х.Пэрлээ 1959. Perlee Hödööd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1972. М.Шинэхүү / 1972. Shinekhüü Maamdai 2005. И.В.Кормушин / 2005. Kormushin Igor Valentinovich 2009. (2016). Ц.Баттулга / 2009. (2016). Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	8-12 см / 8-12 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	19
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	
Үсгийн галиг / Transliteration	m [d]* t b R W č Y
Үгийн галиг / Transcription	ay čur biti[d]*im
Орчуулга / Translation	Ай чур бичив би *Ay Čur*, I wrote. */reversed/*

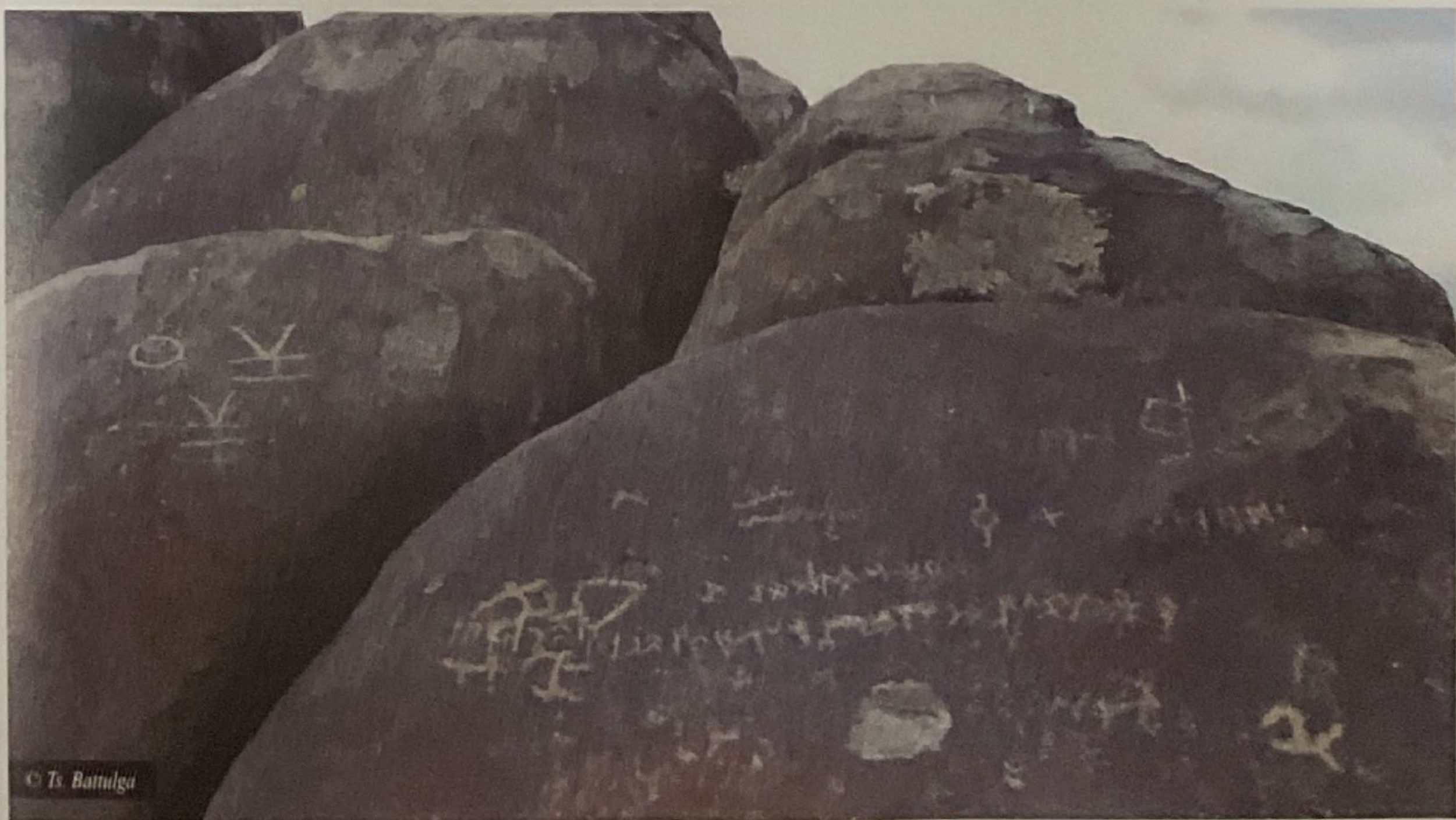
References: (Rintchen B. 1968:38–39; Батмөнх Б. 2008:113–14; Болд Л. 1990a:28–29; Кормушин И.В. 2005, 2006, 2008; Төрбат Ц., Баяр Д., et al. 2009; Шинэхүү М. 1972).

Дарвийн бичээс / The Darvi Inscriptions

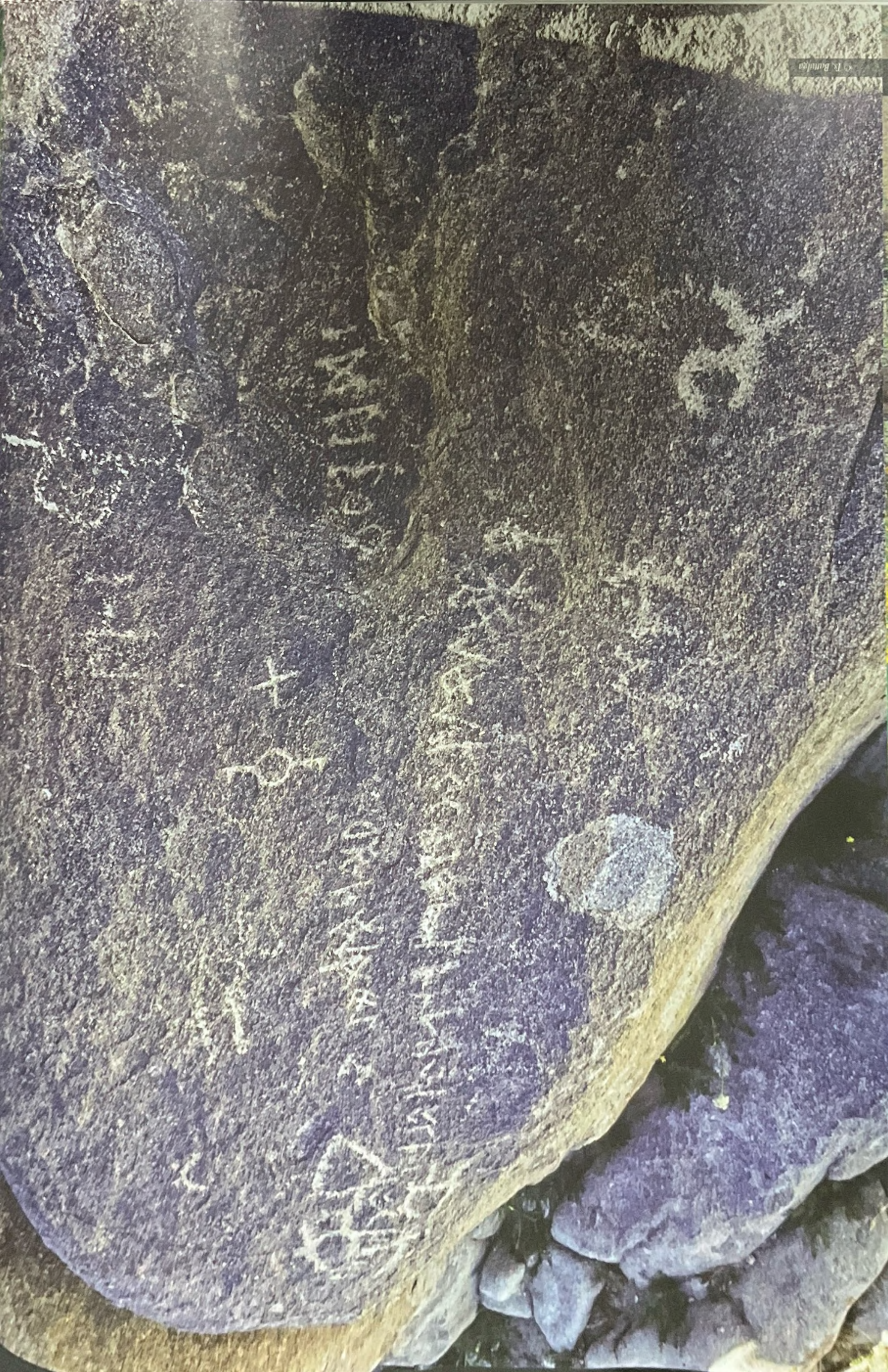
Дарвийн II бичээс (Өмнө тал) / The Darvi Inscription – II (S)

Байршил / Location	Ховд аймаг. Дарви сум. Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür. Darvi soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1959. Х.Пэрлээ 1959. Perlee Hödööd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1972. М.Шинэхүү / 1972. Shinekhüü Maamdai 2005. И.В.Кормушин / 2005. Kormushin Igor Valentinovich 2009. (2016). Ц.Баттулга / 2009. (2016). Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 4-4.5 см / 4-4.5 cm II. 4-8 см / 4-8 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 10 II. 31
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I. 𐰖𐰲𐰆𐰺𐰋𐰃𐱅𐰓𐰢𐰀 II. 𐰘𐰏𐰼𐰢𐰃𐰋𐰃𐰤 : 𐰆𐰣𐰇𐰠𐰢𐰚𐰤𐰚𐰠𐰯 : 𐰇𐰏𐰇𐱃𐰆𐰞𐰍 : 𐱃𐰆𐰴𐰃𐰑𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	I. Y č W R b i t* d m a II. y g r* m i b i n : W n ü l m k n k l p : ü g ü T W L G : T W Q i D i
Үгийн галиг / Transcription	I. ay čur bitidim a II. yägirmi bin on ülämkän kälip ögü tolïγ toqïdï
Орчуулга / Translation	I. Ай чур бичивэй би / I. *Ay Čur*, I wrote. II. Хорин мянга[аас] арав илүүхэн нь ирж магтаал тэмдэг тогтоолгов. II. [Out of] twenty thousand more than ten came and set up praises and signs.

Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой
Jürgerün Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür

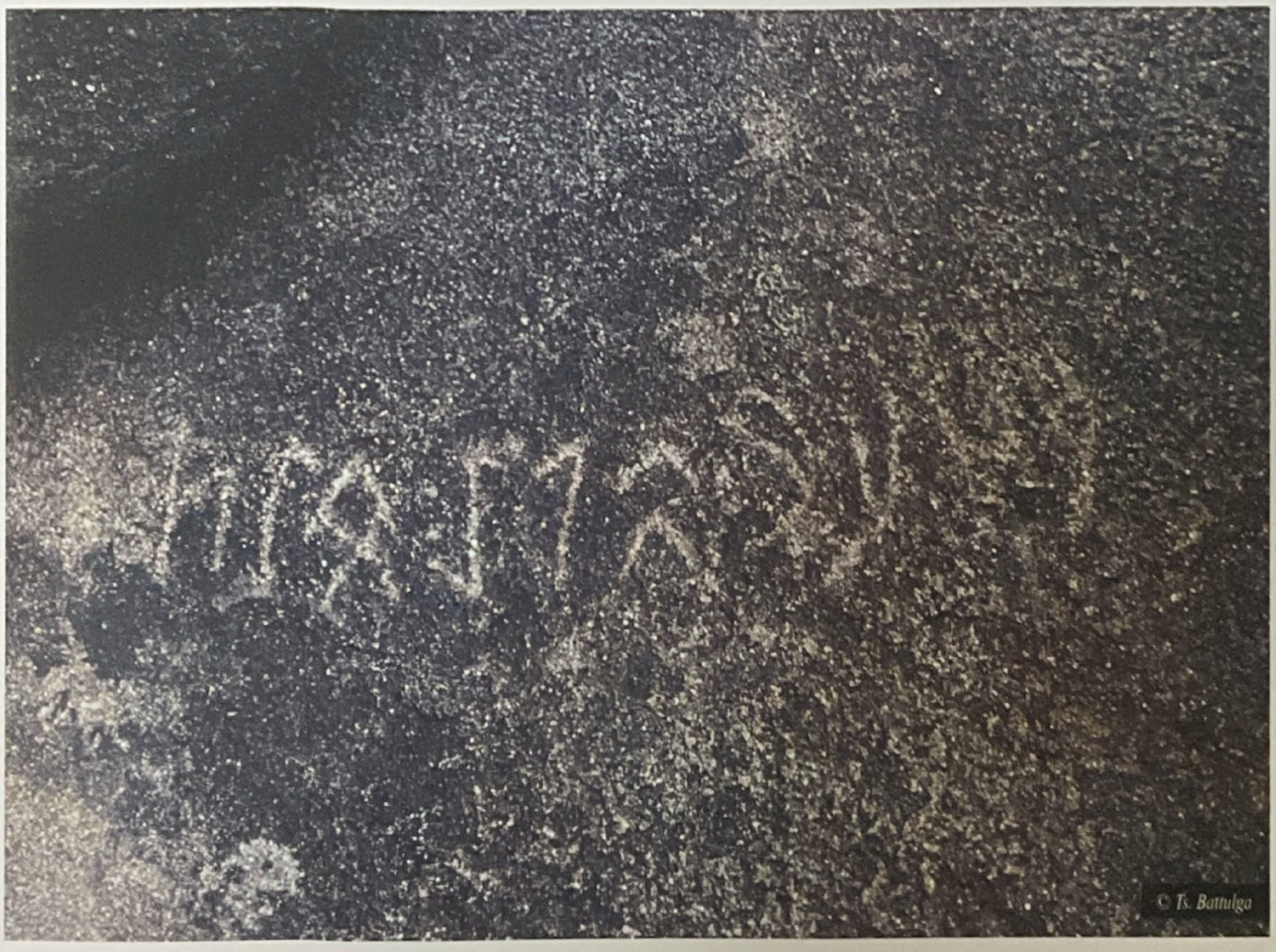

Дарвийн бичээс / The Darvi Inscriptions

Дарвийн III бичээс (Зүүн тал) / The Darvi Inscription – III (E)

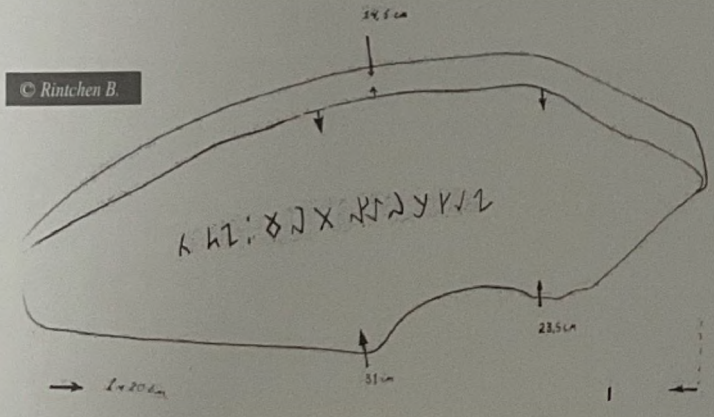
Байршил / Location	Ховд аймаг. Дарви сум. Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür. Darvi soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1959. Х.Пэрлээ 1959. Perlee Hödööd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Байшин үзүүрийн Жүргэрийн цагаан толгой. Jürgeriin Tsagaan Tolgoi. Baishin Üzüür.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1972. М.Шинэхүү / 1972. Shinekhüü Maamdai 2005. И.В.Кормушин / 2005. Kormushin Igor Valentinovich 2009. (2016). Ц.Баттулга / 2009. (2016). Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	6-10 см / 6-10 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	12
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	(𐱅)𐰴𐰺𐰉:𐰚𐰃𐰖𐰚𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	k ü k k T p a bit(dm)
Үгийн галиг / Transcription	kökkä tapa biti(dim)
Орчуулга / Translation	Тэнгэрт залбирч бичив би. I wrote while praying to the heaven

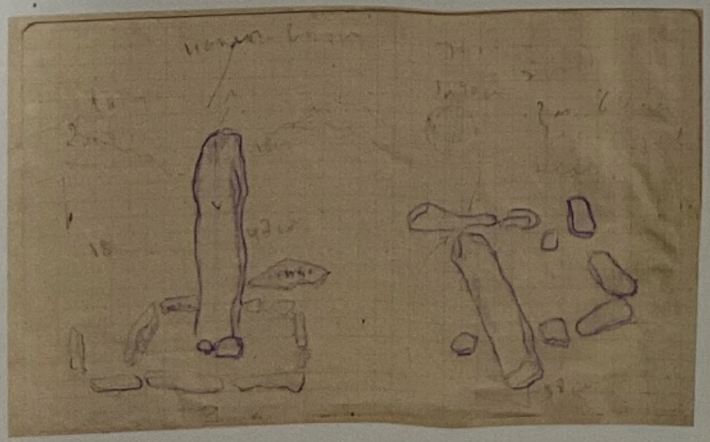

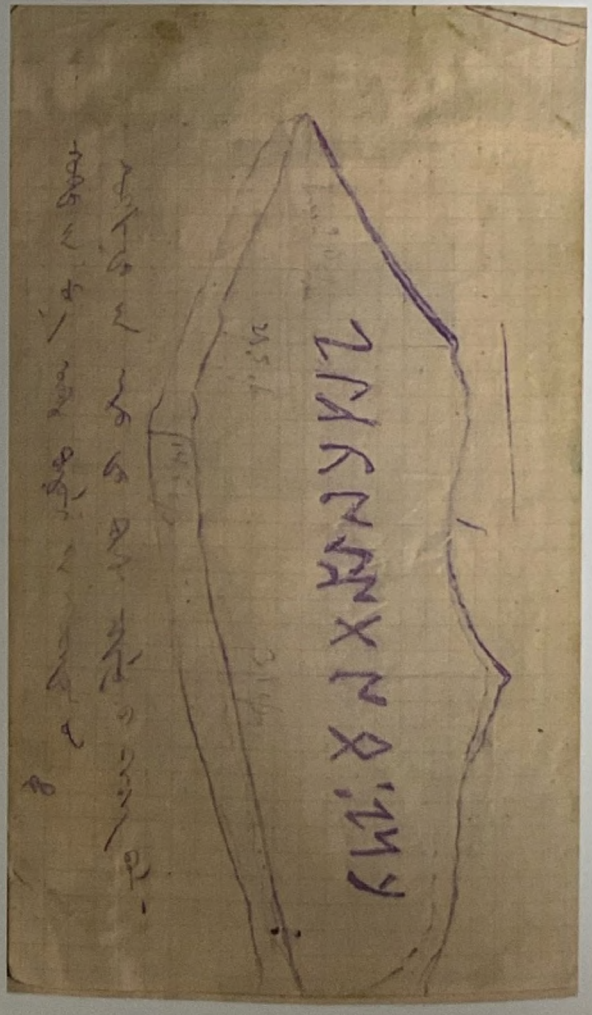
Өвөр дөрөлжийн бичээс / The Övör Dörölj Inscription

Байршил / Location	Ховд аймаг. Буянт сум. Өвөр дөрөлжийн худагт ойрхон, Сонгинотын ар хэмээх намхан гүвээ уулын бэл Övör Döröljiin Well. Songinotiin Ar Mountain. Buyant soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1928. Э.Хэйниш, Б.Ринчен 1928. Heinisch Erich, Rinchen Byamba
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Олдохгүй буй Uncertain
Төрөл / Type	Чулууны бичээс / Inscription on stone
Уншиж судалсан / Decoded by	1969. Б.Базылхан / 1969. Bazylkhan Bukhat 1987. С.Харжаубай / 1987. Harjaubai Sartkhoja 2009. Ц.Баттулга / 2009. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	-
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	ᠨᠷᠠᠸᠦᠳᠨᠠᠦᠭᠴᠢᠠ
Үсгийн галиг / Transliteration	ŋ R a : b ü d n a ü g č i a
Үгийн галиг / Transcription	aŋar a büdün ä ögäči a
Орчуулга / Translation	Түүнийг бүрнээ магтагч, алдаршуулагч бээр [бичив би] The one who praised and glorified him [I wrote]

References: (Rintchen B. 1968:43; Базылхан Б. 1969b; Баттулга Ц. 2009b; Болд Л. 1990a:82; Ринчен Б. 1928; Харжаубай С. 1987:81–83).

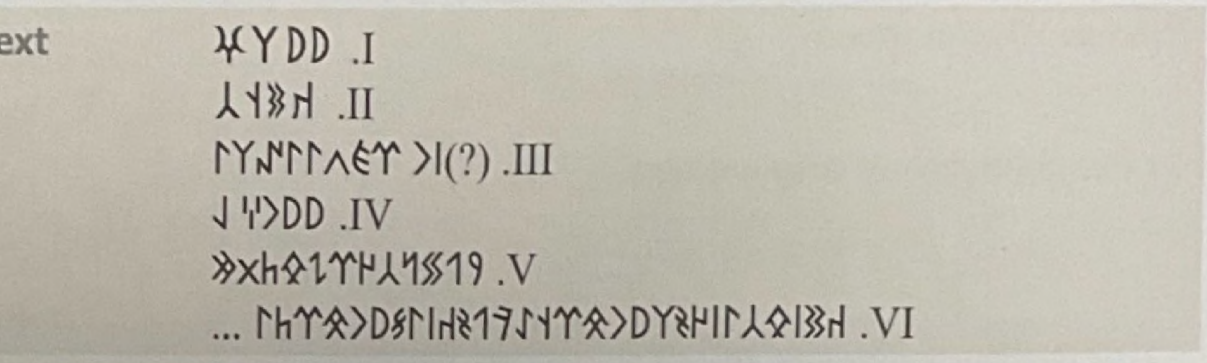
Тариатын өвөлжөөний бичээс / The Tariatiin Övöljöö Inscription

Байршил / Location	Ховд аймаг. Манхан сум. Тариатын өвөлжөө. Tariat Wintercamp. Mankhan soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2010. Ч.Энхтөр, Х.Бямбасүрэн 2010. Enkhtör Chimeddorj, Byambasüren Kh.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Манхан сум. Тариатын өвөлжөө. Tariat Wintercamp. Mankhan soum.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2010. Ц.Баттулга / 2010. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	3
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 6 II. 9 III. 2
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II .III
Үсгийн галиг / Transliteration	I. nt a II. k l ŋ a b č [t]d m?] III. ü nt ü t ü m
Үгийн галиг / Transcription	I. anta II. käliŋä äbči[t]dim III.üntütüm
Орчуулга / Translation	I. тэнд / I. There II. (түүний) бэрд ину бэрлүүлэв би II. I have sent my daughter as a bride. III. (түүнийг) илгээв би / III. I have sent her

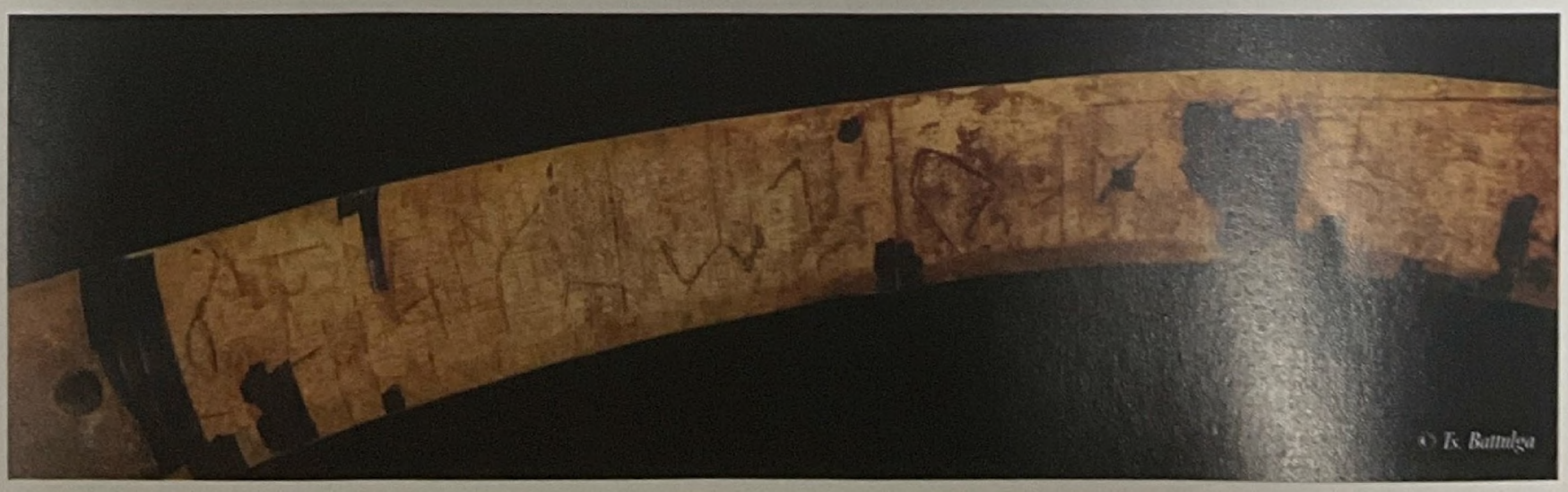
References: (Баттулга Ц., Бямбасүрэн Х., and Энхтөр Ч. 2010)

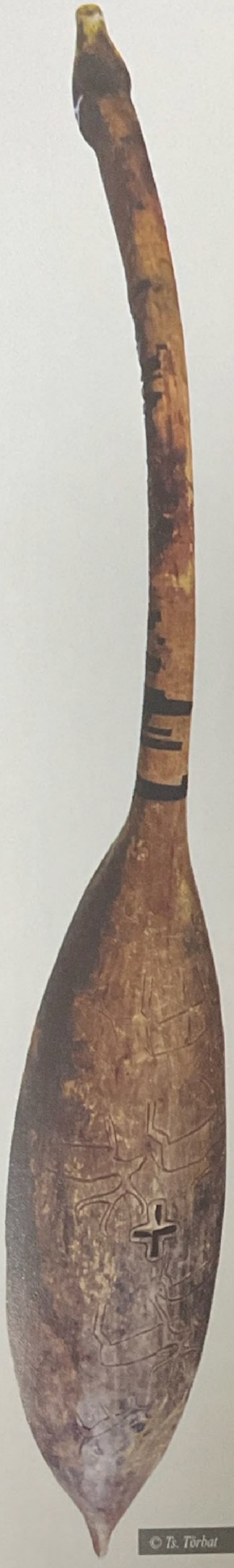

Хөгжим дээрх бичээс / The Inscription on the Musical Instrument

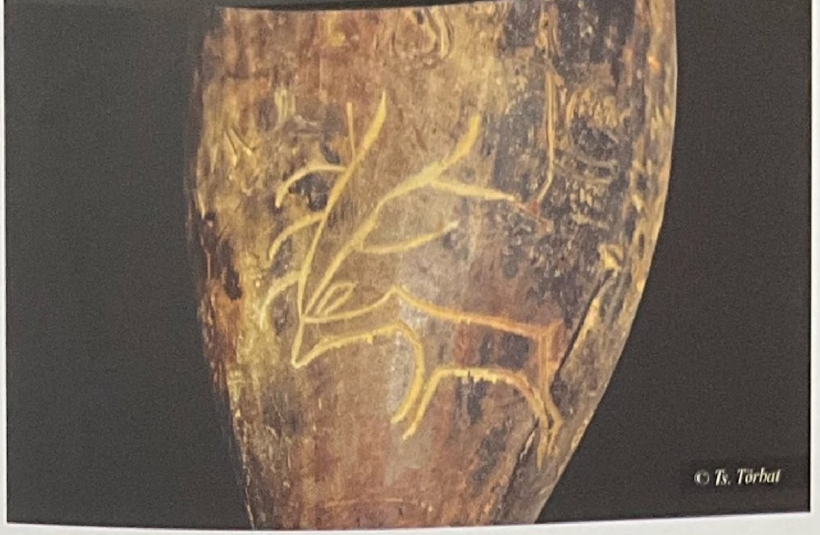
Байршил / Location	Ховд аймаг. Манхан сум. Жаргалант Хайрхан уул. Jargalant Khairkhan Mountain. Mankhan soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2008. Д.Батсүх, Ч.Энхтөр, Н.Дандар 2008. Batsükh Dunbüree, Enkhtör Chimeddorj, Dandar N.
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Монголын Үндэсний музей National Museum of Mongolia
Төрөл / Type	Модон эдлэл дээрх бичээс / Inscription on wooden goods
Уншиж судалсан / Decoded by	2009. (2012). Петер Цимэ / 2009. (2012). Peter Zieme 2014. Ц.Баттулга / 2014. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	 I II III IV V ... VI
Үсгийн галиг / Transliteration	I. YYlG II. QDŋč III. s(?) W r g š i i n l i IV. YYWGL V. y y p D R č ü r a b t d m VI. Q D s b č i s ü z l Y W b r ŋ a k p z Q s i z Y W b r t i
Үгийн галиг / Transcription	I. yaylïγ II. qadïŋč III. su(?) ärgüši(~ärgüši) inäli IV. yayuγul V. yip adar čür a bitidim VI. qad säbči sözlä ayu bäriŋ a! käp azïqsiz ayu bärti
Орчуулга / Translation	I. Чавхдаст /Аялгуут I. Stringed /Harmonous II. Хайлалт (хайлал) / II. Intonement III. суу(?) хүч нь цол нь / III. Genius(?), power and title IV. аялгуул [хөгжимд, дуул] IV. *play a musical instrument, to sing* V. утас(~чавхдас) салга (хөглө) Чүр ээ. бичив би. V. *Čür,* pluck (tune) the string. I wrote. VI. Хайлах үгч(~туульч) үгээр хэлж өгөгтүн! Хэв алдалгүй хэлж өглөө... VI. Tell me by words intoning man! Told without losing a temp.

References: (Battulga Tsend 2016a; Peter Zieme 2012; Баттулга Ц. 2014)

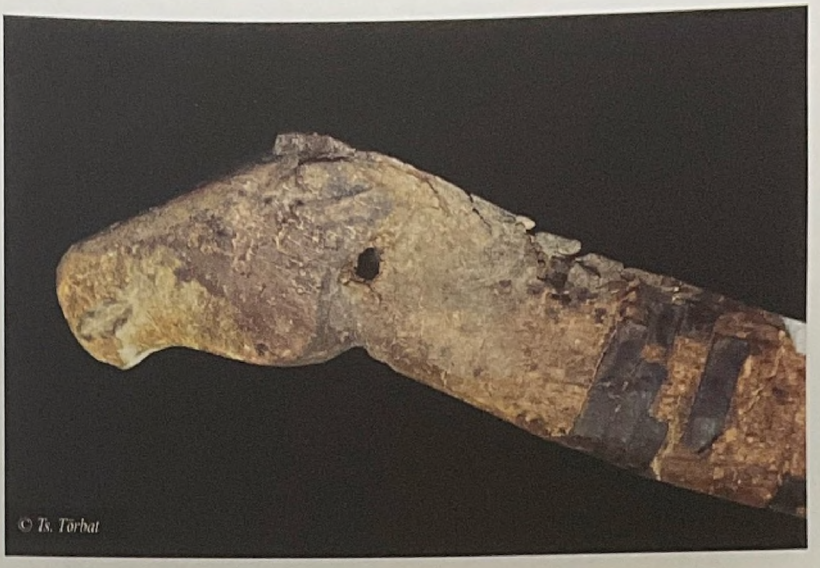

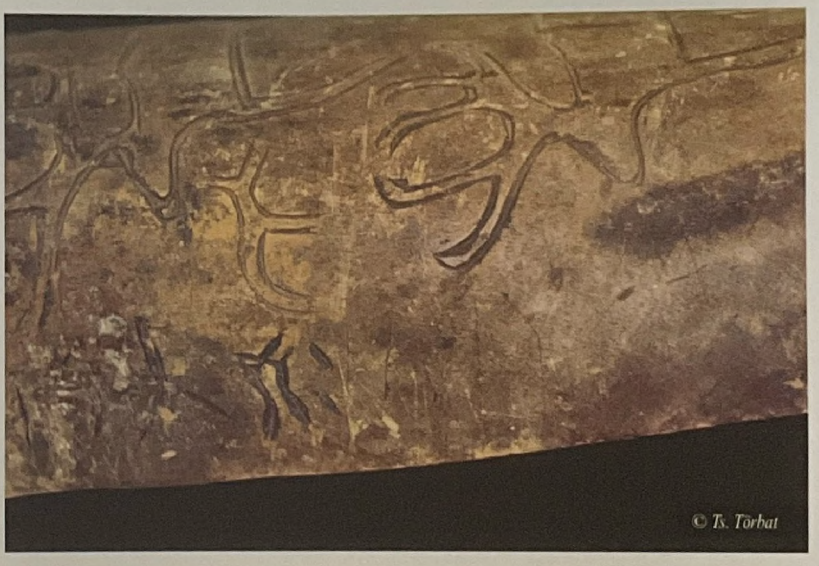
© Ts. Törbat

© Ts. Törbat

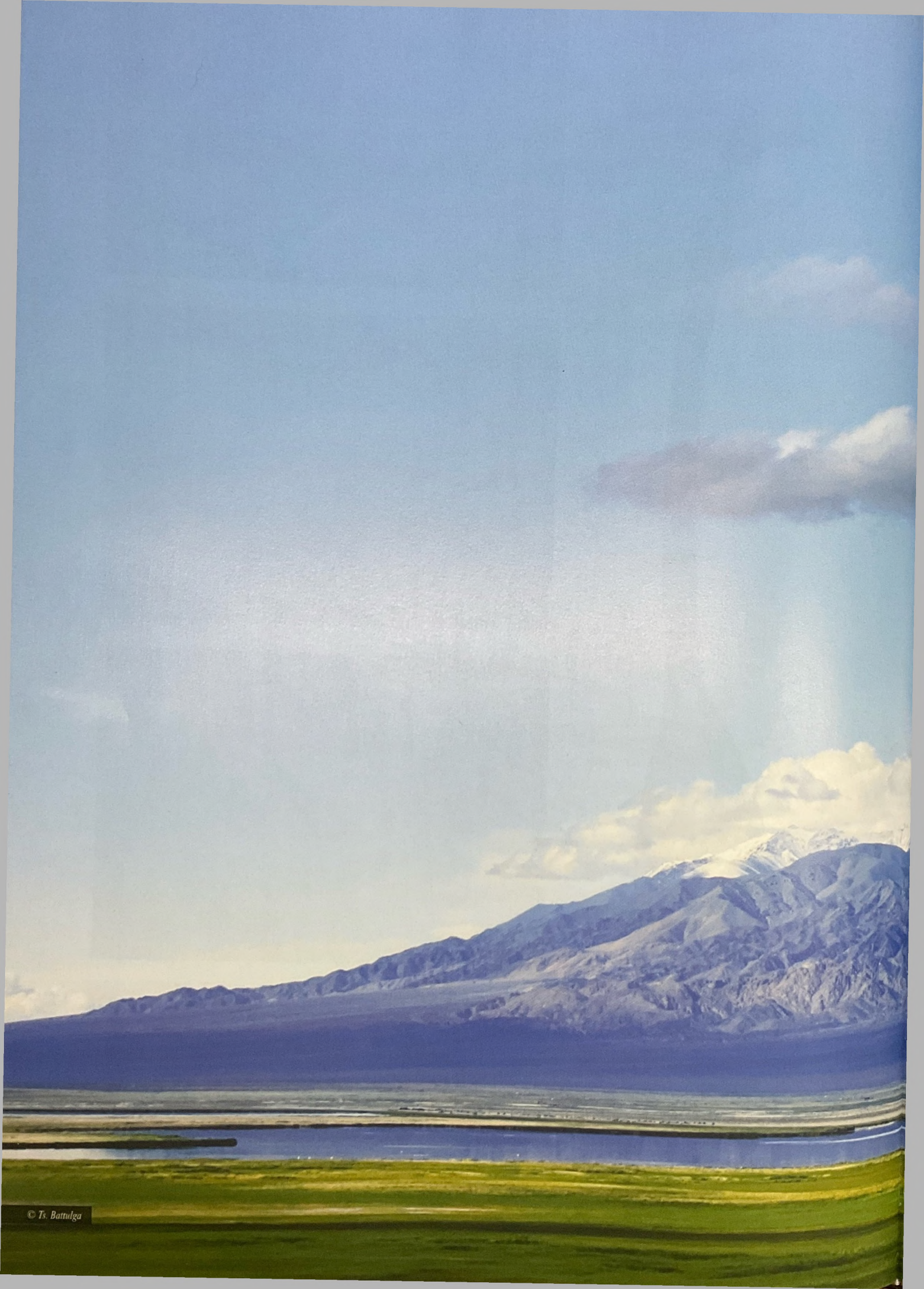
© Ts. Törbat

© Ts. Törbat

© Ts. Törbat

© Ts. Battulga

Жаргалант Хайрхан уул
Jargalant Khairkhan Mountain

Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

Ямаан усны I бичээс / The Yamaan Us Inscription – I

Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1973. Э.А.Новгородова 1973. Novgorodova.E.A
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1983. Э.Р.Тенишев / 1983. Tenishev E.R 2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-5 см / 4-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	6
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰺𐰇𐰼𐰍
Үсгийн галиг / Transliteration	künčWR
Үгийн галиг / Transcription	künčur
Орчуулга / Translation	Күн чур *Kün Čur* [Personal name]

References: (Баярхүү Н. 2009; Болд Л. 1990a:118–20; Тенишев Э.Р. and Новгородова Э.А. 1983; Төрбат Ц., Баярхүү Н., and Идэрхангай Т. 2009)

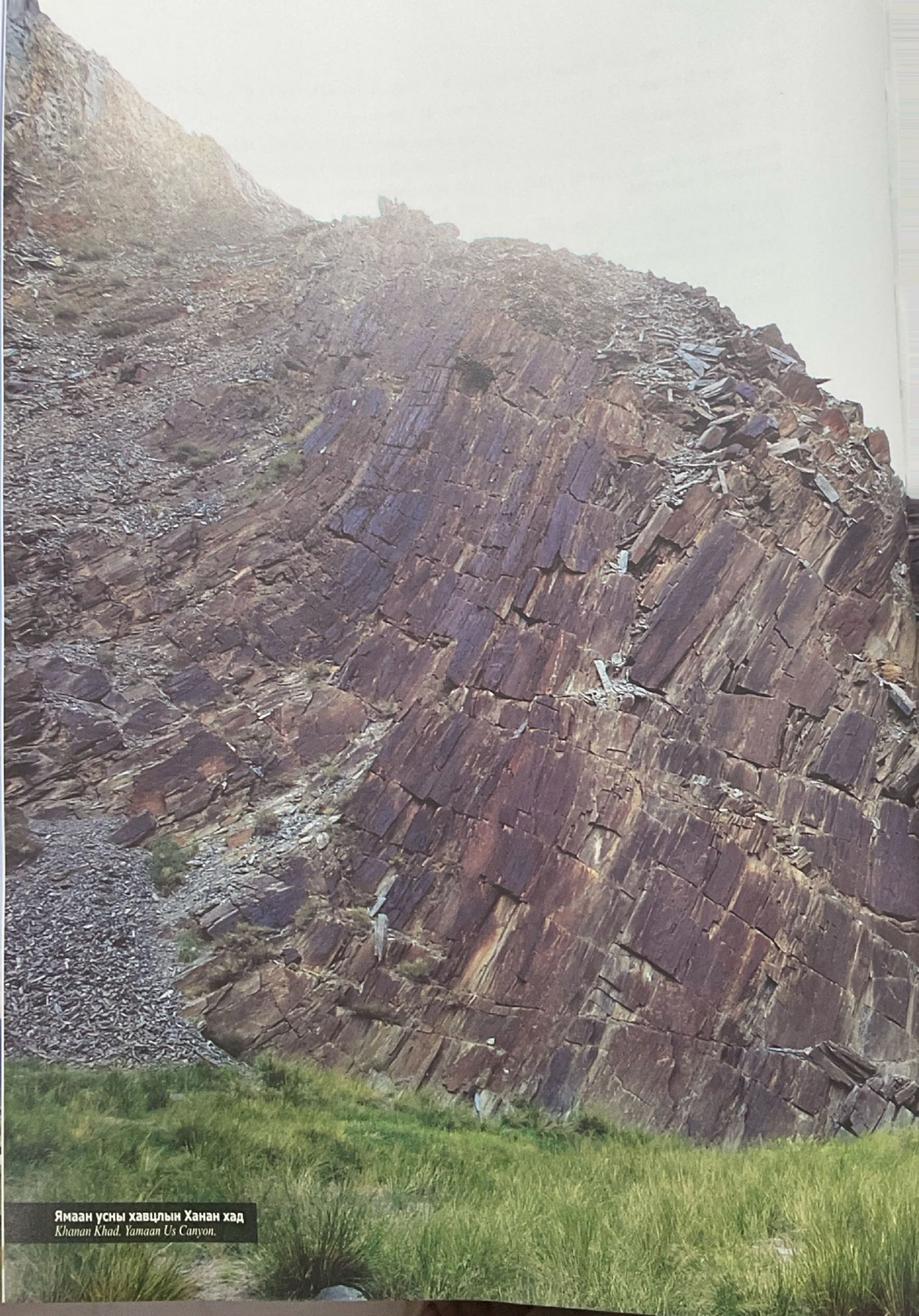

Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

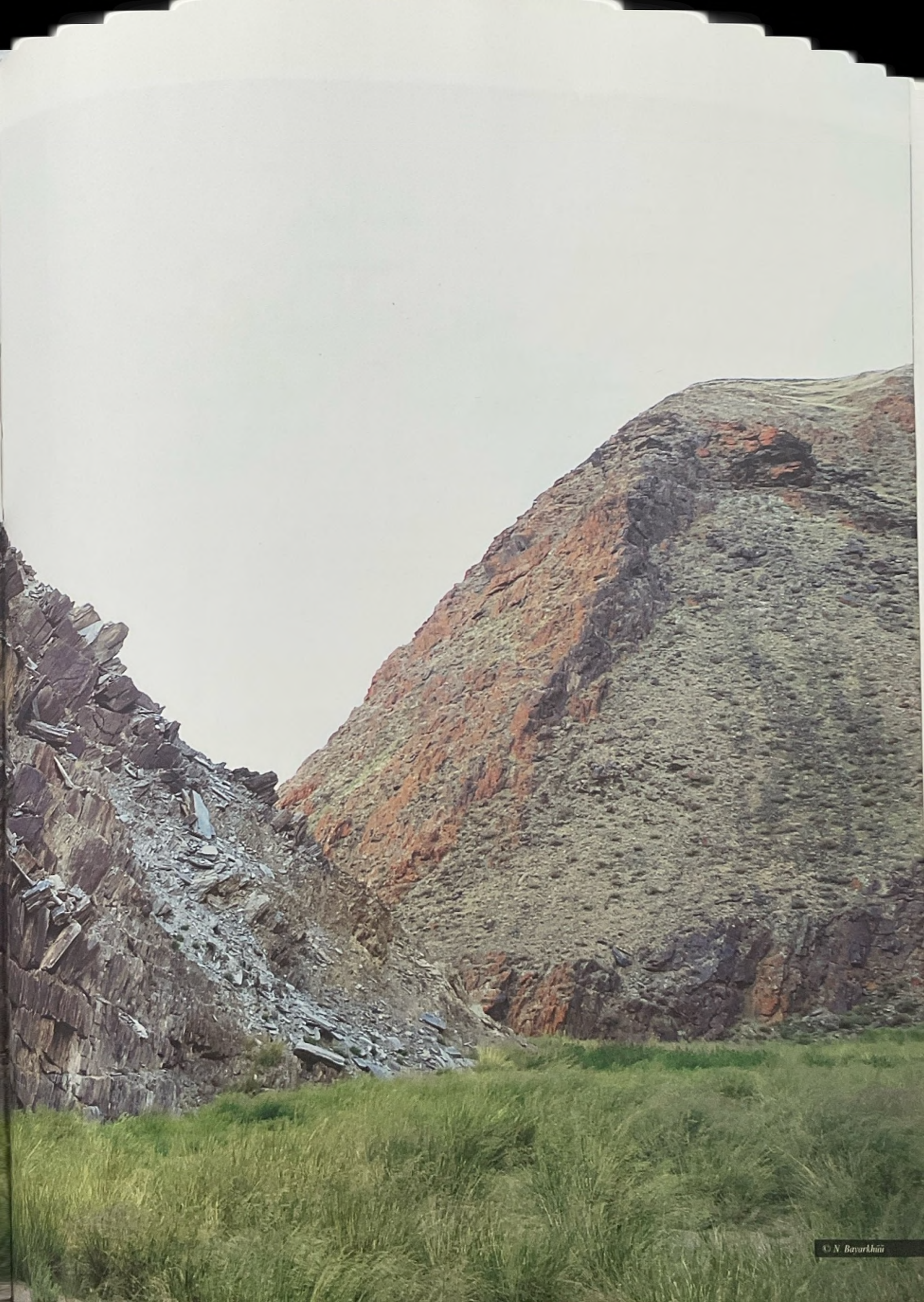
Ямаан усны II бичээс / The Yamaan Us Inscription – II

Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1973. Э.А.Новгородова 1973. Novgorodova.E.A
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1983. Э.Р.Тенишев / 1983. Tenishev E.R 2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	4-4.5 см / 4-4.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	9
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰺𐰞𐰇:𐰋𐰉:𐰇𐰋𐰇
Үсгийн галиг / Transliteration	RGz bn GRDm
Үгийн галиг / Transcription	arγaz ben aγïrdïm
Орчуулга / Translation	Аргаз би өвдөв Argaz, I felt sick.

Ямаан усны хавцлын Ханан хад
Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.

© N. Bayarkhüü

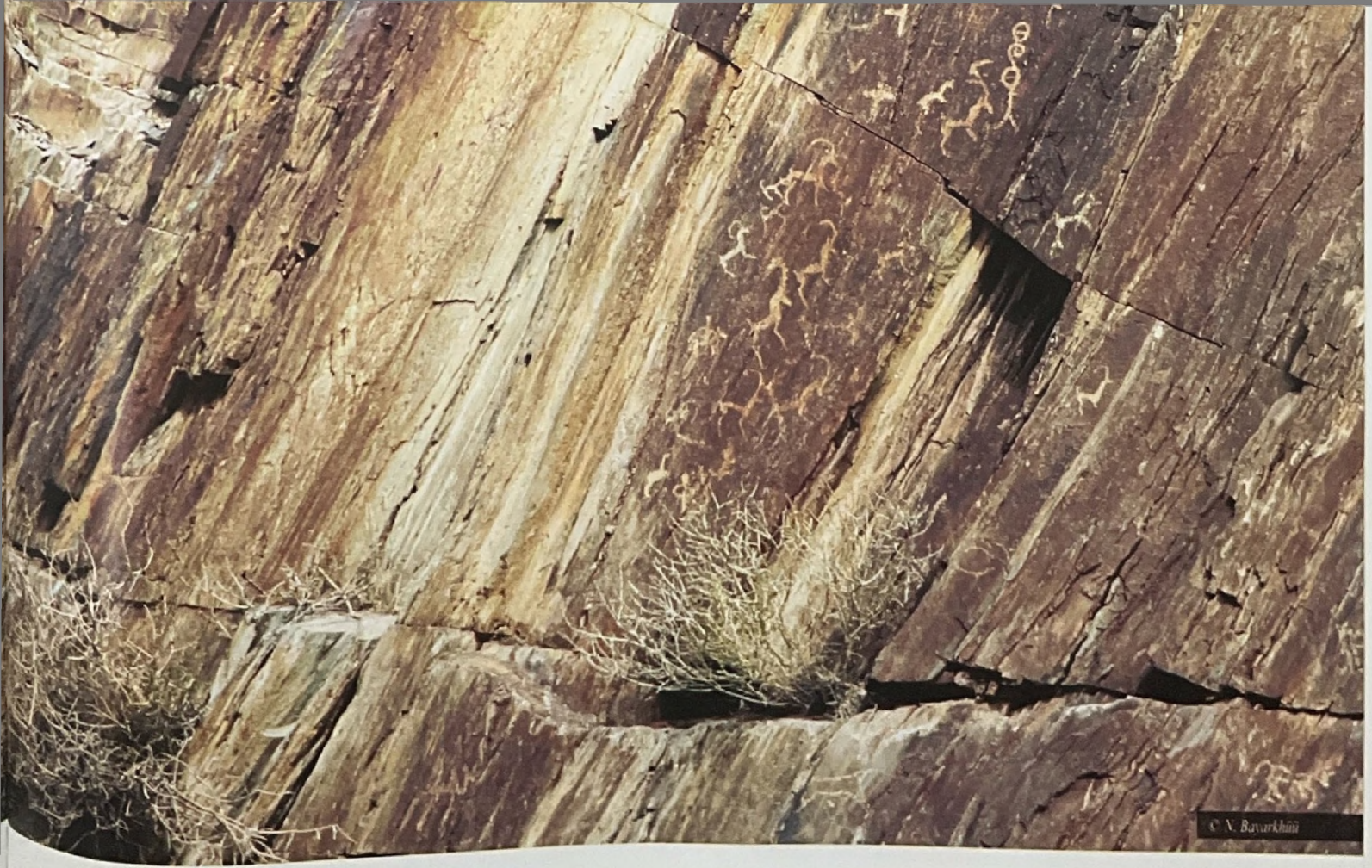
Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

Ямаан усны III бичээс / The Yamaan Us Inscription – III

Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1973. Э.А.Новгородова 1973. Novgorodova.E.A
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1983. Э.Р.Тенишев / 1983. Tenishev E.R 2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3-5 см / 3-5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	9
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅𐰇𐰼𐰍𐰃𐰼𐰇𐰴𐰉
Үсгийн галиг / Transliteration	tmčn TWGRG WRTm
Үгийн галиг / Transcription	tämčän (~tämčin) tuγraγ urtum
Орчүүлга / Translation	Тэмчэн(~Тэмчин) тамга цохив (сийлэв) би Temčen(~Temčin) erected sign /seal/.

© N. Bayarkhüü

Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

Ямаан усны IV бичээс / The Yamaan Us Inscription – IV

Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2009. Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай 2009. Bayarkhüü Noost, Iderkhangai Tömör-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	3-3.5 см / 3-3.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰴𐰇𐰾𐰆𐰞𐰇𐰇𐰋
Үсгийн галиг / Transliteration	RLLkBWči
Үгийн галиг / Transcription	ïrlïlik (~ïrlïlïγ) bučï
Орчуулга / Translation	Аялгуутайлиг Бучи (хөгжим) Melodic Buchi /musical instrument/

Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

Ямаан усны V бичээс / The Yamaan Us Inscription – V

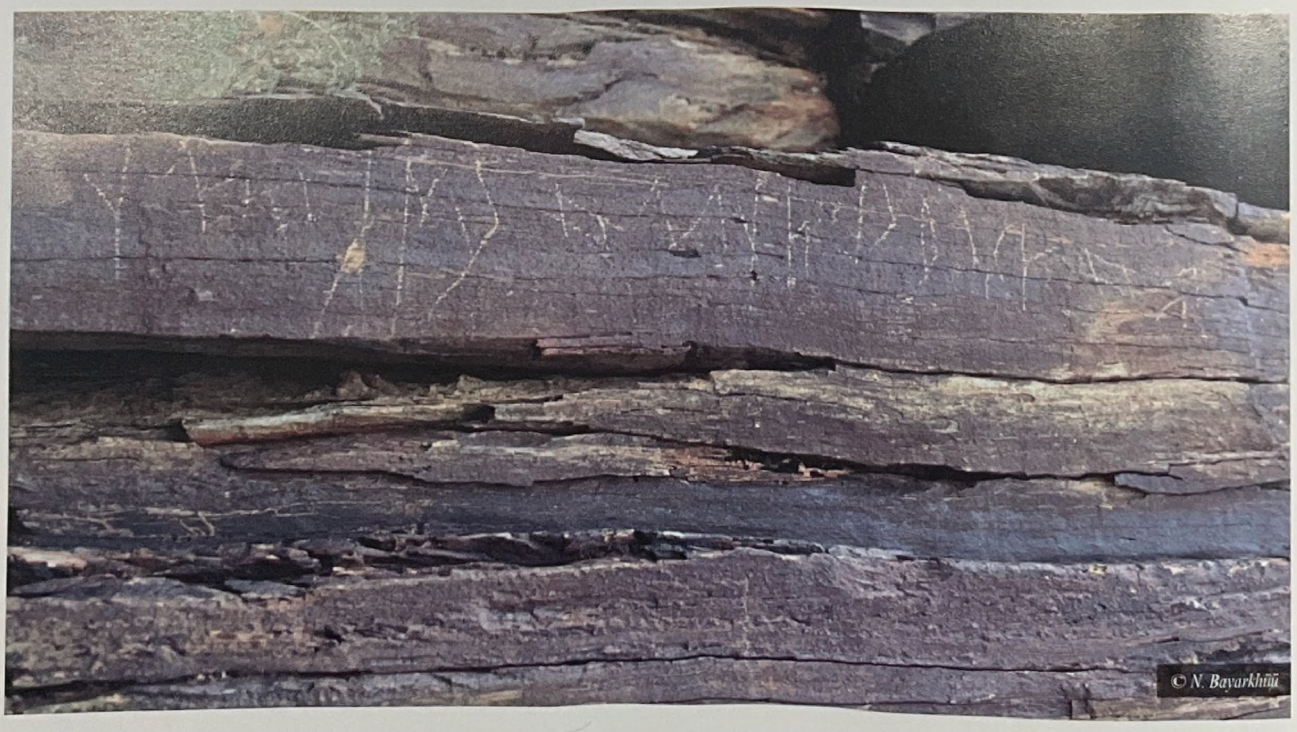
Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2009. Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай 2009. Bayarkhüü Noost, Iderkhangai Tömör-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2.5 -3 см / 2.5 -3 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	10
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱅(ᚷ)𐰴𐰺 𐰋𐰇𐰚𐰋𐰃
Үсгийн галиг / Transliteration	WLGirkn bt(d)m
Үгийн галиг / Transcription	ul(u)γ irkin biti(di)m
Орчуулга / Translation	Том (Их) Иркин бичив би *Ulug Irkin,* I wrote.

Ямаан усны бичээс / The Yamaan Us Inscriptions

Ямаан усны VI бичээс / The Yamaan Us Inscription – VI

Байршил / Location	Ховд аймаг. Алтай сум. Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon. Altai soum. Khovd aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2009. Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай 2009. Bayarkhüü Noost, Iderkhangai Tömör-Ochir
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ямаан усны хавцлын Ханан хад. Khanan Khad. Yamaan Us Canyon.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	2009. Н.Баярхүү / 2009. Bayarkhüü Noost
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	2.5 -3.5 см / 2.5 -3.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	17
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐰃𐰢𐰴 𐰋𐰇𐰃 𐰴𐰢𐰃𐰍 𐰋𐰆𐰋𐰃𐰢𐰴𐱅
Үсгийн галиг / Transliteration	Tm lG yWL tŋrm küč brŋ
Үгийн галиг / Transcription	atïm äliγ yol täŋrim küč bäriŋ
Орчуулга / Translation	Нэр минь Элиг. Хувь заяаны Тэнгэр минь хүч өгтүн. My name is Elig. Heaven of the destiny, give [us/me] the power.

Хорьдол Сарьдаг
Khoridol Saridag

XVII

ХӨВСГӨЛ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHÖVSGÖL AIMAG

Монгол улсын умард бүс нутаг, Хөвсгөл аймгийн нутаг дэвсгэрээс өнөөгийн байдлаар руни бичгийн гурван дурсгал илрээд байгаа билээ.

Тэдгээрийг ангилж үзвэл,

Гэрэлт хөшөөний бичээс-1

Хөшөөний бичээс (Буган хөшөөн дээр бичсэн) -1

Хадны бичээс -1 буй ажээ.

Хөвсгөл аймгийн нутаг дэвсгэрээс илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд он цагийн хувьд:

Түрэгийн II хаант улсын үед холбогдох бичээс:

- 703 оны луу жил Төлис бойла бага тархан (Туньюкук)-ы замын тэмдэглэл бичээс

Уйгурын хаант улсын эхэн үед холбогдох бичээс:

- 761-762 оны орчим босгосон Тэсийн гэрэлт хөшөөний бичээс (Улсыг байгуулсан Билгэ хааны 747-759 онд холбогдох үйл хэргийг тэмдэглэжээ)

Тус аймгийн нутаг дэвсгэрт цаашид хийх хээрийн хайгуул судалгааны ажлын хүрээнд руни бичгийн болон бусад эртний үсэг бичгийн дурсгал цөөнгүй илрэх нь лавтай.

Хөвсгөл аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгал

1. Ивдэйн голын бичээс
2. Орук хадны бичээс (I-II)
3. Тэсийн гэрэлт хөшөөний бичээс
4. Цахирын бичээс

Currently, three runic insriptions have been discovered in Khövsgöl aimag, the northern region of Mongolia. They can be classified as follows:

Inscription of stele-1

Inscription on statue (inscribed on the deer statue) -1

Inscription on rock -2.

The chronological order of the runic inscriptions discovered in the territory of Khövsgöl aimag are:

- inscription related to the Second Turkic Khaganate: 703 Dragon Year, Tölis Boyla Baga Tarkhan (Tunyukuk)'s inscription of trip
- inscription related to the early period of the Uighur Khaganate: Inscription on Tes stele (recorded events during 747-759 that were related to the Bilge Kagan, the founder of the state)

It is clear that many runic and other ancient inscription monuments could be discovered on the territory of the aimag.

The Runic Inscriptions in Khövsgöl aimag

1. The Ivdei Inscription
2. The Oruk Khad Inscriptions
3. The Tes Stele
4. The Tsakhir Inscription

© R. Mönkhtulga

Ивдэйн голын бичээс / The Ivdein Gol Inscription

Байршил / Location	Хөвсгөл аймаг. Ренчинлхүмбэ сум. Ивдэйн гол. Ivdei River. Renchinlkhümbe soum. Khövsgöl aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	2015. Г.Бүрэнтөгс 2015. Bürentögs Ganbold
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Ренчинлхүмбэ сум. Ивдэйн гол. Ivdei River. Renchinlkhümbe soum.
Төрөл / Type	Хөшөөний бичээс (Буган хөшөөн дээрх бичээс) Inscription on deer stone
Уншиж судалсан / Decoded by	2017. Р.Мөнхтулга / 2017 Mönkhtulga Rinchinkhorol
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	2.5 -3.5 см / 2.5 -3.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. ~11+ II. ~14+
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	…/////𐱅𐰇𐰃𐰇𐰴𐰃𐱃𐰆𐰴 .I 𐰃𐰇𐱃𐰋𐱅𐰃/////𐰴𐰆:𐰴𐰇𐱃///𐰇𐰉/D… .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. WzN Tč tŋirim /////… II. …Y / dŋ/// bŋü: WR /////// rmg bir
Үгийн галиг / Transcription	I. Uzun atač teŋirim /////… II. …Y / dŋ/// bäŋü: WR /////// rmg bir
Орчуулга / Translation	I. Узун Атач (үгчилбэл "Урт Эцэг") Тэнгэр минь… I. My Uzun Atač (literally, "Long Father") Heaven… II. …мөнх…нэг. / II. …eternal … one

References: (*Munkhtulga R. 2017b; Бүрэнтөгс Г. 2017; Мөнхтулга Р. 2018b*).

Орук хадны бичээс
The Orok Khad Inscriptions

Орук хадны бичээс / The Oruk Khad Inscriptions

Орук хадны I бичээс / The Oruk Khad Inscription – I

Байршил / Location	Хөвсгөл аймаг, Ренчинлхүмбэ сум. Харанга голын доод ам. Хээргийн Боомын Орук(Орюк) хад. Oruk Rock. Heergiin Boom. The lower part of Kharanga River. Renchinlkhümbe soum. Khövsgöl aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1986. С.Банзрагч 1986. Banzragch.S
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Харанга голын доод ам. Хээргийн Боомын Орук хад. Oruk rock. Heergiin Boom. The lower part of Kharanga River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1987. Л.Болд / 1987. Bold Luvsandorj 2015. Ц.Баттулга / 2015. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 2.5-3 см / I. 2.5-3 cm II. 3.5-4.0 см / II. 3.5-4.0 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 13 II. 14[+3]
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	.I .II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. W R N: r d m i r g ü: Q T ï II. L p: ü z n: nč N : k ü r g l i k[lti]
Үгийн галиг / Transcription	I. uran ärdämi ärgü qatï II. alp özin ančan körügäli k[älti]
Орчуулга / Translation	I. Уриан эрдэмт, эрэлхэг зоригт II. баатар бээр өөрийн биеэр үзэж туулсаар ирэв. The hero with his slogans, skilled, brave hero came himself to this land.

© Ts. Battulga

Алаг хадны өвөлжөө. Харанга голын доод ам. Хээргийн Боомын Орук хад
Oruk rock. Heergiin Boom. Alag Khadnii Övöljöö. The lower part of Kharanga River

© Tx. Battulga

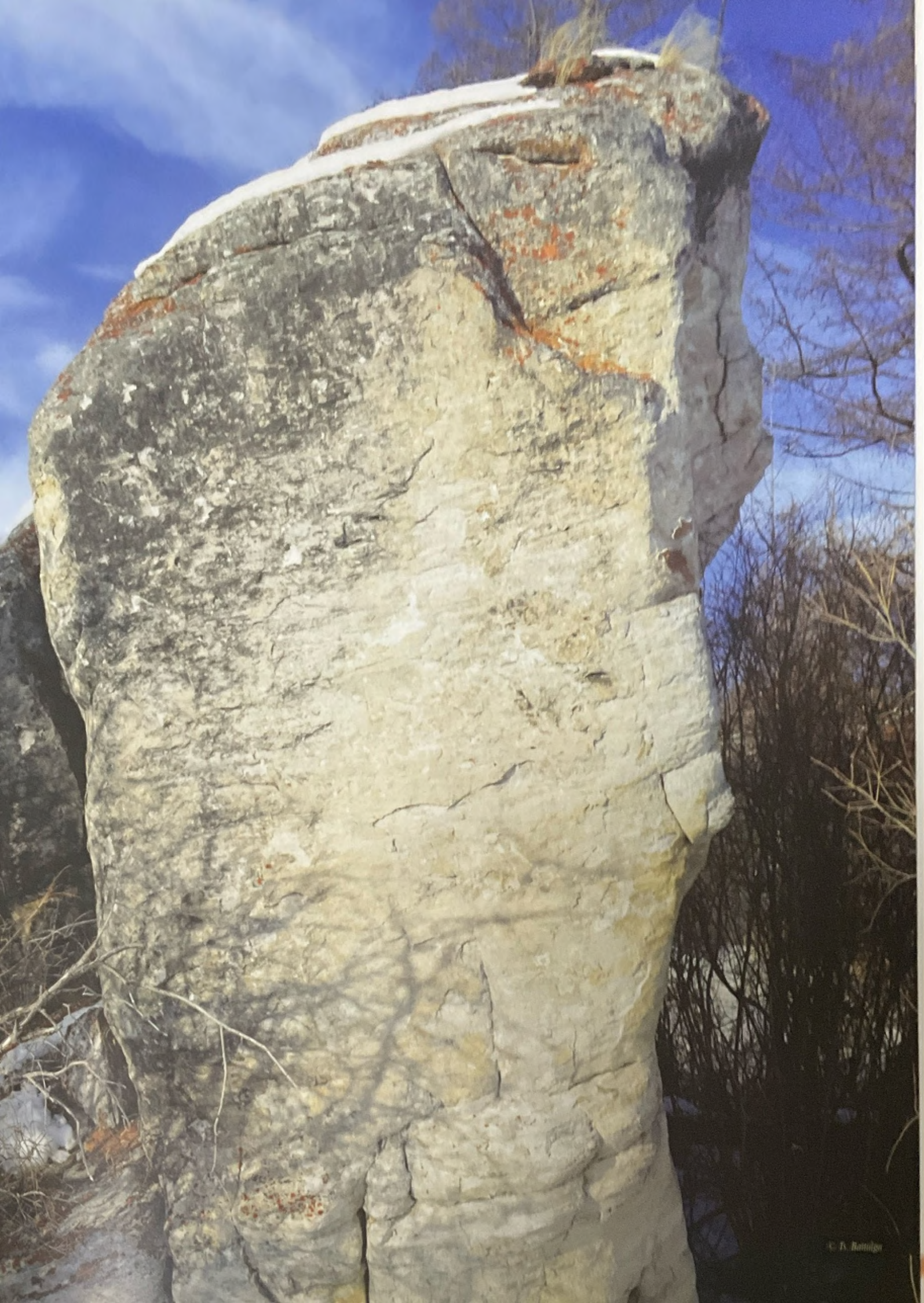
Орук хадны бичээс / The Oruk Khad Inscriptions

Орук хадны II бичээс / The Oruk Khad Inscription – II

Байршил / Location	Хөвсгөл аймаг. Ренчинлхүмбэ сум. Харанга голын доод ам. Хээргийн Боомын Орук(Орюк) хад. Oruk Rock. Heergiin Boom. The lower part of Kharanga River. Renchinlkhümbe soum. Khövsgöl aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1986. С.Банзрагч 1986. Banzragch.S
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Харанга голын доод ам. Хээргийн Боомын Орук хад. Oruk rock. Heergiin Boom. The lower part of Kharanga River.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1987. Л.Болд / 1987. Bold Luvsandorj 2015. Ц.Баттулга / 2015. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	3.5-4.0 см / 3.5-4.0 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 18 II. 23
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. L W: Y i L: t ü l s :B W Y L a T R Q N a: II. t m ŋ :č Y ŋ Q a: b n :b t i d m: T W G R G Y W L
Үгийн галиг / Transcription	I. luu yïl tölis boyla tarqan a II. tämäŋ čayaŋqa bän bitidim tuγruγ yol
Орчуулга / Translation	I. луу жил Төлис Бойла Тарханд II. тэмээн цагаанд би бичив. Тэмдэгт зам *(Луу жил Төлисийн бойла тарханд зориулж Тэмээн цагаан чулуунд би бичив. Тэмдэгт зам.)* In the year of Dragon, I wrote on the Camel white stone for *Tölis Boyla Tarkhan.* Path with signs.

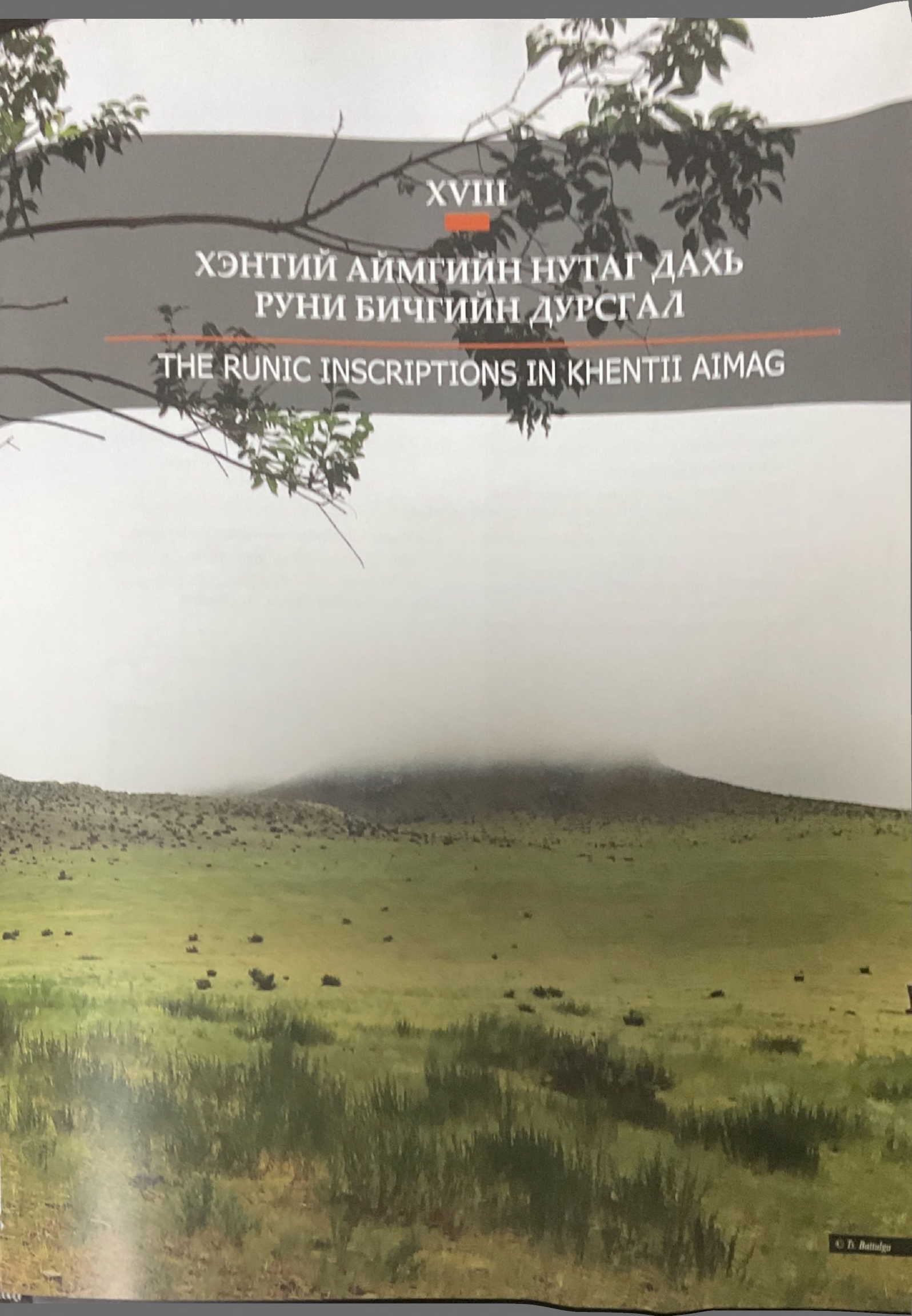
References: (Баттулга Ц. 2015c; Болд Л. 1987a, 1990a:78–80, 2006b:260–62).

Орук хадны II бичээс ›
The Oruk Khad Inscription – II

Хэнтий аймаг. Мөрөн сум. Сэрвэн хаалга
Serven Khaalga. Mörön soum. Khentii aimag

XVIII
ХЭНТИЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ
РУНИ БИЧГИЙН ДУРСГАЛ
THE RUNIC INSCRIPTIONS IN KHENTII AIMAG
© Ts. Battulga

Хэнтий аймгийн нутаг дэвсгэр эртний булш оршуулга, тахилын онгон, хот балгадын туйр, хадны зураг, тамга, бичээс зэрэг түүх соёлын дурсгал асар ихтэйгээс багагүй хувийг Түрэг, Уйгурын үед холбогдох дурсгал эзлэх боловч, харин руни бичгийн дурсгал харьцангуй цөөн бүртгэгджээ.

Өнөөгийн байдлаар, Хэнтий аймгийн нутгаас руни бичгийн гурван дурсгал илэрсэнээс

Гэрэлт хөшөөний бичээс – 1

Хадны бичээс- 2 тус тус тохиолдож байна.

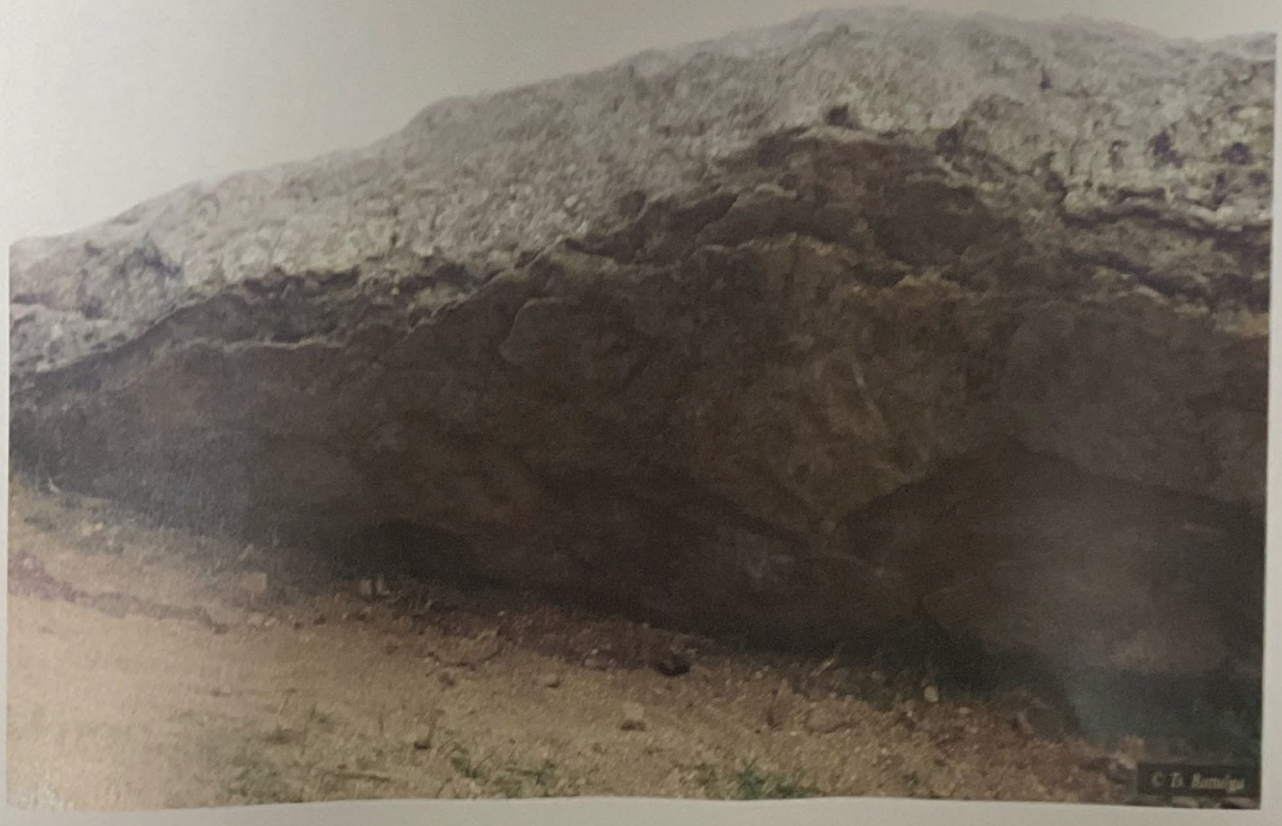
Хэнтий аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгал

1. Рашаан хадны бичээс
2. Талын хөшөөний бичээс
3. Цэнхэрмандалын бичээс

The Khentii aimag has a large number of historical and cultural monuments such as ancient burials, sacrificial offerings, urban ruins, petroglyphs, signs and inscriptions. To date, there are three runic inscriptions found in Khentii aimag of which one stele and two rock inscriptions.

The Runic inscriptions in Khentii Aimag

1. The Rashaan Khad Inscription
2. The Taliin Khöshöö Stele
3. The Tsenkhermandal Inscription

Рашаан хад
Rashaan khad

Рашаан хадны бичээс / The Rashaan Khad Inscription

Байршил / Location	Хэнтий аймаг, Батширээт сум, Рашаан хад. Rashaan Rock, Batshireet soum, Khentii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1974, Х.Пэрлээ 1974, Perlee Hödööd
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Рашаан хад. Rashaan Rock.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1987, С.Харжаубай / 1987, Harjaubai Sartkhoja 2007, Н.Гэрэлмаа, Ц.Баттулга 2007, Gerelmaa Namsrai, Battulga Tsend 2019, Ц.Баттулга / 2019, Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	1
Үсгийн өндөр / Height of character	~ 4 см / ~ 4 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	8
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	𐱃𐰇𐰼𐰃𐰀𐰴
Үсгийн галиг / Transliteration	T N p· m š ŋ W N
Үгийн галиг / Transcription	tan apam šäŋun
Орчүүлга / Translation	Тан эцэг минь жанжин (Миний эцэг [-ийн нэр] Тан, [Тэр] жанжин) Tan is our ancestor and a general (Our Ancestor's name is Tan, [He is] a General.)

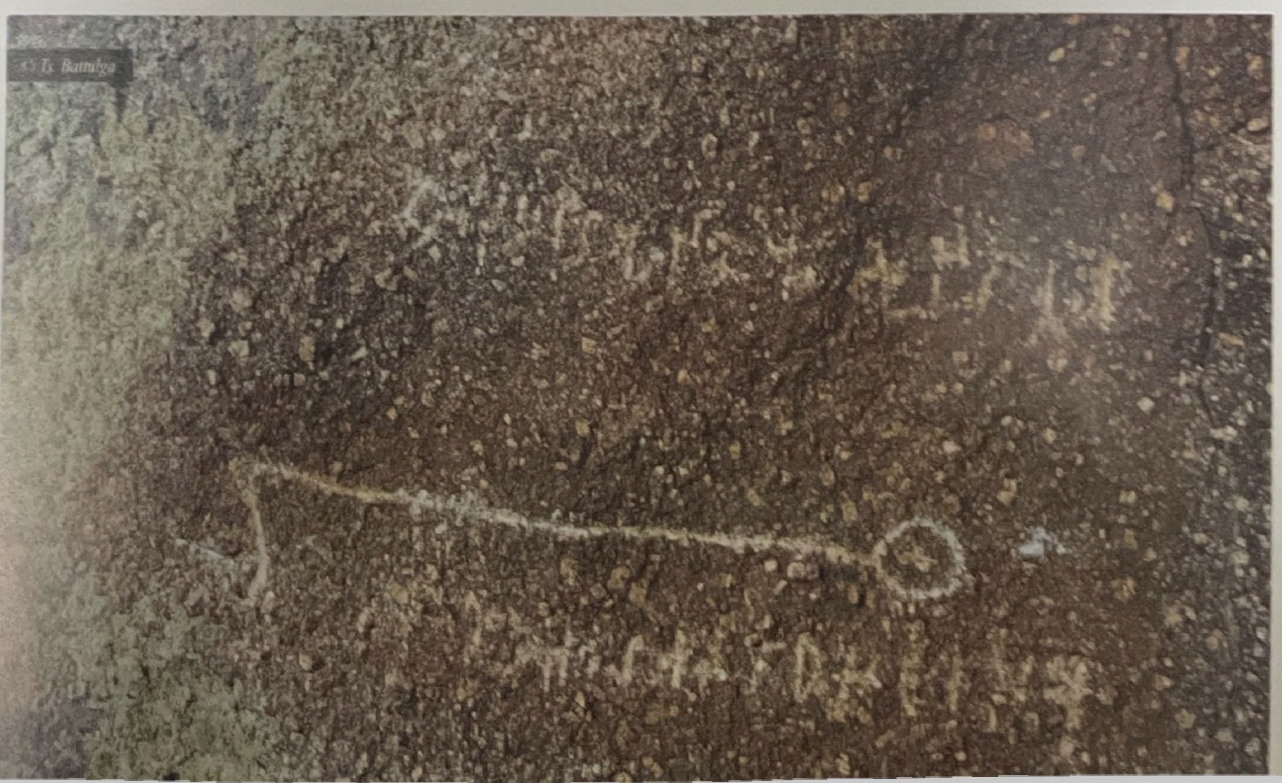
References: (Гэрэлмаа Н. and Баттулга Ц. 2007; Пэрлээ Х. 1974; Харжаубай С. 1987:84).

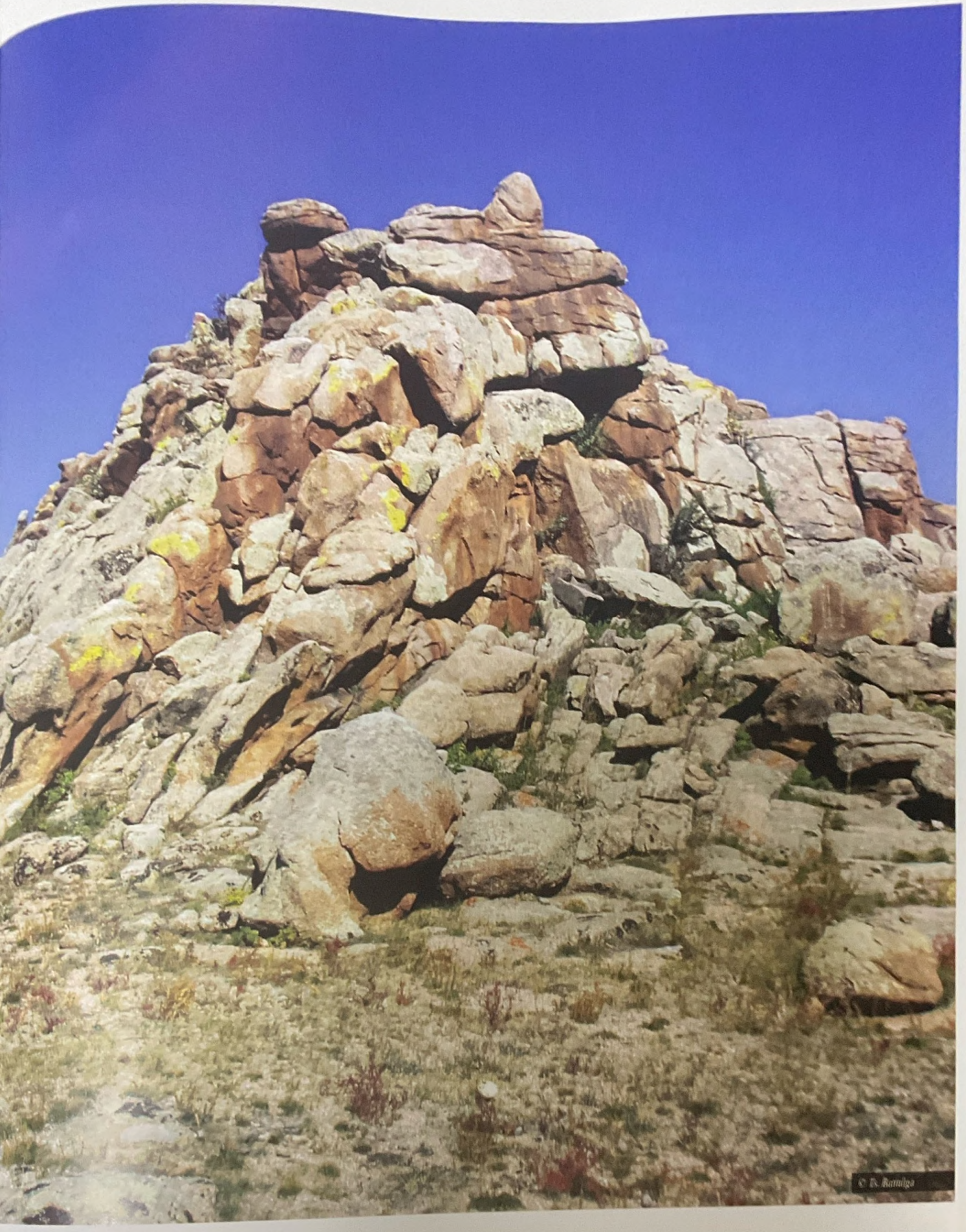

Цэнхэр Мандалын бичээс / The Tsenkhermandal Inscription

Байршил / Location	Хэнтий аймаг. Цэнхэрмандал сум. Бургастайн Бичигт Цохио. Burgastain Bichigt Tsokhio. Tsenkhermandal soum. Khentii aimag.
Илрүүлсэн: / Year of discovery and discovered researcher	1895. Д.А.Клеменц 1895. Klements.D.A
Хадгалагдаж буй газар, байгууллага / Place or organization where the monument is being kept	Бургастайн Бичигт Цохио. Burgastain Bichigt Tsokhio.
Төрөл / Type	Хадны бичээс / Inscription on rock
Уншиж судалсан / Decoded by	1959. Фэн Цзя-шэн / 1959. Fen Zia Shen 1977. М.Шинэхүү / 1977. Shinekhüü Maamdai 1978. С.Г.Кляшторный / 1978. Kljashtornyj.S.G 2007. Ц.Баттулга, Н.Гэрэлмаа 2007. Battulga Tsend, Gerelmaa Namsrai 2019. Ц.Баттулга / 2019. Battulga Tsend
Мөрийн тоо / Number of rows	2
Үсгийн өндөр / Height of character	I. 3.5-4.5 см / I. 3.5-4.5 cm II. 3-4.5 см / II. 3-4.5 cm
Үсэг тэмдэгтийн тоо / Number of characters	I. 12 II. 15
Эхийн сийрүүлгэ / Original text	I II
Үсгийн галиг / Transliteration	I. i č i ü z n nč ü Y Y L a G m II. küsgü Y i L Q a Q W N T m
Үгийн галиг / Transcription	I. iči öz änänčü (~ïnanču) yaylaγïm II. küsgü yïlqa qontïm
Орчуулга / Translation	I. Ичи Өз Иненчү миний зуслан I. *Ičï Öz Inenčü (~ïnanču) My Summer Camp.* II. хулгана жил нутаглав би II. In the Year of Rat, I dwelled.

References: (Rintchen B. 1968:43; Баттулга Ц. and Гэрэлмаа Н. 2007b; Болд Л. 1990b:139–42; Вяткина К.В. 1958; Кляшторный С.Г. 1978a, 2003c, 2006c; Пэрлээ Х. 1968:12, 1974; Фэн Цзя-шэн 1959; Шинэхүү М. 1977b).

© B. Ramage

ХОЛБОГДОХ НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ
BIBLIOGRAPHY

Akio Katayama (片山章雄). 1999. "ルーン面テキスト・翻訳 (Runic Part of Sevrey Inscription)." Pp. 226–27 in モンゴル国現存遺跡・碑文調査研究報告・ (Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998). 中央ユーラシア学研究会 (The Society of Central Eurasian Studies).

Aleksandr M. ŞÇERBAK. 1994. "Ulaangom Yazıtı Üzerine İlave Düşünceler." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 42(1994):131–36.

Anon. 1928. "Сударбичгийн хүрээлэнгээс гадаадад явуулсан захидал."

Anon. 1996. Mongolia's Tentative List Cultural and Natural Heritage.

Anon. 2003. "Epigrafik belgelemeler ve yüzey araştırmaları." Pp. 329–80 in Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 yılı çalışmaları (Work for the Project Turkish Monuments in Mongolia in year 2001). Ankara: T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başbakanlığı.

Azzaya Badam. 2012. "Taikhar Çuluu Yazıtı." Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları 2012/23:61–68.

Azzaya Badam. 2013. "Khutug Uul Yazıtları." Istanbul.

Azzaya Badam. 2018. "Moğolistan'da Bulunan Kayalar Üzerindeki Runik Yazıtlar(2010-2017)." Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları 2018/35:143–54.

Barutçu Özender. 2006. "Çoyr Yazıtı." Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 3(Sayı 3):113.

Battulga Tsend. 2010. "Moğol Altay Dağlarından bulunan bir runik (Göktürk) yazıt üzerine." Pp. 295–300 in From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010), Papers. İstanbul.

Battulga Tsend. 2013. "Runic Inscription in Biger." Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi 09 131–38.

Battulga Tsend. 2016a. "Altay Dağlarında Bulunan Eski Müzik Aleti / Ancient Musical Instrument Found in Altai Mountains." Pp. 90–101 in Moğolistan'da Türk Ayak İzleri (Turkic Footprints in Mongolia). Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2016b. "'Altın Adam' Yazıtı / Inscription of 'Golden Man.'" Pp. 102–7 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2016c. "Bömbögör yazıtı / Bömbögör Inscription." Pp. 70–79 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2016d. "Hirgisiin Hooloy Kazısında Bulunan Çatı Kremidi Üzerindeki yazıt / Inscription on the Roof Tile Found in Khirgisiin Khooloi Excavation." Pp. 124–29 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2016e. "Moğolistan'da bulunan gümüş tas tabanındaki yazıt / Inscription on the bottom of a silver cup found from Mongolia." Pp. 114–20 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2016f. "Yay kabzasına yapıştırılmış kemik üzerindeki yazıt / Inscription on the Bone Plate for Reinforcing Bow." Pp. 121–23 in Moğolistan'da Türk Ayak İzleri (Turkic Footprints in Mongolia). Ulaanbaatar.

Battulga Tsend. 2018. "A Newly-Found Runic Inscription from Urtin Gol (Уртын Голооос Шинээр Илрүүлсэн Руни Бичээс)." Pp. 89–114 in. 천안: 단국대학교.

Bold L. 1999. "The Inscription of the Uburhangai,." Nomadic.

Cengiz Alyılmaz. (2001). Kutlugun Mührü (Mutnın Temdeg Yazıtı). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 23, 1–6.

Cengiz Alyılmaz. 2002. Epigrafik Araştırmalar/ Epigraphic Researches. Ankara: T.C. Başbakanlık. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

E.Jacobson-Tepfer, Kubarev V., and Tseveendorj D. 2006. MONGOLIE DU NORD-OUEST HAUT TSAGAAN GOL (Texte et Figures). 7. Paris.

Harry Halén, ed. 1982. "Memoria Saecularis Sakari Pälsi, - Aufzeichnungen von Einer Forschungsreise Nach Der Nördlichen Mongolei Im Jahre 1909." Travaux Ethnographiques / Kansatieteellisiä Julkaisuja X.

Hatice Şirin. 2010. "Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı." Dil Araştırmaları Sayı.7:62–70.

Hüseyin Namık Orkun. 1938. Eski Türk Yazıtları. Vol. II. 2011th ed. Istanbul: Türk Dil Kurumu.

Hüseyin Namık Orkun. 2011a. Eski Türk Yazıtları. Vols. I–IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Hüseyin Namık Orkun. 2011b. "Gürbelçin kaya yazıtı." P. 355 in Eski Türk Yazıtları. Vols. I–IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kljaštornyj G., and Tryjarski E. 1990. "An Improved Edition of the Arkhanen Inscription." Rocznik Orientalistyczny Tom.XLVII:65–68.

Kljaštornyj S.G., and Livšic V.A. 1971. "Une Inscription Inédited Turque et Sogdienne: La Stèle de Sevrey (Gobi Méridional)." Journal Asiatique 11–20.

Klyaštorny S.G. 1993. "The Runic Inscription on a Golden Bractaet from Mongolia." Türk Dilleri Araştırmaları 3:129–31.

Kotwicz W., and Samoïlovitch A. 1928. "Le Monument Turc D˙Ikhe-Khuchotu En Mongolie Centrale." Rocznik Orientalistyczny Vol. IV(1926):60–107.

Laur D. 1972. "Archäologische Beobachunden Aus Dem Bajan-Chongor-Aimak Der Mongolischen Volksrepublik. Felszeichnungen Und Inschriften." Ethnographisch- Archäologische Zeitschrifte H.1(S.1):1–38.

Mehmet Ölmez. (2018). Preliminary Readings and Notes on the Ancient Turkic Inscription from the Hirgisiyn Ovoo area in Mongolia. Российская ТЮРКОЛОГИЯ, № 3–4(20–21), 24–30.

Mönhtulga R. 2016. "Moğolistan'da bulunan Eski Türk Dönemine ait Soğd tarzı gümüş kulplu tas / Sogdian-styled silver cup from Ancient Turkic period found in Mongolia." Pp. 108–13 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Mönhtulga R., and Ariyajav B. 2016. "Moğolistan'da Bulunan Yeni Bir Yazıt: Hulsana Am Yazıtı/ A Newly-Found Inscription from Mongolia: The Khulsana Am Inscription." Pp. 85–87 in Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia. Ulaanbaatar.

Munkhtulga R. 2008. "A Report on the Newly Found Memorial Inscriptions from Olon Nuur Valley." Шинжлэх Ухааны Академийн Мэдээ, 111–17.

Munkhtulga R. 2010. "Baga Khairkhan Kadim Türk Yazıtı." Afyonkarahisar.

Munkhtulga R. 2013. "Silver Vessels from Ancient Turkic Period Found in Mongolia." ACCU Nara International Correspondent. The Twelfth Regular Report Vol. 12:27–32.

Munkhtulga R. 2017a. "A Newly-Found Runic Inscription from Ikh Nart." The Journal of Northern Cultures Studies 8:143–47.

Munkhtulga R. 2017b. "Ivdein Gol Deer Stone Runic Inscription." Оюуны Хэлхээ, Боть XVI, Fasc.6 109–12.

Nurdin Useev. (2018). Moğolistan'da yeni bulunan Urtyn Gol yazıtı. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(4), 2069–2077. http://dx.doi.org/10.7884/teke.4406

Ösawa T. 2010. "Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate." Studies on the Inner Asian Languages XXV:1–73.

Osman Fikri Sertkaya. 1994. "Kızıl Kum (Ulaan Gom) Yazıtında Geçen Kişi Adı Üzerine." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 42(1994):137–44.

Osman Fikri Sertkaya. 1998a. "Die Runen-Inschrift von Čoir." Pp. 349-361.+ 4 pl. in Bahşı Ögdisi Festschrift für Klaus Röhrborn anläßlich seines 60.Geburtstags. Vol. 5. Freiburg· İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 21.

Osman Fikri Sertkaya. 1998b. "Göktürk Harfli Çoyr Yazıtı." Orkun (Türkçü Dergi) 5:33–38.

Osman Fikri Sertkaya, and Harcavbay S. 2001. "Hoyto Tamır (Moğolistan)Dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten (2000):313–46.

Osman Mert. (2009). Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 40, 1–24.

Peter Zieme. 1983. "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 30–31(1982–1983):229–37.

Peter Zieme. 2012. "Zum Runentext Auf Dem Musikinstrument." Pp. 166–69 in Steppen-Krieger, Reiternomaden des 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei. Bonn: LVR-Landes Museum.

Radloff W.W. 1894a. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge 1897; Zweite Folge 1899 (in 2 vols: Otto Zeller Verlag,Osnabrück 1987). St.Petersburg.

Radloff W.W. 1894b. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge 1897; Zweite Folge 1899 (in 2 vols: Otto Zeller Verlag,Osnabrück 1987). St.Petersburg.

Rintchen B. 1968. Les Dessigns Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolie. Vol. fasc.1. Oulanbator: Instituti Linguae et Litterarum Academiae Sciemtiarum, Reipublicae Populi Mongolici.

Salicis C., and Mollad Y. 2009. Contribution à La Prospection Archéologique Autour Du Site Tsatsiin Ereg.: Rapport Annuel Mars 2008-Mars 2009 et Projets Champagne. Улаанбаатар: ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн.

Suzuki Kōsetsu. 2009. "Revision and Reinterpretation of the Choir Inscription." Pp. 417–25 in Current Archaeological Research in Mongolia. Vol. Vol. 4. Ulaanbaatar: Bonn Contributions to Asian Archaeology.

Takashi Oosawa (大澤 孝). 1999. "イフ＝ハヌイ＝ノール遺跡・ 銘文 (Site and Inscription of Ikh-Khanui-Nor)." Pp. 134–40 in モンゴル国現存遺跡 ・ 碑文調査研究報告・ (Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998). 中央ユーラシア学研究会 (The Society of Central Eurasian Studies).

Tryjarski E. 1965. "L'inscription Runiforme d'Arkhanen, En Mongolie." Ural-Altaische Jahrbücher 36(fasc.3-4):423–28.

Tryjarski E. 1966. "The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in. Mongolia and the Need for Their Conservation." Ural-Altaische Jahrbücher 38:158–73.

Tryjarski E. 1971. "On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia." East and West Vol. 21(No. 1/2):121–35.

Tryjarski E. 1977. "Eski Türklerin Moğolistan'daki Arkeolojık Eserleri Üzerine." Türk Kültürü Araştırmaları XVI(1–2):151–84.

Tryjarski E., and Hamilton J.H. 1975. "L'inscription Turque Runiforme de Khutuk-Ula." Journal Asiatique 171–82.

Yutaka Yoshida (吉田豊). 1999. "(Sogdian Part of Sevrey Inscription)." Pp. 225–26 in モンゴル国現存遺跡 ・ 碑文調査研究報告・ (Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998). 中央ユーラシア学研究会 (The Society of Central Eurasian Studies).

Yutaka Yoshida (吉田豊), Takao Moriyasu (森安孝夫), and Akio Katayama (片山章雄). 1999. "セブレイ碑文 (Sevrey Inscription)." Pp. 225–27 in モンゴル国現存遺跡 ・ 碑文調査研究報告・ (Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998). 中央ユーラシア学研究会 (The Society of Central Eurasian Studies).

Аззаяа Б. 2007. "Тайхар чулууны руни бичээс." Acta Historica Tom.VIII(fasc.9):68–74.

Аззаяа Б. 2016. "'Жиримийн худаг'-ийн шинээр илрүүлсэн нэгэн бичээс." Pp. 576–79 in Vol. II. Улаанбаатар.

Аззаяа Б. 2017. "Монгол нутгаас шинээр илрүүлсэн руни бичгийн бага дурсгалууд." ALTAICA Vol. XIII:149–64.

Аззаяа Б. 2018a. "Их бичигтийн руни бичгийн дурсгал." ALTAICA Vol.XIV:142–48.

Аззаяа Б. 2018b. "Руни бичгийн судалгааны ажлын үр дүнгээс (2017)." Pp. 488–92 in The 4th International Conference on Asian Studies. Vol. Vol.IV. Улаанбаатар: МУИС, Ази судлалын тэнхим.

Аззаяа Б. 2019. "Гурван Мандалын руни бичгийн дурсгалд холбогдох тамга." Улаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, Археологийн хүрээлэн; Шинжлэх ухааны академи,Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн.

Аззаяа Б. 2020. "Монголын руни бичгийн баруун бүсийн дурсгал, тэдгээрт холбогдох тамга: Завхан аймаг." Түрэг, Уйгур судлал - 2019 12–25.

Амартүвшин Ч., Батзориг О., and Батдалай Б. 2019. Ханбогдын археологийн дурсгал. edited by Гүнчинсүрэн Б. Улаанбаатар: Хөх монгол принтинг.

Амартүвшин Ч., and Баттулга Ц. 2010. "Түрэгийн үеийн дурсгалын судалгаа." Pp. 297–312 in Дундговь аймагт хийсэн археологийн судалгаа: Бага газрын чулуу. Vol. Tom (VII) XXVII, Studia Archaeologica, edited by Амартүвшин Ч. and Ханичёрч В. Улаанбаатар.

Аръяажав Б., and Аззаяа Б. 2014. "Үхэр жил бичсэн эртний нэгэн бичээс (Урьдчилсан судалгаа)." Оюуны хэлхээ I (11),(fasc.30,):233–34.

Базылхан Б. 1964. "Эртний тюрк бичээстэй мутрын тэмдэг." Шинжлэх ухааны академийн мэдээ, 74–75.

Базылхан Б. 1966. "Эртний тюрк тамга бүхий чагт." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 54–55.

Базылхан Б. 1968. "Хангидайн хадны түрэг бичээс (Хангидайская наскальная древнетюркская надпись Хангидайн хад)." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 96–97.

Базылхан Б. 1969a. "Гурвалжин уулын түрэг бичээс." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 14–15.

Базылхан Б. 1969b. "Өвөр дөрөлжийн түрэг бичээс." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 28–29.

Бамбаев Б. 1927. Предварительный краткий отчет Бамбаев Бальджи о работе в этнолого-лингвистическом отряде научной экспедиции АН СССР по исследованию Внешней Монголии и Танну-Тувы составленный в 1927 г. Ф-IX, Т.10, ХН.20-21. Улаанбаатар: ШУА, Түүхийн Хүрээлэн.

Батмөнх Б. 2008. Монгол Алтайн нурууны төв хэсгийн археологийн дурсгалууд. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 1996. "Зүрх Уулын Бичээс." МУИС, Монгол Судлалын Дээд Сургууль, Эрдэм Шинжилгээний Бичиг Боть 7(V дэвтэр):88–90.

Баттулга Ц. 1997a. "Их бичигтийн бичээс." МУИС, МСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть 10(122):9–13.

Баттулга Ц. 1997b. "Төмөр цоргын бичээс." Эрдэм шинжилгээний бичиг, МУИС Монгол судлалын дээд сургууль Боть. IX(126)(fasc.IV):22–24.

Баттулга Ц. 1998a. "Бага Ойгурын Эртний Түрэг Бичээс." Алтан Аргамжаа (Altan Argamj) Vol. 2:80–83.

Баттулга Ц. 1998b. "Дэл уулын баруун Билүүний II, III бичээс." Studia Archaeologica Tom.XVIII (fasc.9):109–15.

Баттулга Ц. 1999a. "Дэл уулын баруун Билүүний 4-р бичээс." МУИС, МСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть XIV (151)(fasc.XII):74–79.

Баттулга Ц. 1999b. "Хар Магнайн эртний түрэг бичээс." Археологийн судлал Tom.XIX(-fasc.11):91–93.

Баттулга Ц. 2000. "Эрээн Харганатын Түрэг Бичээс." Mongolian Studies-X, The Korean Association for Mongol Studies 147–54.

Баттулга Ц. 2002. "Монгол Солонгосын эрдэмтдийн хамтарсан 'Дэл уулын дурсгалын судалгаа'-ны урьдчилсан дүнгээс." Pp. 88–98 in. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2003. "Шавар ваар дээрхи бичээс." Монгол судлал: МУИС, МХСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть XX (194)(fasc.XXIII):182–92.

Баттулга Ц. 2004a. "Арханангийн Бичээсийг Дахин Нягтлах Нь." Pp. 23–29 in. Улаанбаатар: МУБИС, Монголын Түүхийн тэнхим.

Баттулга Ц. 2004b. "Дэл уулын нэгдүгээр бичээсийг дахин нягтлах нь." МУИС, МХСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть XXII (227)(fasc.III):12–17.

Баттулга Ц. 2005a. "'Алтан Хад'-Ны Бичээс." Acta Mongolica Vol.5(246):141–44.

Баттулга Ц. 2005b. "Бөмбөгөрийн бичээс." Acta Mongolica Vol.4 (236):117–24.

Баттулга Ц. 2005c. "Гурванмандалын бичээсийг дахин нягтлах нь." Studia Archaeologica Tom.XXII(-fasc.6):125–35.

Баттулга Ц. 2005d. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2005e. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2005f. "Тахилын шаваасын бичээс." Pp. 173–77 in Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд, CORPUS SCRIPTORUM. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2005g. "Тэвшийн бичээс." Pp. 178–81 in Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд, CORPUS SCRIPTORUM. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2005h. "Тэвшийн түрэг бичээсийг дахин нягтлах нь." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.I(№1(142)):67–71.

Баттулга Ц. 2005i. "Ханангийн бууцны бичээс." Эрдэм шинжилгээний бичиг, МУИС Монгол хэл соёлын сургууль Боть XXIV(243):57–60.

Баттулга Ц. 2005j. "Ханангийн бууцны бичээс." Pp. 182–85 in Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд, CORPUS SCRIPTORUM. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2005k. "Шаахар толгойн эртний бичгийн дурсгал (Судалгааны урьдчилсан дүнгээс)." Эрдэм шинжилгээний бичиг, МУИС Монгол хэл соёлын сургууль Боть XXV(248):29–32.

Баттулга Ц. 2006a. "Алтан Хадны Бичээс (Урьдчилсан Судалгаа)." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol. II(№1(254)):53–59.

Баттулга Ц. 2006b. "Хангидайн хадны бичээсийг дахин нягтлах нь." Acta Historica Tom.VII(-fasc.2):10–15.

Баттулга Ц. 2007. "Далан уулын бичээс." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.III(№1(287)):87–89.

Баттулга Ц. 2008. "Бигэрийн эртний бичээсүүд." Хэл зохиол судлал Tom.1(33)(fasc.8):71–82.

Баттулга Ц. 2009a. "Бага Ойгурын II Бичээс." Acta Historica Tom.X(fasc.12):97–99.

Баттулга Ц. 2009b. "Өвөр дөрөлжийн бичээс." Хэл зохиол судлал Tom.II (34)(fasc.8):58–61.

Баттулга Ц. 2010. "Дэл уулын Жиримийн худагийн бичээсийн талаар дахин өгүүлэх нь." Оюуны хэлхээ, Антоон Мостаэрт, Монгол судлалын төв, Боть II (07):140–41.

Баттулга Ц. 2013. Өмнөговь аймгийн Номгон суманд ажилласан хээрийн судалгааны ажлын тайлан. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2014. "Жаргалант Хайрханы хөгжмийн зэмсэг дээрх эртний бичээс." Pp. 170–79 in Талын морьтон дайчдын өв соёл (VII-XIV зууны Монгол хадны оршуулгын шилмэл хэрэглэгдэхүүн). Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2015a. "Мөнгөн савны ёроолын бичээсийг нягтлах нь." Pp. 42–44 in. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2015b. "Мөнгөн савны ёроолын бичээсийг нягтлах нь." Studia Archaeologica Tom. XXXV(fasc. 27):414–20.

Баттулга Ц. 2015c. "Орюк буюу Орук хадны бичээсийн тухай дахин өгүүлэх нь." ALTAICA Vol. XII:13–28.

Баттулга Ц. 2016a. "Тайширын Давиртын бүүцны бичээс." Acta Historica Tom XVII(Fasc.1):5–10.

Баттулга Ц. 2016b. "Хотгор хагийн Бийрэгийн бичээс." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.9 №1(471):69–72.

Баттулга Ц. 2017a. "Монголын Түрэг Судлал(2016)." Pp. 41–47 in Vol. III. Улаанбаатар.

Баттулга Ц. 2017b. "Улаанчулуутын руни бичгийн дурсгалыг дахин нягтлах нь." The Journal of Northern Cultures Studies Vol.8:41–50.

Баттулга Ц. 2017c. "Хиргисийн овооны гэрэлт хөшөөний бичээс." ALTAICA Vol.XIII:62–78.

Баттулга Ц. 2018. "Шанаган хэв (Ачит нуур)-ийн бичээс." ALTAICA Vol.XIV:42–53.

Баттулга Ц., and Аззаяа Б. 2008. "Хутуг уулын руни бичгийн дурсгалууд." Mongolian journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol. 4(№1(312)):120–26.

Баттулга Ц., and Аззаяа Б. 2009. "Хутуг уулын руни бичгийн дурсгалууд." Оюуны хэлхээ Боть III (5) (fasc.14):101–7.

Баттулга Ц., and Аззаяа Б. 2010. "Шивээт Хайрханы эртний нэгэн бичээсийн тухай дахин өгүүлэх нь." Acta Historica Tom.XI(fasc.13):106–9.

Баттулга Ц., Анхбаяр Б., Cao Jian en, Батболд Г., Song Guodong, Амгалантөгс Ц., Cao peng, Болорбат Ц., Cai xi, and Li Chong lei. 2019. "Цагаан түрүүт голын сав нутаг дахь эртний бичгийн дурсгалууд (Урьдчилсан судалгаа)." Pp. 586–91 in The 5th International Conference on Asian Studies. Vol. Vol.V. Улаанбаатар: ШУТИС, Ази судлалын тэнхим.

Баттулга Ц., Батсайхан З., and Содномжамц Д. 2019. "Шинээр илрүүлсэн руни бичгийн хоёр дурсгал." Pp. 400–404 in Монголын археологи-2019.

Баттулга Ц., Баярхүү Н., and Идэрхангай Т. 2006. "Тэхтийн Голын Руни Бичээс." Acta Historica Tom. VII(fasc.1):5–7.

Баттулга Ц., Бямбасүрэн Х., and Энхтөр Ч. 2010. "Тариатын өвөлжөөний түрэг бичээс." Acta Historica Tom.XI(Fasc.15):114–16.

Баттулга Ц., and Гэрэлмаа Н. 2007a. "Долоогойдойн гэрэлт хөшөөний бичээс." МУИС, МХСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть. XX-VII(285)(Fasc. XXXIII):262–67.

Баттулга Ц., and Гэрэлмаа Н. 2007b. "Цэнхэрмандалын бичээс." Mongolian journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol. 3(№1(287)):139–43.

Баттулга Ц., and Корнушин И.В. 2009. "О поминальной надписи на скале в Хангидае (Центральная Монголия)." Тюркологический сборник 2007-2008 5–13.

Баттулга Ц., and Корнушин И.В. 2013. "Архананская Надпись." Тюркологический Сборник 2011-2012 204–19.

Баттулга Ц., and Сүхбаатар Д. 2006. "Дэл уулын Жирэмийн хүдгийн бичээс." Түүх V(№ 262 (33)):15–17.

Баттулга Ц., Төрбат Ц., and Ганчимэг Б. 2001. "Дэл уулаас шинээр олдсон хятад бичээс." МУИС, МСС, Эрдэм шинжилгээний бичиг Боть XVII (169):103–5.

Баттулга Ц., and Цамбагарав Ж. 2015. "Тавьтын өвөлжөөний эртний бичээс." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.8(-No.1(403)):43–45.

Баяр Д. 1990. "Баруун Монголд шинээр илэрсэн эртний бичгийн дурсгалууд." Шинжлэх ухаан амьдрал, 37–40.

Баяр Д. 1996. "Гурван Мандалын хадны зураг." Studia Archaeologica Tom. XVI(fasc.7):89–102.

Баяр Д. 1997. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн үеийн хүн чулуу. Улаанбаатар.

Баяр Д. 2013. Монголын Дундад зууны археологийн судалгаа (Бүтээлийн эмхтгэл). Vol. Боть I. (1972-1990). Улаанбаатар.

Баяр Д., and Эрдэнэбаатар Д. 1989. МЗТСХЭ-ийн бичээс судлалын анги 1989 онд ажилласан ажлын тайлан. Гар бичмэл. Улаанбаатар: Археологийн хүрээлэн.

Баярсайхан Ж., Шинэсаран Д., Эгиймаа Ц., and Энхболд С. 2012. Өмнөговь аймгийн Манлай сумын нутаг "Асар шанд" нэртэй "Сауд гоби блейк голд" ХХК-ний талбайд хийсэн археологийн хайгуул судалгааны тайлан. Улаанбаатар: Монголын Үндэсний Музей.

Баярхүү Н. 2007. "Шавар тоосгон дээрх бичээсийн тухай." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.III(№1(287)):201–4.

Баярхүү Н. 2009. "Ямаан усны хавцлын ханан хаднаас шинээр илрүүлсэн бичээсүүд." Оюуны хэлхээ Боть II(04)(fasc.6):40–49.

Баярхүү Н., and Баярсайхан Ж. 2015. "Их Өлзийт уулын түрэг бичээс." Нүүдэлчдийн ев судлал Tom. XVI(Fasc. 10):102–5.

Болд Л. 1987a. "Орюк хадны түрэг бичээс(урьдчилсан тайлан)." Дорно дахины судлалын асуудал №2 (17):87–91.

Болд Л. 1987b. "Шинээр олдсон түрэг бичээс." Хэл зохиол судлал Tom.XVI(fasc. 6):68–71.

Болд Л. 1990a. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. Улаанбаатар.

Болд Л. 1990b. БНМАУ-Ын Нутаг Дахь Хадны Бичээс. Улаанбаатар.

Болд Л. 1990c. "Хөл Асгатын Түрэг Бичээс." Pp. 135–37 in БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. Улаанбаатар.

Болд Л. 2006a. Орхон бичгийн дурсгал II. Улаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.

Болд Л. 2006b. Орхон бичгийн дурсгал II. Улаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.

Болд Л. 2006c. "Хөл Асгатын орхон бичээсийг уншсан тэмдэглэл." Pp. 66–85 in Орхон бичгийн дурсгал II, Монголын алтай судлаачдын холбоо. Улаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, Хэл зохиолын хүрээлэн.

Болд Л., and Бямбаа Р. 1988. "Гурван Мандалын түрэг бичээс." Дорно дахины судлалын асуудал №1(18):103–8.

Болдбаатар Ю. 2000. "Дэл уулын нэгдүгээр бичээс." Mongolica Vol. 10(31):219–26.

Болдбаатар Ю. 2001. "Шаахарын түрэг бичээс." ALTAICA Vol. I:171–73.

Болдбаатар Ю. 2018. "Руни бичгийн нэгэн шинэ үсэг, зурлагын тухай." Pp. 466–68 in Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında "Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu" Bildiriler Kitabı. Vol. 1.Cilt. Улаанбаатар: МУИС, Ази судлалын тэнхим.

Болдбаатар Ю., Цэрэндагва Я., and Төрбат Р. 2017. "Улаанчулуутын руни бичээсүүд." Pp. 74–80 in Монголын археологи-2016. Улаанбаатар.

Болорбат Ц., and Мөнхтулга Р. 2013. "Донгойн ширээн гэрэлт хөшөө бүхий дурсгалыг илрүүлэн судалсан нь." "Зууны мэдээ" сонин.

Бүрэнтөгс Г. 2017. "Умард Монголоос шинээр олдсон руни бичээстэй буган хөшөө." Оюуны хэлхээ, Боть XVI, fasc.7 113–20.

Войтов В.Е. 1996. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. Москва: Государственный музей Востока.

Вяткина К.В. 1958. "Кентейская руническая надпись." -Филология и история монгольских народов 217–18.

Гонгоржав Г., ed. 1999a. Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал(сэдэвчилсэн лавлах). Улаанбаатар: Монголын Хүмүүнлигийн ухааны академи.

Гонгоржав Г. 1999b. "Шаахар толгойн хадны зураг." P. 64 in Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал(сэдэвчилсэн лавлах). Улаанбаатар: Монголын Хүмүүнлигийн ухааны академи.

Гумилев Л.Н. 1963. "По поводу интерпретации Уланкомской надписи." Советская археология №1:295–98.

Гэрэлмаа Н. 2019. Баруун бүс нутаг дахь руни бичиг, тамганы цогц судалгаа-1, Залуу судлаачдын багийн хамтарсан төслийн тайлан. Улаанбаатар: МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхим, Түрэг судлалын салбар.

Гэрэлмаа Н. 2020. "Долоодойн гэрэлт хөшөөний руни бичээс." Түрэг, Уйгур судлал - 2019 48–56.

Гэрэлмаа Н., and Аззаяа Б. 2019. "Бөмбөгөрийн дурсгал." ALTAICA Vol.XV:107–15.

Гэрэлмаа Н., and Баттулга Ц. 2007. "Рашаан хадны түрэг бичээсийн тухай дахин өгүүлэх нь." Acta Historica Tom.VIII(fasc.8):65–67.

Дашбадрах Д. 1999. "Бигэрийн түрэг бичээс." P. 205 in Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал (сэдэвчилсэн лавлах). Улаанбаатар.

Дорж Д., and Новогородова Э.А. 1975. Петроглифы Монголии. Улаанбаатар.

Доржсүрэн Ц. 1957. "Долоогойдойн бүлш ба түүний хөшөө." Шинжлэх ухаан техник, 25–30.

Ерөөл-Эрдэнэ Ч., Гантулга Ж., and Лхүндэв Г. 2012. "Хотгор хаг Минералс" ХХК-ний Өмнөговь аймгийн Ханхонгор сумын нутагт орших хайгуулын лиценз бүхий "Хотгор" талбайд хийсэн археологийн хайгуул судалгааны ажлын тайлан. Улаанбаатар: ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн.

Ефремов И.А. 1962. Дорога ветров. Гобийские заметки. Москва.

Идэрхангай Т., Баттулга Ц., and Баяр Б. 2017. "Монгол нутгаас шинээр илрүүлсэн руни бичгийн дурсгалууд(Урьдчилсан судалгаа)." Studia Archaeologica Tom.XXXVI(Fasc.15):231–38.

Каржаубай С. 1980. "Надпись на скале Арханана." Хэл зохиол судлал Tom.XIV(fasc. 15):90–93.

Кляшторный С.Г. 1961. "К историографической оценке Улангомской надписи." Эпиграфика Востока Т.14:26–28.

Кляшторный С.Г. 1969. "Руническая надпись на каменном изваянии из Чойра." Проблемы Востоковедения №5:46–49.

Кляшторный С.Г. 1971. "Руническая надпись из Восточной Гоби." Studia Turcica №5:249–58.

Кляшторный С.Г. 1973. "Монета с рунической надписью из Монголии." Тюркологический сборник 1972 334–38.

Кляшторный С.Г. 1978a. "Наскальные рунические надписи Монголии I. Тэс, Гурвалжин-ула, Хангыта-хат, Хэнтэй." Тюркологический сборник 1975 151–58.

Кляшторный С.Г. 1978b. "Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи)." Тюркологический сборник 1974 238–56.

Кляшторный С.Г. 1980a. "Древнетюркская надпись на каменном изваянии из Чойрэна." Страны и народы Востока Том.22:90–102.

Кляшторный С.Г. 1980b. Эпиграфические работы в Монголии. Москва.

Кляшторный С.Г. 2003a. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2003b. "Надпись из Гурвалжин-ула." Pp. 274–75 in История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2003c. "Наскальные рунические надписи Монголии. (Тэс, Гурвалжин- Ула, Хангыта-Хат, Хэнтэй)." Pp. 271–77 in История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2003d. "Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-Норской надписи), Маршрут Дмитрия Клеменца." Pp. 253–70 in История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2006a. "The Runic Inscription on a Golden Bractaet from Mongolia." Pp. 112–14 in Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2006b. "Монета с рунической надписью из Монголии." Pp. 115–19 in Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г. 2006c. "Наскальные рунические надписи Монголии (Тэс, Гурвалжин-Ула, Хангыта-Хат, Хэнтэй)." Pp. 120–27 in Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии. Санктпетербург.

Кляшторный С.Г., and Лившиц В.А. 1971. "Сэврэйский камень." Советская Тюркология №3:106–12.

Кляшторный С.Г., and Лившиц В.А. 1978. "Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии." Археология и этнография Монголии 37–60.

Кляшторный С.Г., Савинов Д., and Шкода В. 1999. "Монголоос олдсон алтан брактеат Төв Азийн гоёл чимэглэлийн урлаг дахь Византийн өгүүлэмж." Studia Archaeologica Tom.XIX(Fasc. 4).

Кормушин И.В. 2005. "К прочтению надписи из местечка Шар- булаг в сомоне Дарв Ховдоского аймака (Северо-Западная Монголия)." Тюркологический сборник 2003-2004 118–25.

Кормушин И.В. 2006. "К дешифровке древней надписи из Дарв- сумона Ховдского аймака МНР." Улаанбаатар.

Кормушин И.В. 2008. "Монгол Улсын Ховд аймгийн Дарви сумын эртний бичээсийг тайлан уншсан тухай." Хэл зохиол судлал Том. I(33)(fasc.3):17–24.

Кормушин И.В. 2011. "Новое в чтении и толковании Чойренской рунической надписи конца VII в. из Монголии." Тюркологический сборник (2009-2010) 202–13.

Кубарев В.Д. 1994. "'Магеллан' открывает Алтай." Рабочая трибуна, April 1, 3–4.

Лодойдамба Ч. 1949. Алтайд (роман). Vol. Нэгдүгээр дэвтэр. Улаанбаатар.

Лувсанбалдан Х. 1962. "Өчүүхэн түрэг бичээс." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 68.

Малов С.Е. 1936. "Новые памятники и турецкими рунами." Язык и мышление Tom.VI-VII:251–79.

Малов С.Е. 1940. "Hüseyin Namik Orkun. Eski Türk Yazitlari, I, Istanbul, 192 Pp., in 8°." Язык и Мышление Tom.IX:186.

Малов С.Е. 1948. "H.N. Orkun. Eski Türk Yazitlari. Istanbul, 1936 (I), 1939 (II), 1940 (III), 1941 (IV)." Вестник Древней Истории № 2 (24):123–24.

Малов С.Е. 1959. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград.

Мөнхбаяр Ч. 2013. Археологийн хээрийн дадлагын тайлан (2012-2013 оны хичээлийн жил). Ховд: Ховд Их Сургууль.

Мөнхбаяр Ч., and Бямбасүрэн Х. 2013. Тайлан. Ховд: Ховд аймгийн музей.

Мөнхтулга Р. 2010. Архангай аймгийн Ихтамир сумын нутагт гүйцэтгэсэн судалгааны ажлын тайлан. Улаанбаатар: ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн.

Мөнхтулга Р. 2015. "Хүлсана Амны Руни Бичээс." Pp. 45–46 in. Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р. 2018a. "A Newly-Found Runic Inscription from Ikh Nart." Pp. 124–26 in Түрэг, монгол судлалын өгүүллүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он). Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р. 2018b. "Ivdein Gol Deer Stone Runic Inscription." Pp. 111–13 in Түрэг, монгол судлалын өгүүллүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он). Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р. 2018c. "Silver Vessels from Ancient Turkic Period Found in Mongolia." Pp. 173–78 in Түрэг, монгол судлалын өгүүллүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он). Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р. 2018d. "The Inscription of the Silver Vessel from Shoroon Dov Reconsidered." Pp. 94–97 in Түрэг, монгол судлалын өгүүллүүд, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн түүвэр (2003-2018 он). Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р. 2018e. Түрэг, Монгол Судлалын Өгүүллүүд, Эрдэм Шинжилгээний Бүтээлийн Түүвэр (2003-2018 Он). Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р., and Оосава Т. 2013. Донгойн ширээн дурсгалын гэрэлт хөшөөний бичээсийг анхны удаа уншсан тухай урьдчилсан тайлан. Улаанбаатар.

Мөнхтулга Р., and Оосава Т. 2015. "Донгойн ширээн дурсгалын гэрэлт хөшөөний бичээсийг анхны удаа уншсан нь." Pp. 21–55 in. Улаанбаатар.

Мэнэс Г. 1982. 1982 оны археологийн шинжилгээний тайлан. Улаанбаатар: ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн.

Наваан Д., and Сумьяабаатар Б. 1987. Өвөг Монгол хэл, бичгийн чухаг дурсгал. Улаанбаатар.

Наделяев В.М. 1974. "Древнетюркская надпись из Ховд сомона МНР." Pp. 136–50 in Бронзовой и железный век Сибири. Ленинград.

Намнандорж О. 1966. "Арван өдрийн шинжилгээний аялал." Шинжлэх ухаан амьдрал, 38–41.

Напил Базылханұлы. 2000. Моңғолияда жаңадан табылған түрік бітік жазулары. Алматы: Хабарлары (Известия), серия общественных наук.

Напил Базылханұлы. 2005a. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Vol. II том. Алматы: Қазақстан республикасының Білім және ғылым министрлігі Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану Институты.

Напил Базылханұлы. 2005b. "'Чойр' бәдіз бітігі." Pp. 126–27 in Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Vol. II том, Көне Түрік бітіктаслары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей Талас). Алматы: Қазақстан республикасының Білім және ғылым министрлігі Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану Институты.

Обручев В.А. 1895. Список древных могил, замеченных на пути из Кяхты в Ургу и Калган. Санкт-Петербург.

Осава Т., Сүзүки К., and Лхүндэв Г. 2011. "Заамарын шороон довоос олдсон мөнгөн сав дээрх руни бичээс." Studia Archaeologica Tom.XXX(-fasc.8):139–45.

Очир А., and Баттулга Ц. 2007. "Нумын ясан наалт дээрх бичээс." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol.III(№1(287)):123–25.

Очир А., and Баттулга Ц. 2011. "Хиргисийн хоолойн дөрвөлжингийн малтлагаас олдсон дээврийн ваар дээрх бичээс." Acta Mongolica Vol.11(366):43–46.

Очир А., Данилов С.В., Эрдэнэболд Л., and Цэрэндорж Ц. 2013. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны малтлага судалгаа (Төв аймгийн Заамар сумын Шороон бумбагарын малтлагын тайлан). Улаанбаатар.

Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., and Анхбаяр Б. 2019. Монгол улсын нутаг дахь Уйгурчуудын археологийн дурсгал. Улаанбаатар.

Очир А., and Эрдэнэбаатар Д. 1999. "Цэцүүхийн бичээс." Studia Archaeologica Tom IX(fasc.10):88–90.

Пэрлээ Х. 1960. "Тайхир чулуу." Studia Archaeologica Tom.I(fasc.IV):1–26.

Пэрлээ Х. 1968. "Карта рунических письмен на территории МНР." Studia Museologica Tom.I (fasc.2):10–12.

Пэрлээ Х. 1974. "Дорнод Монголын эртний бичиг үсгийн дурсгалын зүйл (Археологийн тэмдэглэлээс)." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 71–74.

Радлов В.В. 1892. Атласъ Древностей Монголіи. фото. Вас. Остр., 9 лин., №12. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

Радловъ В.В., and Меліоранскій П.М. 1897. "Древне-Тюркскіе памятники въ Кошо-Цайдамъ." Сборникъ трудовъ Орхонской экспедиціи IV.

Ринчен Б. 1928. Германы эрдэмтэн Хэйништэй хамт Улиастай, Ховдоор явсан тайлан. Улаанбаатар: ШУА, Түүхийн Хүрээлэн.

Ринчен Б., ed. 1979. Монгол Ард Улсын Угсаатны Судлал, Хэлний Шинжлэлийн Атлас. Vols. 1, 2. Улаанбаатар: БНМАУ, Шинжлэх Ухааны Академи.

Ринчен Б. 2015. "Yöngsiyebü Rinčen, Mélanges Archéologiques Les Inscriptions Inconnes Sur Pierre et Les Plaques d'or Ornamentées Du Harnois de Tonyoucouc, Central Asiatic Journal, Vol.IV:4, Weisbaden, 1959, Pp.289-296." Pp. 225–32 in Монгол утга соёл судлал. Vol. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган VI, Монгол судлалын шилдэг өв, edited by Шагдарсүрэн Ц.

Самойлович А.Н. 1934. "Новые тюркские руны из Монголии." Известия Академии Наук СССР, 631–34.

Санжмятав Т. 1988. 1988 оны хээрийн шинжилгээний тайлан. ШУА, Түүхийн Хүрээлэн.

Санжмятав Т. 1995. Монголын хадны зураг. Улаанбаатар.

Сараев А.С. 2019. "С.Г.Кляшорный и Л.Н.Гумилев (по материалам музея - квартиры Л.Н.Гумилева и личным беседам с С.Г.Кляшорным)." Pp. 155–78 in. Москва: Наука-Восточная литература.

Сэр-Оджав Н. 1960. "Шинэ олдсон түүрэг бичээсийн тухай." Studia Archaeologica Tom.I(fasc. 7):3–4.

Сэр-Оджав Н. 1963. "Их Асгатын Хөшөөт Булш." Шинжлэх Ухааны Академийн Мэдээ, 91–95.

Сэр-Оджав Н. 1970. Эртний Түрэгүүд (VI-VIII Зуун). Улаанбаатар.

Сэр-Оджав Н. 1977. Монголын Эртний Түүх (Археологийн Найруулал). Улаанбаатар.

Тенишев Э.Р., and Новогородова Э.А. 1983. "Новые рунические надписи в горах Монгольского Алтая." История и Культура 205–8.

Тишкин А.А., Горбунов В.В., Серегин Н.Н., Мухарева А.Н., Идэрхангай Т., and Мунхбаяр Ч. 2015. "Результаты археологических исследований в Западной и Центральной Монголии в 2014 г." Теория и практика археологических исследований № 2 (12):69–72.

Төрбат Ц., Батсүх Д., and Баярхүү Н. 2012. Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын нутаг дахь "Хотгор Шанага" ХХК-ийн нүүрсний уурхай: Нүүрсний ашиглалтын талбайд хийсэн археологийн авран хамгаалах хайгуул судалгааны тайлан. Улаанбаатар: ШУА, Түүх-Археологийн Хүрээлэн.

Төрбат Ц., Батсүх Д., Баярхүү Н., and Өмирбек Б. 2011. "Эрчим" ХК-ийн нүүрсний уурхайн Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын нутаг дахь ашиглалтын "5696-А" лицензтэй талбайд хийсэн археологийн авран хамгаалах хээрийн шинжилгээний ангийн малтлага судалгааны ажлын тайлан. Улаанбаатар: ШУА-ийн Түүх-археологийн хүрээлэн.

Төрбат Ц., Баяр Д., Цэвээндорж Д., Баттулга Ц., Баярхүү Н., Идэрхангай Т., and Жискар П.Х. 2009. Монгол Алтайн Археологийн Дурсгалууд I, Баян-Өлгий Аймаг. Улаанбаатар.

Төрбат Ц., Баярхүү Н., and Идэрхангай Т. 2009. Монгол Алтайн баруун хэсгийн түүх археологийн дурсгалууд-II төслийн хээрийн шинжилгээний тайлан, II хэсэг. Улаанбаатар: Монгол Алтай Судлалын Хүрээлэн.

Түмэн Д., Эрдэнэ М., Хатанбаатар Д., Анхсанаа Г., and Ванчигдаш Ч. 2010. "'Дорнод Монгол' төслийн хүрээнд гүйцэтгэсэн археологийн хээрийн судалгаа (2010)." Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology Vol. 6(No. 1 (365)):167–215.

Фэн Цзя-шэн. 1959. "Руническая надпись из Восточной Монголии (Опыт расшифровки)." Советская этнография №1:3–6.

Харжаубай С. 1979. "Эртний гурван бичээс." Studia Archaeologica Tom.VII(Fasc.12):32–35.

Харжаубай С. 1987. "Монгол нутгаас шинээр олдсон түрэг бичээсүүд." Хэл зохиол судлал Tom. XVI(fasc.8):79–85.

Цэвээндорж Д. 1981. Увс, Хөвсгөл аймгийн нутагт ажилласан хээрийн шинжилгээний тайлан. Улаанбаатар: ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн.

Цэвээндорж Д., and Баттулга Ц. 1997. "Зүүн Оройн Өвөлжөөний Бичээс." Studia Archaeologica Tom. XVII(fasc.9):98–100.

Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., and Якобсон Э. 2010. Шивээт Хайрханы Хадны Зураг. Улаанбаатар.

Цэрэндагва Я., Шнейдер Ж., Розен А., Коннорс Р., Далантай С., Фаркухар Ж., Хадел П., Төрбат Р., Гиллиланд С., Чиолек-Торелло Р., and Олзбаяр Г. 2016. Монгол-Америкийн хамтарсан экспедицийн Их Нартын байгалийн нөөц газарт хийсэн археологийн хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан (хээрийн судалгааны тайлан). Хээрийн судалгааны тайлан. Улаанбаатар: ШУА, Түүх-Археологийн Хүрээлэн.

Цэрэндагва Я., Шнейдер Ж., Розен А., Коннорс Р., Далантай С., Фаркухар Ж., Хадел П., Төрбат Р., Гиллиланд С., Чиолек-Торелло Р., and Олзбаяр Г. 2017. "Монгол-Америкийн хамтарсан экспедици Их Нартын байгалийн нөөц газарт хийсэн археологийн судалгаа." Pp. 28–35 in Монголын археологи-2016. Улаанбаатар.

Шинэхүү М. 1971. "Бэгэрийн Эртний Түрэг Бичээс." Шинжлэх Ухааны Академийн Мэдээ №1:37–39.

Шинэхүү М. 1972. "Даривын эртний түрэг бичээс." Studia Archaeologica Tom.V(fasc. 10):135–47.

Шинэхүү М. 1976. "Хутуг уулын эртний түрэг бичээс." Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, 36–42.

Шинэхүү М. 1977a. "Тэсийн эртний түрэг бичээсийг дахин нягталсан нь." Studia Archaeologica Tom. VII(fasc. 9):113–21.

Шинэхүү М. 1977b. "Цэнхэрмандалын эртний түрэг бичээсийг дахин уншсан нь." Studia Archaeologica Tom. VII(fasc. 8):97–112.

Шинэхүү М. 1979. "Хангидайн хадны түрэг бичээсийг дахин нягталсан нь." Хэл зохиол судлал Tom.XIII(fasc. 8):65–69.

Щербак А.М. 1961. "Надпись на древнеуйгурском языке из Монголии." Эпиграфика Востока Т.14:23–25.

Щербак А.М. 2001. "Улаангомская надпись." Pp. 120–26 in Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрок, границы её распространения и особенности использования. Санктпетербург.

Эрдэнэ М. 2012. Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр сумын нутаг дахь "Далт" (XV - 013210, XV – 016924, MV – 016923) талбайд явуулсан археологийн хайгуулын тайлан (2012-7-14 – 2012-7-18). Улаанбаатар: МУИС, НШУС, Археологи-Антропологийн тэнхим.

Эрдэнэбаатар Д. 1991. 1990 Онд Баян-Өлгий Аймагт Ажилласан Хээрийн Шинжилгээний Ангийн Тайлан. Гар бичмэл. Улаанбаатар: ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн.

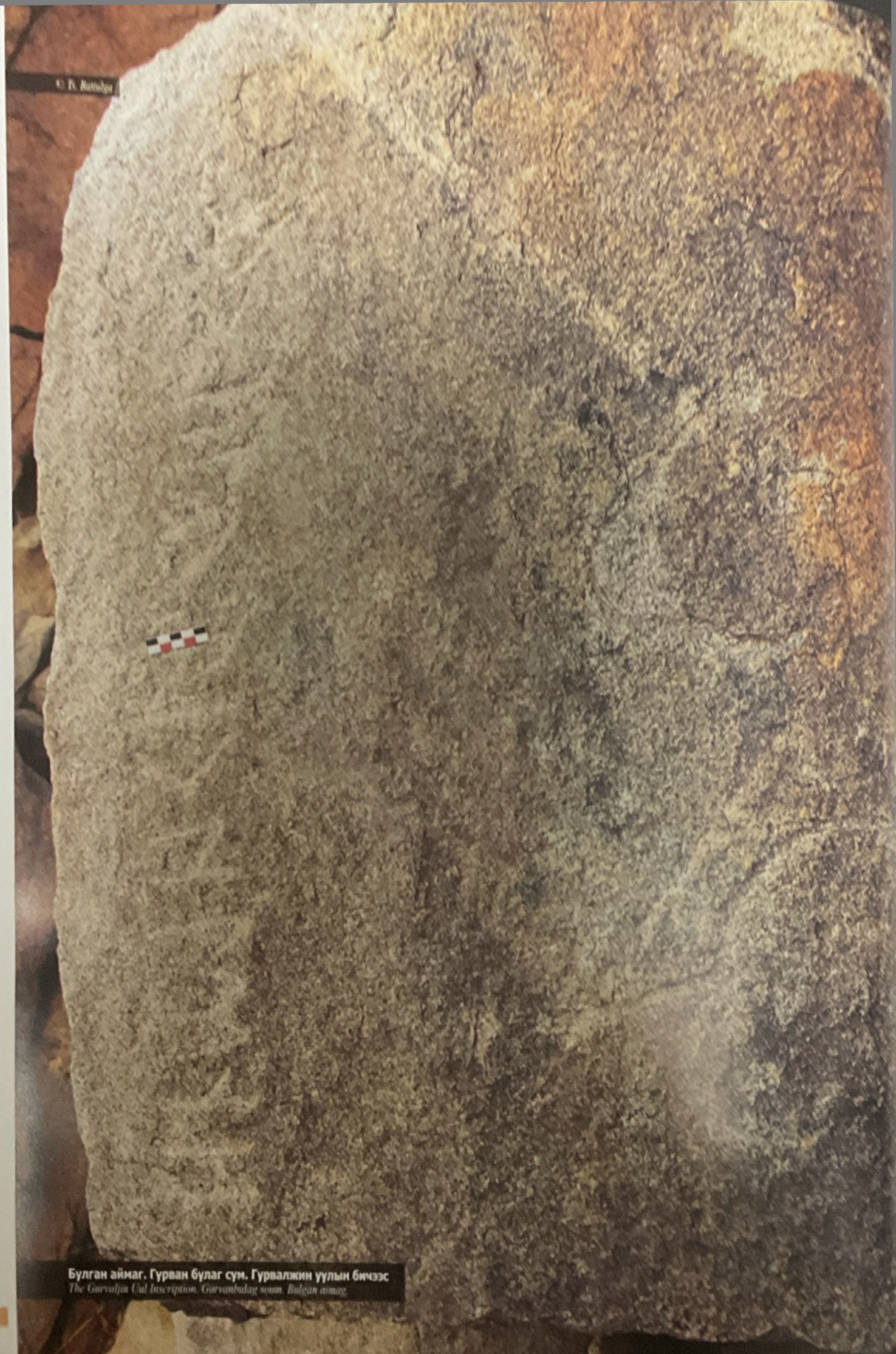
Эрдэнэбаатар Д. 1994. "Монгол Нутгаас Олдсон Эртний Бичээсүүд." Ил Товчоо № 9 (112).

Эрэгзэн Г., Батболд Н., and Баярхүү Н. 2012. Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын нутаг дахь "Хотгор Шанага" ХХК-ийн нүүрсний үүрхай: Нүүрсний хайгуулын болон ашиглалтын талбайд хийсэн археологийн авран хамгаалах хайгуул судалгааны тайлан. Улаанбаатар: ШУА, Түүх-Археологийн Хүрээлэн.

바트돌가 체. 2017. "새로발견된 문자 문헌자료 : 히르기스 오보 비석 연구 (Руни Бичгийн Шинэ Сурвалж: Хиргисийн Овооны Гэрэлт Хөшөөний Бичээсийн Судалгаа)." Pp. 91–121 in. 천안: 단국대학교.

鈴木宏節 (Suzuki Kosetu). 2010. 新発見のブンブグル碑文とモンゴル高原の覇権抗争－カルルクから見た八世紀中葉の北アジア－ (Newly Found Turkic Inscription from Bömbögör, New Trends in Studies on Liao, Jin and Xi-Xia(3)). 東京: 東京外国語大学アジア・アフリカ言語文化研究所.

Munkhtulga R. (2020). A Newly-Found Uighur Period Runic Inscription. The 6th International Conference on Asian Studies, Vol. VI, 366–372.

Булган аймаг, Гурван булаг сум. Гурвалжин уулын бичээс
The Gurvaljn Uul Inscription. Gurvanbulag soum. Bulgan aimag

МОНГОЛЫН АРХЕОЛОГИЙН ӨВ
ARCHAEOLOGICAL RELICS OF MONGOLIA

-XII-

МОНГОЛЫН РУНИ БИЧГИЙН БАГА ДУРСГАЛ

THE SMALL MONUMENTS OF MONGOLIAN RUNIC INSCRIPTION

ISBN 978-9919-20-873-8